

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**ΨΥΧΟΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΕΞΟΥΣΙΑ, ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΥΛΩΝΑ

ΑΜ 2723

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

κ. ΜΑΝΩΛΗΣ ΔΑΦΕΡΜΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2015

Στη Σοφία

«Ο ψυχολόγος θα μπορούσε τουλάχιστον να απαιτήσει να αναγνωριστεί και πάλι η ψυχολογία ως βασίλισσα των επιστημών, ενώ οι άλλες επιστήμες υπάρχουν για να την υπηρετούν και να την προετοιμάζουν. Γιατί η ψυχολογία είναι και πάλι ο δρόμος προς τα βασικά προβλήματα.»

Friedrich Nietzsche

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Ευχαριστίες.....	5
Αντί προλόγου.....	7
1. Εισαγωγή.....	17
1.1. Ιστορικό πλαίσιο.....	20
1.2. Πρωτοποριακή θεώρηση της εξουσίας.....	30
1.3. Σχέση γνώσης-εξουσίας.....	34
1.4. Περί της φουκωικής μεθόδου και της μεθόδου αυτής της εργασίας.....	42
2. Μια νέα προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου.....	47
2.1. Ένας νέος τρόπος να μιλάμε για την εξουσία.....	47
2.2. Περί της μεθόδου ανάλυσης της εξουσίας.....	52
2.3. Από την πειθαρχία στην κυβερνητικότητα διαμέσου της βιοεξουσίας.....	56
3. Νεοφιλελευθερισμός υπό το φως της κριτικής.....	68
3.1. Τι είναι ο νεοφιλελευθερισμός;.....	70
3.2. Νεοφιλελεύθερη υποκειμενικότητα.....	72
3.3. Κριτική των αντιφάσεων του νεοφιλελευθερισμού.....	77
4. Η επιστήμη της ψυχολογίας και το ζήτημα του υποκειμένου	83
4.1. Ψυχολογία ως βιοεξουσία.....	84
4.2. Η επιστροφή του υποκειμένου.....	94
5. Συμπεράσματα.....	104
Βιβλιογραφία.....	108

Ευχαριστίες

Σπάνια ένα κείμενο είναι απαύγασμα αποκλειστικά των ιδεών και των ερευνητικών συμπερασμάτων του συντάκτη του. Όταν δε το κείμενο έχει επιστημονικές αξιώσεις, κάτι τέτοιο είναι απίθανο. Έτσι, και το παρόν γράφτηκε με τη βοήθεια επιστημόνων και στοχαστών που είτε αναφέρονται, είτε δεν αναφέρονται σ' αυτό αλλά καθόρισαν τη σκέψη του υποφαινόμενου. Οφείλονται λοιπόν τεράστιες ευχαριστίες σε όλους αυτούς τους φιλοσόφους, κοινωνιολόγους, οικονομολόγους και ψυχολόγους που έκαναν τη γνώση που απέκτησαν, κόντρα σε πολλές δυσκολίες που ίσως δε θα μάθουμε ποτέ, κοινό κτήμα όλων μας.

Πέρα από τις θεωρητικές αναφορές πολύτιμη ήταν και η συνεισφορά ανθρώπων του ακαδημαϊκού και κοινωνικού μου περιβάλλοντος. Ο επιβλέπων της πτυχιακής μου εργασίας αναπληρωτής καθηγητής της Επιστημολογίας της Ψυχολογίας του Τμήματος Ψυχολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης (Π.Κ.), κ. Μανώλης Δαφέρμος ήταν πάντα δίπλα μου σε όλη τη διανοητική πορεία που ακολούθησα τα τελευταία πέντε έτη. Σε αυτόν δεν βρήκα μόνο έναν ακαδημαϊκό δάσκαλο και μέντορα με τον σπάνιο συνδυασμό βαθιάς επιστημονικής γνώσης και προσωπικού ενδιαφέροντος για τους φοιτητές αλλά και έναν μοναδικό συνομιλητή. Ο επίκουρος καθηγητής της Κοινωνιολογίας της Υγείας και της Ασθένειας του Τμήματος Κοινωνιολογίας Π.Κ., κ. Μανώλης Τζανάκης διάβασε και συζήτησε μαζί μου το παρόν κείμενο σε όλες τις φάσεις της συγγραφής του κάνοντας κρίσιμες παρατηρήσεις. Άλλα άτομα συνάδελφοι και μη, που διάβασαν το κείμενο παρά τις τεράστιες υποχρεώσεις τους και έκαναν εκτενή σχολιασμό είναι (με αλφαβητική σειρά): ο Συμεών Λαμιά, η Μαρία Καλησπεράτη, η Φαίη Κολοκυθά, η Σοφία Μπουρελάκη, ο Θανάσης Σταθόπουλος και η Άρτεμις Χριστινάκη. Τους ευχαριστώ όλους και από εδώ.

Εξυπακούεται ότι τόσο οι σπουδές μου στο Ρέθυμνο όσο και οι ταυτόχρονες θεωρητικές διερευνήσεις που οδήγησαν στην παρούσα εργασία θα ήταν αδύνατες χωρίς τη γεμάτη θυσίες κοπιώδη στήριξη της μητέρας μου, Βάσως, και της γιαγιάς μου, Παρασκευής. Τους οφείλω πολύ περισσότερα από όσα θα γίνει ποτέ δυνατό να ξεπληρώσω.

Καθώς, πέρα από μια πρώτη αποτίμηση των ερευνών που έγιναν τα τελευταία χρόνια, το παρόν κείμενο είναι και η πτυχιακή εργασία που αποτελεί την τελευταία υποχρέωση μου στο Τμήμα Ψυχολογίας του Π.Κ., θα ήθελα να ευχαριστήσω εκ βαθέων όλα τα μέλη ΔΕΠ και το προσωπικό του Τμήματος όπως και το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Π.Κ. Ιδιαίτερος είμαι ευγνώμων στους κ. Μανώλη Δαφέρμο, την πολύτιμη ακαδημαϊκή μου σύμβουλο

επίκουρη καθηγήτρια Εγκληματολογικής Ψυχολογίας, κα Όλγα Θεμελή, την αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, κα Σοφία Τριλίβα, την αναπληρώτρια καθηγήτρια Κλινικής Ψυχολογίας, κα Καλλιόπη Χατήρα, την κα Άννα Καραγιώργου, τον αναπληρωτή καθηγητή Ψυχοφυσιολογίας, κ. Ανδρέα Καστελλάκη, και τον καθηγητή Βιοψυχολογίας κ. Γιώργο Παναγή. Όλοι τους συνέβαλαν καθοριστικά στη μέχρι τώρα εξέλιξή μου.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Σοφία, στην οποία και αφιερώνεται αυτή η προσπάθεια. Χωρίς αυτήν τίποτα δε θα ήταν εφικτό.

Όσο κι αν είμαι ευγνώμων και υπόχρεος για τη συνεισφορά κάθε προσώπου που συνέβαλε στη συγγραφή του παρόντος, κάθε λάθος, αβλεψία ή παράλειψη βαραίνει αποκλειστικά τον υποφαινόμενο.

Αντί προλόγου

«Ποια κυβέρνηση είναι καλύτερη; Αυτή που μας μαθαίνει να κυβερνάμε τον εαυτό μας».

(Goethe, 2007, σ.76)

Η παραπάνω ρήση του Johann Wolfgang von Goethe είναι ενδεικτική του πόσο εύκολα και πόσο πρώιμα οι μεγάλοι λογοτέχνες μπορούν να εκφράσουν σπουδαίες αλήθειες που ακόμα και οι μεγαλύτερες φυσιογνωμίες της φιλοσοφίας και της κοινωνικής θεωρίας χρειάστηκαν πολύ κόπο και μακροχρόνιες διερευνήσεις για να αποδείξουν. Αν σκεφτούμε το απόφθεγμα αυτό μέσα από το πρίσμα της δικής μας μετα-νεωτερικής εποχής, αν δηλαδή δούμε το «καλύτερη" όχι ως ηθική αξιολόγηση αλλά ως εκτίμηση λειτουργικότητας και αποτελεσματικότητας μιας κυβέρνησης, ο Goethe μοιάζει πιο σύγχρονος από ποτέ. Στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, τουλάχιστον των δυτικών κοινωνιών, καλούμαστε όλοι να διαχειριστούμε τους εαυτούς μας ως το πιο σημαντικό κομμάτι του εξοπλισμού που θα εξασφαλίσει την επιβίωση μας σε ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, ως ανθρώπινο «κεφάλαιο" που πρέπει να το χειριστούμε κατάλληλα, και, επομένως, αυτό που χρειάζεται είναι μια κυβέρνηση που θα μας καθοδηγεί σε αυτή τη διαχείριση, θα υποδεικνύει τα προβλήματα που τυχόν θα αντιμετωπίσουμε, και τα σφάλματα που αν κάνουμε θα διακινδυνεύσουμε την εσωτερική μας ισορροπία αλλά και την ισορροπία των συστημάτων στα οποία εντασσόμαστε. Βέβαια, είναι προφανές, ότι πλέον η διακυβέρνηση δεν ταυτίζεται με τον κρατικό μηχανισμό όπως συνέβαινε στην εποχή του Goethe. Η διακυβέρνηση ασκείται μέσα από πολλαπλές στρατηγικές, προέρχεται από διάφορα κέντρα -αν μπορούμε να μιλήσουμε για κέντρα δεδομένης της πολυπλοκότητας των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών μορφών εξουσίας που διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν δυναμικά και αδιάλειπτα έχοντας διαφορετικές καταβολές, στοχεύσεις και αποτελέσματα- και παράγει διαφορετικές μορφές ύπαρξης τόσο των υποκειμένων που την ασκούν όσο και αυτών που υπόκεινται σε αυτή. Είναι ακριβώς αυτή η πολυπλοκότητα που μας "αναγκάζει" να εγκαταλείψουμε τη βαθιά σοφία του Goethe και να περάσουμε στην κοινωνική θεωρία και τις κοινωνικές επιστήμες για να αναζητήσουμε τα απαραίτητα εννοιολογικά εργαλεία που θα μας επιτρέψουν την προσέγγιση αυτών των καιρίων ζητημάτων της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων.

Ακόμα και μια επιφανειακή αναζήτηση στη σχετική με τα παραπάνω ζητήματα βιβλιογραφία καταλήγει αναπόφευκτα στην αναγνώριση της εξαιρετικής σημασίας που έχει το έργο του Michel Foucault (1926-1984). Κατά τη γνώμη μας, μια ακόμα ανασυγκρότηση των φουκωικών αναλύσεων της εξουσίας και των τρόπων διακυβέρνησης μοιάζει να είναι εντελώς αχρειαστή. Στα 30 χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από τον θάνατο του μεγάλου στοχαστή έχουν εκδοθεί δεκάδες βιβλία, έχουν γραφτεί εκατοντάδες άρθρα και έχουν διεξαχθεί πολυάριθμα συνέδρια όπου συζητούνται, ανασυντίθενται και γίνονται αντικείμενα πραγμάτευσης οι φουκωικές περιγραφές του εξουσιαστικού φαινομένου. Επομένως, προκύπτει εύλογα και αμείλικτα το ερώτημα για τους λόγους που το παρόν κείμενο επεξεργάζεται εκ νέου μία τόσο πολλαπλώς διερευνημένη προβληματική. Οι λόγοι αυτοί είναι αρκετοί και κινούνται πάνω σε δύο άξονες. Αφενός, έχουν ισχυρή θεμελίωση στην ίδια την πνευματική εξέλιξη του συντάκτη του ανά χείρας κειμένου, εξέλιξη που έχει λιγιστό ενδιαφέρον για τον αναγνώστη. Αφετέρου, συνδέονται με την κοινωνικο-ιστορική συγκυρία με την οποία στοχεύει να ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό το παρόν πόνημα. Αξίζει, ωστόσο, να επισημανθεί, ότι παρόλο που η σκέψη του Foucault αποτελεί το θεωρητικό υπόστρωμα της θεωρητικής έρευνας που παρουσιάζεται εδώ, δεν αποτελεί στόχο ο προσδιορισμός της "απόλυτης" φουκωικής αλήθειας που θα ανταποκρίνεται στο τι ήθελε να πει στο τάδε ή το δείνα έργο ο σπουδαίος διανοητής, ούτε και η επισήμανση πιθανών αντιφάσεων που θα καθιστούν την προσέγγισή του άκυρη και θα δίδουν το προβάδισμα σε κάποια άλλη. Είναι περισσότερο γόνιμο να εξετασθούν η χρησιμότητα, το εύρος και οι περιορισμοί των φουκωικών εννοιολογικών εργαλείων για την ανάλυση του παρόντος παρά να εκκινούμε θέλοντας να την επιβεβαιώσουμε θριαμβευτικά ή να την απορρίψουμε κατηγορηματικά. Άλλωστε, μια τέτοια, περισσότερο "χαλαρή" σχέση με το φουκωικό έργο επιτρέπει σε έναν βαθμό την αποδέσμευση από μεθοδολογικές επιλογές που ενώ το διαμόρφωσαν καθοριστικά πιθανόν να το οδηγούν σε λανθασμένα ή αδύναμα συμπεράσματα. Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε στους άλλους λόγους που οδήγησαν στην ενασχόληση με το έργο του Foucault δεν θα ήταν άσκοπο να περιγράψουμε συνοπτικά μερικά χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας που θέτουν το πλαίσιο εντός του οποίου θα διεξαχθεί το αναλυτικό μας εγχείρημα.

Αν χρειαζόταν να αποδώσουμε με μία μόνο λέξη την σύγχρονη κοινωνικο-πολιτισμική κατάσταση αναμφίβολα θα επιλέγαμε την έννοια της κρίσης. Κρίση ασφαλώς οικονομικής φύσης. Κρίση όμως και πολιτισμική. Ταυτόχρονα και άρρηκτα συνδεδεμένη με τις δύο προηγούμενες, κρίση της ριζοσπαστικής θεωρίας. Ως εκ τούτου, είναι θεμελιώδους

σημασίας να αναγνωρίσουμε τον κρισιακό χαρακτήρα του παρόντος. Να διερευνήσουμε τις αιτίες που τον διαμόρφωσαν, να στοχαστούμε τις οικονομικές-πολιτικές-πολιτισμικές εκφάνσεις του και να προβληματιστούμε για τις πιθανές και εφικτές διεξόδους. Μια τέτοια μεθοδολογική επιλογή δεν επιτρέπει μια "ουδέτερη", απαλλαγμένη από αξίες, θετικιστική και μόνο κατ' όνομα κοινωνική επιστημονική έρευνα αλλά μια έρευνα εξαρχής προσανατολισμένη στην κοινωνική κριτική και διερεύνηση των σύγχρονων διαστάσεων του εξουσιαστικού φαινομένου. Αυτό βέβαια δεν συνεπάγεται ότι τα δεδομένα και οι περιγραφές που θα αξιοποιηθούν στη διερεύνηση αυτή θα επιλεγούν κατά το δοκούν ανάλογα με το εάν διέπονται από ριζοσπαστικές προθέσεις ή προέρχονται από συγκεκριμένους πολιτικούς χώρους. Η ιστορία έχει αποδείξει πολλές φορές ότι η δημιουργική και διαλεκτική σύνθεση φαινομενικά αντιφατικών προσεγγίσεων ή συντηρητικών κοσμοθεωρήσεων μπορεί να αποβεί εξαιρετικά γόνιμη και πρακτικά επαναστατική. Διαφορετικά, θα πρέπει να απορρίψουμε τον Μαρξ επειδή πέρασε μεγάλο μέρος της ζωής του διαβάζοντας Ricardo και Malthus (αξιοποιώντας έτσι δημιουργικά την αστική πολιτική οικονομία) και να υποβαθμίσουμε τη συνεισφορά του κινήματος της "Θεολογίας της Απελευθέρωσης" καθώς βασιζόταν στους λειτουργούς ενός συντηρητικού κοινωνικού θεσμού.

Έχοντας προβεί σε αυτή τη σημαντική επισήμανση, καλό θα ήταν να αναφερθούμε λίγο εκτενέστερα στα κοινωνικά συμφραζόμενα του παρόντος κειμένου. Ο δυτικός κόσμος και ιδιαίτερα η ευρωπαϊκή ήπειρος βιώνει ακόμα τους κλυδωνισμούς της οικονομικής κρίσης και της συνακόλουθης ύφεσης που μετράει ήδη τον έκτο χρόνο της καταστροφικής ζωής της. Παρόλο που συχνά χρησιμοποιείται ο όρος "παγκόσμια οικονομική κρίση" ο προσδιορισμός της κρίσης ως παγκόσμιας δεν είναι ιδιαίτερα ακριβής. Ακόμα και ο πιο απλός παρατηρητής των εξελίξεων μπορεί να επισημάνει ότι στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με μια βορειο-αμερικανική και ευρωπαϊκή οικονομική κρίση εφόσον οι αναδυόμενες οικονομίες της Κίνας, της Ρωσίας και άλλων χωρών ελάχιστα έχουν πληγεί από την κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και αντιμετωπίζουν ζητήματα άλλης φύσης. Πρόκειται για μια κρίση που αφορά κυρίως αυτό που πολλοί αναλυτές και διανοούμενοι, όχι δίχως έπαρση και αλαζονεία, αποκαλούσαν "η Δύση". Εντούτοις, ακόμα και αυτός ο γεωγραφικός-πολιτισμικός προσδιορισμός δεν είναι ιδιαίτερα ακριβής καθώς οι ΗΠΑ φαίνεται να έχουν συνέλθει από την κατάρρευση του 2008 (φυσικά πάντα με τα χρήματα των φορολογουμένων) και να ασχολούνται ξανά με το αγαπημένο τους παίγνιο, το οποίο δεν είναι άλλο από τις διάφορες πολιτικές και στρατιωτικές επεμβάσεις σε άλλα κράτη. Διαφορετική φαίνεται να είναι η εξέλιξη της κρίσης στην Ευρωπαϊκή Ένωση γεγονός δηλωτικό των σαθρών θεμελίων

στα οποία βασίστηκε η οικοδόμησή της. Τα περισσότερα κράτη-μέλη έχουν περιέλθει σε κατάσταση παρατεταμένης ύφεσης, αυξημένης ανεργίας και πολιτικής αποσταθεροποίησης. Γρήγορα η χρηματοπιστωτική κρίση μετετράπη σε κρίση δημοσίου χρέους οδηγώντας τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ελλάδα) και την Ιρλανδία σε καθεστώς σκληρής λιτότητας και βίαιης κατάργησης κοινωνικών, εργασιακών ακόμα και βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων, πολιτικές που υπαγορεύονται από το γραφειοκρατικό ιερατείο των Βρυξελλών σύμφωνα με τα συμφέροντα που προωθεί η γερμανική πρωτοκαθεδρία (Κοτζιάς, 2013) και των ανά χώρα παρασιτικών χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων (τράπεζες, ασφαλιστικά ταμεία).

Φυσικά μια οικονομική κρίση δεν έρχεται ποτέ ασυνόδευτη. Οι πολιτικές λιτότητας, επιβαλλόμενες με τον χαρακτηριστικό νεοφιλελεύθερο κυνισμό και ακραία (ακόμα και με τα κριτήρια της φιλελεύθερης αστικής σκέψης) αντιδημοκρατικό τρόπο οδήγησαν σε ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η αντιμετώπιση των οικονομικών προβλημάτων αφέθηκε στα χέρια μη εκλεγμένων τεχνοκρατών με πλούσιο βιογραφικό προσφοράς υπηρεσιών στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που ευθύνονται ως επί το πλείστον για την κρίση, οι κοινωνικές κατακτήσεις 50 και πλέον ετών αμφισβητήθηκαν και αναιρέθηκαν με το πρόσχημα της "κατάστασης εξαίρεσης" ενώ η διάλυση του κοινωνικού κράτους, του μεγαλύτερου επιτεύγματος της μεταπολεμικής Ευρώπης, οδήγησε στην εκτίναξη των εκλογικών ποσοστών ξενοφοβικών, ακροδεξιών και ανοιχτά νεοναζιστικών μορφωμάτων που δρουν με την ανοχή του αστικού κράτους και με τη στήριξη του μεγάλου κεφαλαίου. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι εξελίξεις αυτές δεν συνέβησαν ούτε στο σύνολο των ευρωπαϊκών κρατών ούτε με τον ίδιο τρόπο και στην ίδια ένταση. Παραδείγματος χάριν, η Ισπανία δεν όρισε υπαγορευμένο από τις Βρυξέλλες τεχνοκράτη πρωθυπουργό ούτε αντιμετωπίζει ένα ισχυροποιημένο νεοναζιστικό κόμμα. Ομοίως και η Πορτογαλία δεν γνώρισε σπουδαίες πολιτικές αλλαγές λόγω ευρύτερης συναίνεσης. Αντίθετα, στην Ιταλία και στην Ελλάδα επιβλήθηκαν έξωθεν τεχνοκράτες πρωθυπουργοί (Mario Monti και Λουκάς Παπαδήμος αντίστοιχα) για την αντιμετώπιση της αναδυόμενης πολιτικής κρίσης και την άτεγκτη εφαρμογή των μέτρων λιτότητας. Παρόλες τις διαφοροποιήσεις, συνολικά η ευρωπαϊκή ήπειρος έχει περιέλθει σε μια κατάσταση γενικευμένης παρακμής και υποβάθμισης του γεωπολιτικού της ρόλου, καθώς δε φαίνεται να μπορεί να αντιμετωπίσει τα δομικά προβλήματα και τις αντιφάσεις της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τυφλωμένη από τον ιδεολογικό φανατισμό της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών.

Μια τόσο ζοφερή κοινωνική πραγματικότητα αναγκαστικά φέρνει στο προσκήνιο τον ρόλο της Αριστεράς και των προοδευτικών κινήματων. Σε αντίστοιχες περιόδους της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ιστορίας η Αριστερά είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ανάλυση και την ανατροπή του καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού, ανεξάρτητα από το εάν αυτός συνοδεύτηκε από μεγαλειώδεις νίκες (όπως η Οκτωβριανή Επανάσταση) ή από καθοριστικές ήττες (βλ. την ήττα του διεθνούς επαναστατικού κινήματος στην Ευρώπη της δεκαετίας του 1930). Στην παρούσα κρισιακή συνθήκη, ωστόσο, η Αριστερά είναι πιο αποπροσανατολισμένη από ποτέ. Με εξαίρεση την Ελλάδα, όπου ιστορικές και πολιτικές ιδιομορφίες επέτρεψαν την ισχυροποίηση και άνοδο στην εξουσία ενός φιλελεύθερου σοσιαλδημοκρατικού χαρακτήρα κόμματος, όλες οι προοδευτικές ευρωπαϊκές δυνάμεις έχουν μειωμένη, αν όχι ανύπαρκτη, κοινωνική επιρροή, ασαφείς προγραμματικούς στόχους, μηδενική επαναστατική προοπτική και καμία διάθεση για την αντιμετώπιση της νεοφιλελεύθερης επίθεσης στην εργατική και τη μεσαία τάξη. Αντίθετα, δεν χάνουν ευκαιρία να καταστήσουν εμφανή την ανεπάρκεια των θεωρητικών τους εργαλείων και την αναποτελεσματικότητα των ανορθόλογων πολιτικών τους επιλογών. Ακόμα και η αναβίωση του φασιστικού κινδύνου, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελέσει επαρκή λόγο για την αντίληψη της σοβαρότητας των κοινωνικο-πολιτικών εξελίξεων και για τον σχηματισμό ευρύτερων αντιφασιστικών συμμαχιών, δεν προκαλεί παρά μουνδιασμένες και ελάχιστα επιτυχημένες αντιδράσεις από τον ριζοσπαστικό χώρο. Έτσι, η αντιμετώπιση των νεοναζιστικών μορφωμάτων αφήνεται στις δικαστικές αρχές του αστικού κράτους που χρησιμοποιούνται ανάλογα με τις μικροκομματικές επιδιώξεις της εκτελεστικής εξουσίας.

Εντούτοις, στη δική μας ανάγνωση σημαντικότερο όλων των προβλημάτων του ριζοσπαστικού κινήματος είναι η παντελής απουσία επαναστατικού προτάγματος. Πριν από περίπου 25 χρόνια, ένας πολιτικός "επιστήμονας" -υπάλληλος της κυβέρνησης των ΗΠΑ- συνεπαρμένος από την ιλιγγιώδη ταχύτητα της κατάρρευσης των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού απεφάνθη περί του "τέλους της Ιστορίας". Πρόκειται, φυσικά για τον Francis Fukuyama, που πραγματοποιώντας μια αφελή και επιφανειακή ανάλυση της ιστορικής συγκυρίας, θεώρησε τη δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία ως την "τελική μορφή ανθρώπινης διακυβέρνησης". Έκτοτε, έγινε μια ευχάριστη συνήθεια για τους συγγραφείς που εντάσσονται στη ριζοσπαστική παράδοση να γελοιοποιούν (δικαίως) τον αλαζονικό αυτόν αφορισμό που δεν χρήζει καν σοβαρής αντιμετώπισης. Όμως, μήπως έχει έλθει η στιγμή για τον προσδιορισμό ενός άλλου "τέλους της Ιστορίας", εννοώντας με αυτό την έκλειψη του χειραφετητικού προτάγματος ή την έκλειψη του ρόλου της Αριστεράς ως φορέα της

επαναστατικής αλλαγής; Αντιδραστική εκτίμηση, θα έλεγε κάποιος. Ίσως. Αλλά πώς αλλιώς μπορεί να ερμηνευθεί το γεγονός ότι η ανατροπή του υπάρχοντος κοινωνικού σχηματισμού και η υπέρβαση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας έχει πάψει να αποτελεί θεμελιώδη προγραμματικό στόχο προοδευτικών δυνάμεων και κινημάτων ενώ ταυτόχρονα δεν υπάρχει ούτε ένας σοβαρός ριζοσπάστης συγγραφέας που να αναπτύσσει κάποιο επιχείρημα για τη δυνατότητα της ριζοσπαστικής αλλαγής; Πώς κατέστη δυνατό η ανθρωπότητα να θεωρεί πιο πιθανή την καταστροφή του πλανήτη παρά την ύπαρξη ενός μη-καπιταλιστικού κόσμου¹; Μήπως είμαστε όλοι με έναν μη-συνειδητό τρόπο οπαδοί του Fukuyama; (Zizek).

Αυτό το θεμελιώδες ζήτημα απασχολεί μεγάλο μέρος της παρούσας εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, σκοπός μας είναι πέρα από την ανάλυση της νεοφιλελεύθερης κατάστασης, η πραγμάτευση των χαρακτηριστικών εκείνων του μεταβιομηχανικού καπιταλισμού που καθιστούν τόσο δύσκολη την ανάπτυξη μιας επαναστατικής προοπτικής. Για τη διερεύνηση αυτών των τόσο κρίσιμων προβληματικών οδηγηθήκαμε σε συγκεκριμένες θεωρητικές πηγές και εκπροσώπους της φιλοσοφικής παράδοσης. Σταθερή υποδομή της θεωρητικής μας αρχιτεκτονικής αποτελεί η φουκωική σκιαγράφηση του εξουσιαστικού φαινομένου.

Αν και η συζήτηση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των φουκωικών αναλύσεων διατρέχει το σύνολο του ανά χείρας έργου εδώ περιοριζόμαστε να αναφέρουμε τους δύο βασικότερους λόγους της επιλογής αυτής. Αρχικά, θα πρέπει να αναγνωρίσουμε στον σπουδαίο αυτό στοχαστή την οξυδέρκεια να μελετήσει πρώτος τον νεοφιλελευθερισμό ως σχολής οικονομικής σκέψης και τεχνική διακυβέρνησης, σχεδόν ταυτόχρονα με την ανάπτυξη των πρώτων νεοφιλελεύθερων οικονομικών κυβερνητικών προγραμμάτων όπως της Margaret Thatcher στη Μ. Βρετανία και του δικτάτορα Augusto Pinochet στη Χιλή. Την προσέγγιση αυτή θα την εξετάσουμε σε ξεχωριστό κεφάλαιο ενώ δε θα μείνουν ασχολίαστες οι συνάφειες των βιοπολιτικών χαρακτηριστικών του σύγχρονου καπιταλισμού με τις αντίστοιχες θέσεις του Foucault. Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο δίνουμε ιδιαίτερη έμφαση στη φουκωική πρόσληψη των πολύπλοκων εξουσιαστικών σχηματισμών είναι η επικέντρωσή του στη διαμορφωτική του υποκειμένου επίδραση της εξουσίας, που αποτελεί σπουδαίας σημασίας θεωρητικό εργαλείο για τη μελέτη της νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας (subjectivity). Με τα εννοιολογικά εργαλεία που μορφοποίησε ο Foucault καθίσταται δυνατή μια ανάλυση των πολιτικών ορθολογικοτήτων (political rationalities) και τεχνολογιών διακυβέρνησης που συνιστούν μεγάλο μέρος της σύγχρονης κοινωνικής εμπειρίας. Τεχνικές

¹ Οξυδερκής επισήμανση του Fredric Jameson.

και μέθοδοι όπως η γενικευμένη παρακολούθηση, η διαχείριση ρίσκου (risk management), ο βιοπολιτικός έλεγχος καθώς και συγκεκριμένες επιλογές εφαρμοσμένης πολιτικής όπως οι ιδιωτικοποιήσεις, η διαδικτυακή διακυβέρνηση και το πρωτείο των λεγόμενων «αγορών» ως κριτηρίου εφαρμοσιμότητας δεν λειτουργούν μόνο ως μέσα εξυπηρέτησης συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης αλλά και ως μια στρατηγική κατασκευής της υποκειμενικότητας που είναι απαραίτητη για την λειτουργία του κοινωνικού όλου. Αυτό βέβαια, δεν σημαίνει ότι υπάρχει μόνο μία υποκειμενικότητα· αυτή δηλαδή που εξυπηρετεί τη διατήρηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Αντίθετα, θεωρούμε ότι υπάρχουν πολλαπλές υποκειμενικότητες που ενώ μοιράζονται βασικά χαρακτηριστικά μπορούν να αποκλίνουν η μία από την άλλη. Επίσης, δεν πρέπει να υποθέτουμε ότι αναμφισβήτητα η κατασκευή αυτή της υποκειμενικότητας είναι αποτέλεσμα εμπρόθετης δράσης που καθοδηγείται από την κυρίαρχη κοινωνική τάξη προκειμένου να διαιωνίζεται η κυριαρχία της. Ευτυχώς ή δυστυχώς, τα πράγματα είναι περισσότερο περίπλοκα. Εντούτοις, δεν πρέπει να λησμονούμε ποτέ το γεγονός ότι τα κοινωνικά φαινόμενα που καλούμαστε να περιγράψουμε είναι τμήμα μιας ευρύτερης κοινωνικής διαδικασίας που ονομάζεται συσσώρευση του κεφαλαίου. Ένα μεγάλο πρόβλημα της κυρίαρχης (mainstream) ψυχολογίας αλλά και των άλλων κοινωνικών επιστημών (κοινωνιολογία, οικονομικές επιστήμες, media studies, κ.ά.) είναι η πλήρης απουσία διερεύνησης της ταξικής διάστασης της ψυχοκοινωνικής πραγματικότητας.

Η έτερη φιλοσοφική παράδοση με την οποία διαλεγόμαστε, που συνδέεται με την παραπάνω επισήμανση, είναι ο μαρξισμός, παρόλο που ο Foucault είχε μάλλον αντιφατικές σχέσεις μαζί του. Φυσικά, κάθε φορά που μιλάει κανείς για τον μαρξισμό οφείλει να προσδιορίσει σε ποιον μαρξισμό αναφέρεται. Βασιζόμαστε κυρίως στα κλασικά μαρξικά κείμενα αλλά και σε αυτά διαφόρων επιγόνων των Marx-Engels που έγραψαν τον 20ο αλλά και τον 21ο αιώνα. Αναπόφευκτα η μαρξική ανάλυση των νόμων που διέπουν την κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι απαραίτητη για την πραγμάτευση οποιασδήποτε διάστασης της καπιταλιστικής συνθήκης δεδομένου ότι αυτή η κοινωνικο-ιστορική μορφή δεν έχει ξεπεραστεί. Φυσικά, αναγνωρίζουμε ότι ζούμε σε ένα ακραία αντιμαρξιστικό ακαδημαϊκό και διανοητικό περιβάλλον. Η διαπίστωση αυτή ίσως φανεί υπερβολική σε ορισμένους, δεδομένης της εκτίμησης που χαίρει ο Marx ακόμα και από πολιτικούς ή συγγραφείς που σε καμία περίπτωση δε θα χαρακτηρίζονταν ως μαρξιστές. Ακόμα και στην Wall Street θαυμάζουν τις αναλύσεις του ενώ ο Alain Minc, σύμβουλος του Sarkozy και υπέρμαχος του

νεοφιλελευθερισμού αυτοπροσδιορίζεται ως ο «τελευταίος Γάλλος μαρξιστής»²! Ωστόσο, αυτός ο κίβδηλος θαυμασμός παραπέμπει στην πρώτη παράγραφο του πρώτου κεφαλαίου του θρυλικού έργου *Κράτος και Επανάσταση* του Lenin, όπου αναφέρεται πως με η διδασκαλία του Marx έχει την ίδια τύχη με τις διδασκαλίες άλλων επαναστατών φιλοσόφων και ηγετών των καταπιεζόμενων τάξεων. Η επαναστατική άποψη και η επαναστατική ψυχής της διδασκαλίας τους «παραλείπεται, παρακάμπτεται και παραμορφώνεται φανερώνοντας μόνο ότι είναι, ή φαίνεται πως είναι δυνατό να γίνει δεκτό από την πλουτοκρατία». Σε αυτή την ακριβή εκτίμηση θα προσθέταμε ότι η χρήση των μαρξικών αναλύσεων γίνεται με έναν χονδροειδώς αντιδιαλεκτικό τρόπο που αντιτίθεται στον μαρξικό τρόπο σκέψης και στην επιστημονική κοσμοαντίληψη που τον θεμελιώνει.

Η θεωρητική επιλογή του μαρξισμού ως εννοιολογικού πλαισίου από μέρους μας δεν είναι μια ακόμα περίπτωση αυτής της «μόδας». Αντίθετα, προέρχεται από τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας της εξέτασης των σχέσεων παραγωγής για μια ολοκληρωμένη (όσο το επιτρέπει ο διαθέσιμος χρόνος και χώρος) διερεύνηση της νεοφιλελεύθερης συνθήκης. Δυστυχώς, η σημασία της ανθρώπινης εργασιακής δραστηριότητας έχει υποτιμηθεί από το σύνολο των κοινωνικών επιστημών ενώ η επιστημονική παρατήρηση και εξέταση των τόσο καθοριστικών για κάθε κοινωνικό σχηματισμό εργασιακών συνθηκών έχει αφευθεί στις κοντόφθαλμες και ιδεολογικά προσανατολισμένες έρευνες ειδικών της διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού (management) και στην εξίσου αντιδραστικής λογικής, εργασιακή ψυχολογία. Η τάση αυτή ενισχύεται και από τη δαμόκλειο σπάθη του οικονομισμού, με την έννοια ότι κάθε αναφορά στις οικονομικές διαστάσεις της κοινωνίας βαφτίζεται από αρκετούς μεταμοντέρνους διανοητές ως οικονομικός αναγωγισμός. Ωστόσο, οποιαδήποτε προσπάθεια προσέγγισης των σχέσεων εξουσίας που δομούν, διαμορφώνουν και αναδιαμορφώνουν συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας είναι μάταιη αν δεν φωτιστούν οι διαστάσεις της πολιτικής οικονομίας και της εργασίας.

Το βασικό συμπέρασμα στο οποίο κατάληξε αυτή η εργασία είναι ότι κάθε ανάλυση του εξουσιαστικού φαινομένου είναι ελλιπής αν δεν περιγράφει τον μηχανισμό μέσω του οποίου εσωτερικεύεται η εξουσιαστική επιταγή και συνακόλουθα διαμορφώνεται η ίδια η υποκειμενικότητα. Απαραίτητη προϋπόθεση για μια τέτοια περιγραφή είναι η αναγνώριση ότι οποιασδήποτε μορφής εξουσία προκειμένου να ασκηθεί θα πρέπει να δημιουργεί, να

² Προσθέτοντας βέβαια, "από ορισμένες απόψεις".

αναδιαμορφώνει συνεχώς και να τελειοποιεί μια *ψυχοπολιτική*. Συνήθως ο όρος «ψυχοπολιτική» χρησιμοποιείται για την περιγραφή της πολιτικής διάστασης των επιστημών που εντάσσονται στο ψ-σύμπλεγμα (Rose, 1985), δηλαδή της ψυχιατρικής, της ψυχολογίας, της ψυχοθεραπείας και της ψυχανάλυσης. Ο Peter Sedgwick χρησιμοποίησε με αυτήν την έννοια τον όρο στο διάσημο πλέον ομώνυμο έργο *Psychopolitics* (Sedgwick, 1982) στο οποίο ειρήσθω εν παρόδω ασκούσε κριτική στη φουκωική *Ιστορία της Τρέλας* (1964, 2007). Ωστόσο, εμείς εδώ το χρησιμοποιούμε με μια περισσότερο ευρεία νοηματοδότηση που αναφέρεται σε κάθε στοιχείο πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής φύσης που λειτουργεί εκούσια ή ακούσια για τον προσανατολισμό των ψυχοφυσιολογικών διαδικασιών σε μια συγκεκριμένη κατεύθυνση. Εδώ συναρθρώνονται οι σημαντικές έννοιες που ανέπτυξε ο Foucault όπως η κυβερνητικότητα, η βιοπολιτική, το *dispositif* κ.ά. με τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων που εμπνέονται από τη μαρξιστική παράδοση. Κατά τη γνώμη μας, και οι δύο αυτές συνιστώσες που αποτελούν τη θεωρητική συνισταμένη του εγχειρήματος μας, έχουν υποβαθμίσει τη σημασία της ψυχικής σφαίρας για την εμφάνιση και τη διατήρηση κάθε είδους κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό θα μπορούσε να αιτιολογηθεί τόσο από τον κίνδυνο του «ψυχολογισμού», της πραγματικά επικίνδυνης αναγωγής των αιτίων των κοινωνικών φαινομένων στην ανθρώπινη συμπεριφορά, όσο και από την ιδιαίτερη έμφαση που έδωσε ο Foucault στην ενσώματη διάσταση της καθυπόταξης (*subjugation*) και της υποκειμενοποίησης (*subjectivation*). Είναι εύλογο, ένας στοχαστής που πραγματοποίησε τόσες επιθέσεις ενάντια στην έννοια του καρτεσιανού «υποκειμένου», να υποτιμά την ψυχική διάσταση της εξουσίας. Ωστόσο, όπως θα δειχθεί παρακάτω υπάρχουν τρόποι να υπερβούμε τον καρτεσιανό δυϊσμό και ταυτόχρονα να περιγράψουμε ψυχοπολιτικούς μηχανισμούς.

Όπως αναφέρθηκε, δεν χρησιμοποιούμε τον όρο «ψυχοπολιτική» με την παραδοσιακή σημασία του. Εντούτοις, το ψ-σύμπλεγμα παίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση συγκεκριμένων μοτίβων υποκειμενοποίησης. Η τεράστια διάχυση των γνώσεων που παράγονται από την ακαδημαϊκή ψυχολογία, η ταυτόχρονη ύπαρξη πολλαπλών μορφών *pop-psychology*, και η πρόσφατη αλλά εξαιρετικά σημαντική είσοδος στο συλλογικό φαντασιακό των επιστημών του εγκεφάλου ως ερμηνευτικού σχήματος της ανθρώπινης συμπεριφοράς αποδεικνύουν ότι παρά την ανάδυση κριτικο-ψυχολογικών προσεγγίσεων η *mainstream* ψυχολογία και τα δόγματά της «ζουν και βασιλεύουν». Επομένως, θεωρούμε σημαντικό να ασκηθεί κριτική σε αυτά και να αναδειχθεί ο κρίσιμος ρόλος που διαδραματίζουν στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Πριν περάσουμε στο πρώτο κεφάλαιο, ας μας επιτραπεί ένα σχόλιο περί της μεθόδου. Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούνται θεωρίες, δεδομένα και πορίσματα διαφορετικών επιστημών, διανοητών και φιλοσόφων. Τα ετερογενή αυτά στοιχεία προέρχονται από εξαιρετικά γόνιμες πνευματικές παραδόσεις, οι οποίες, ωστόσο, διέπονται από διαφορετικές αν όχι αντιθετικές οντολογικές, επιστημολογικές και πολιτικές παραδόσεις. Αυτή η ετερογένεια αποτελεί ένα σχεδόν ανυπέρβλητο εμπόδιο για την ανάπτυξη μιας συνεκτικής προσέγγισης του εξουσιαστικού φαινομένου. Αντίστοιχα, προκύπτει ένα σαφές πρόβλημα σχετικά με την οριοθέτηση και τον χαρακτηρισμό της παρούσας μελέτης. Δεν πρόκειται φυσικά για ψυχολογική μελέτη, παρά την έμφαση στην ψυχική σφαίρα. Ομοίως δεν αποτελεί ούτε κοινωνιολογική μελέτη. Εξυπακούεται ότι δεν φιλοδοξεί να αυτοπροσδιοριστεί ως φιλοσοφική μελέτη. Θα ήταν ακριβέστερο να μιλήσουμε για μια θεωρητική διερεύνηση των εξουσιαστικά καθοριζόμενων τροπικοτήτων διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας με τα εργαλεία των κοινωνικών επιστημών.

Το πρόβλημα των μεθοδολογικών αρχών απασχόλησε περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τον υποφαινόμενο. Μια κοπιώδης αλλά και γοητευτική διαδρομή ανάμεσα στις διάφορες θεωρήσεις τον οδήγησε στην εκτίμηση ότι η μαρξιστική διαλεκτική εμπλουτισμένη με την ιστορική πείρα του 20ου αιώνα και τα ποικίλα εγχειρήματα άλλων θεωρητικών είναι ανώτερη μέθοδος ανάλυσης των ψυχοκοινωνικών φαινομένων. Ο διαλεκτικός υλισμός παρά τους αναπόφευκτους ιστορικούς και θεωρητικούς του περιορισμούς αποτελεί το μοναδικό θεωρητικό ρεύμα που μπορεί να αναλύσει και να υπερβεί τις αντιφάσεις του κοινωνικού είναι. Άλλες μέθοδοι ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων είτε περιορίζονται στην απλή περιγραφή τάσεων και φαινομένων μικρής κλίμακας βασισμένες σε ποσοτικά ή ποιοτικά εργαλεία είτε ερμηνεύουν το παρόν με μια ιστοριογραφική αντιδιαλεκτική προσέγγιση που βαφτίζεται ως "γενεαλογία".

1. Εισαγωγή

"Ένας νέος αρχειοθέτης διορίστηκε στην πόλη. Αλλά τον διόρισε πράγματι κάποιος; Δεν υπάγεται στις δικές του μόνο εντολές; Ορισμένοι κακοπροαίρετοι ισχυρίζονται ότι εκπροσωπεί μια τεχνολογία ή μια δομική τεχνοκρατία. Άλλοι πάλι, που εκλαμβάνουν τη βλακεία τους για εξυπνάδα, λένε ότι είναι οπαδός του Χίτλερ. Η', τουλάχιστον, ότι επιτίθεται στα δικαιώματα του ανθρώπου (ανήγγειλε τον "θάνατο του ανθρώπου" κι αυτό δεν του το συγχωρούν). Κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι είναι ένας απατεώνας που δεν μπορεί να επικαλεστεί κανένα ιερό κείμενο και δεν παραθέτει σχεδόν καθόλου τους μεγάλους φιλοσόφους. Άλλοι αντιθέτως, σκέφτονται ότι κάτι νέο, κάτι ριζικά νέο, γεννήθηκε στη φιλοσοφία, και ότι τούτο το έργο έχει την ομορφιά αυτού που θέτει υπό αμφισβήτηση: την ομορφιά ενός εορταστικού πρωινού."

(Deleuze, 1986/2005, σ. 19)

Στις 25 Ιουνίου του 1984 η παγκόσμια φιλοσοφική σκηνή θα έχανε πρόωρα έναν από τους μεγαλύτερους πρωταγωνιστές της. Ο Michel Foucault, θα έφευγε από τη ζωή σε ηλικία 58 ετών. Υπήρξε μία από τις σπουδαιότερες φυσιογνωμίες της γαλλικής μεταπολεμικής φιλοσοφικής παράδοσης ενώ το πολύπλευρο, ετερογενές και ποικιλόμορφο έργο του άνοιξε πολλαπλούς δρόμους για τη διερεύνηση των κοινωνικών φαινομένων. Η εξαιρετική πρωτοτυπία των κριτικο-ιστορικών του μελετών, η διάθεσή του να αμφισβητεί το επιστημολογικό status επιστημών όπως η ψυχιατρική, η ιατρική, η εγκληματολογία και θεσμικών μορφωμάτων που είχαν μείνει για αιώνες στο περιθώριο του φιλοσοφικού στοχασμού (άσυλα, νοσοκομεία, σχολεία, φυλακές) σε συνδυασμό με την ενδελεχή ανασυγκρότηση σημαντικών μέχρι τότε ανεξερευνήτων μορφών υποκειμενικότητας (τρελός, ασθενής, εγκληματίας, μη-κανονικός) συνέβαλαν καθοριστικά στην εδραίωση και πλατιά διάδοση των φουκωικών προσεγγίσεων. Το διανοητικό εγχείρημα του Michel Foucault έχει εμπνεύσει και πιθανότατα θα συνεχίσει να εμπνέει ένα συνεχώς αυξανόμενο πλήθος ερευνητικών ή άλλου είδους εργασιών σε ετερογενή επιστημονικά πεδία όπως η φιλοσοφία, η ιστορία, οι κοινωνικές επιστήμες, οι λογοτεχνικές σπουδές ακόμα και η ιατρική.

Ανεξάρτητα από το κατά τα άλλα καίριο ζήτημα των μεθοδολογικών επιλογών του Foucault και παρά τις αμφισβητήσιμες πολιτικές συνεπαγωγές του πολυδιάστατου έργου του, η πολύτιμη συνεισφορά των ιδεών του είναι αδύνατον να αγνοηθεί. Είναι αληθές ότι αποφεύγει να αναφέρει τους μεγάλους φιλοσόφους. Αντίστοιχα η επιχειρηματολογία του δεν θυμίζει αυτή των κλασικών φιλοσοφικών κειμένων, ενώ μπορούμε να είμαστε σίγουροι, ότι θα ήταν σταθερά αντίθετος σε οποιαδήποτε μετατροπή και διαμόρφωση της σκέψης του σε ένα κλειστό θεωρητικό σύστημα. Συν τοις άλλοις, ο ίδιος ο χαρακτηρισμός του Foucault ως “φιλόσοφου” με την έννοια που θα χαρακτηρίζαμε τον Πλάτωνα, τον Hegel και τον Marx στην περίπτωση του μοιάζει μάλλον ανεπαρκής³. Εντούτοις, έστω και έμμεσα και με διάφορους τρόπους, ο Foucault δεν έπαψε να ασχολείται με κεντρικά για τη φιλοσοφία ζητήματα όπως η διάκριση λογικού-άλογου (raison/deraison), η σκέψη, η υποκειμενοποίηση (subjectivation) και η ανάλυση των εξουσιαστικών μηχανισμών. Ένα άλλο σταθερό σημείο κριτικής απέναντι στον Foucault είναι η έλλειψη μιας θεωρίας για το κράτος ή ακόμα και η υποτίμηση της σημασίας του στα πλαίσια της φουκωικής προσέγγισης της εξουσίας. Όπως θα δούμε μια τέτοια κριτική δεν είναι χωρίς προβλήματα. Παράλληλα, το βασικό χαρακτηριστικό της μεθόδου⁴ που χρησιμοποιούσε στην πραγμάτευση των παραπάνω ζητημάτων, η διερεύνηση δηλαδή των ρηματικών και μη σχηματισμών οι οποίοι δομούν συγκεκριμένες μορφές υποκειμενικότητας έχει αντιμετωπιστεί με καχυποψία από φιλοσόφους και κοινωνικούς επιστήμονες για την εγκατάλειψη της διαλεκτικής λογικής. Παρά τους περιορισμούς της παραπάνω μεθόδου αξίζει να ειπωθεί ότι αυτή καθιέρωσε έναν ριζικά νέο τρόπο αντίληψης, προσέγγισης και ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων που οδήγησε στην ανάπτυξη ενός μεγάλου αριθμού μεθοδολογικών εργαλείων (McKinlay, & McVittie, 2008). Εν κατακλείδι, η πλέον σημαντική συνεισφορά του συγγραφέα της *Ιστορίας της τρέλας* είναι η επιμέλεια που έδειξε για την ανάδειξη ενός διαφορετικού σκέπτεσθαι όσον αφορά το υποκείμενο, την κοινωνία και την εξουσία.

Αν και το εγχείρημα της περιοδολόγησης του φουκωικού έργου εμφανίζει εξαιρετικές δυσκολίες τόσο εξαιτίας των πολλαπλών μορφών με τις οποίες εκφράστηκαν οι ιδέες του Foucault (μονογραφίες, παραδόσεις, άρθρα, συνεντεύξεις και σχόλια) όσο και

³ Σε μια συνέντευξή του είχε δηλώσει το εξής: «Από την άλλη, όσο και αν επιμένω ότι δεν είμαι φιλόσοφος, από τη στιγμή που ασχολούμαι με την αλήθεια είμαι μολαταύτα φιλόσοφος». (Foucault, 2008, σ. 90)

⁴ Αν και μάλλον είναι αδόκιμο να μιλάμε για μια ενιαία φουκωική μέθοδο, το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό υπάρχει από την αρχή μέχρι και το τέλος της σταδιοδρομίας του.

εξαιτίας των αλλαγών που μεσολάβησαν στο διάστημα των περίπου 30 ετών της συγγραφικής του πορείας, θα ήταν χρήσιμο να σχηματιστεί το φουκωικό corpus βάσει των μεθοδολογικών εργαλείων που χρησιμοποιούνται. Η πρώτη περίοδος είναι αυτή που ξεκινά με τη συγγραφή της *Ιστορίας της τρέλας στην κλασική εποχή* (1961/2007) και τελειώνει στα τέλη της δεκαετίας του '60, την οποία θα χαρακτηρίζαμε ως αρχαιολογική⁵. Η δεύτερη περίοδος ξεκινά από τις αρχές του '70 οπότε και ο Foucault διορίζεται στο Κολλέγιο της Γαλλίας και λήγει περίπου στα μέσα της ίδιας δεκαετίας. Σε αυτή την περίοδο, που θα χαρακτηρίζαμε γενεαλογική, παρατηρούμε μια διαρκώς αυξανόμενη έμφαση στη σύνδεση του λόγου και της εξουσίας. Πολλοί είναι οι λόγοι που θα μπορούσαν να αιτιολογήσουν αυτή τη μετατόπιση. Σε βιογραφικό επίπεδο, όντας πλέον διάσημος διανοούμενος ο Foucault εμπλέκεται σε διάφορες μορφές πολιτικού ακτιβισμού με κορυφαία την ίδρυση μαζί με συνεργάτες της Ομάδας Πληροφόρησης για τις Φυλακές, οργάνωση που αν και βραχύβια άσκησε σημαντική επιρροή στη μεταρρύθμιση του σωφρονιστικού συστήματος. Η εμπλοκή αυτή ήταν ένας σημαντικός παράγοντας για να στραφεί εν μέρει το ενδιαφέρον του Foucault σε πιο υλικές μορφές άσκησης εξουσίας όπως οι πρακτικές εντός της φυλακής, στο σχολείο και στο εργοστάσιο. Επιπλέον, σημαντική κατέστη και μια επανάγνωση του έργου του Nietzsche, η οποία εξηγεί πολλές μεθοδολογικές μεταβολές. Η τρίτη και τελευταία περίοδος εκτείνεται από τα τέλη της δεκαετίας του '70 μέχρι και τον θάνατο του Foucault. Σε αυτήν το ενδιαφέρον του στρέφεται προς τη διαμόρφωση μιας αισθητικής της ύπαρξης και σε κάποιο βαθμό τη θέση της εξουσίας παίρνει η έννοια της κυβερνητικότητας (governmentality). Αξίζει να σημειωθεί ότι, αν και μόνο η πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται ως αρχαιολογική, κεντρικά γνωρίσματα της μεθόδου της αρχαιολογίας συναντάμε και στις επόμενες δύο περιόδους ενώ ενδείξεις των μετατοπίσεων που εμφανίζονται ξεκάθαρα αργότερα μπορούμε να βρούμε και στα πρώιμα φουκωικά έργα.

Αυτό το πρώτο κεφάλαιο δε στοχεύει σε μία έστω και μερική αποτίμηση της αξίας του φουκωικού έργου. Παρά τους περιορισμούς του, τις αμφισβητήσιμες μεθοδολογικές

⁵ Ουσιαστικά το συγγραφικό έργο του Foucault ξεκινά ήδη από το 1954 με το *Ψυχική αρρώστια και ψυχολογία* (πρώτη έκδοση του βιβλίου είχε τον τίτλο *Ψυχική αρρώστια και προσωπικότητα*). Εντούτοις, το συγκεκριμένο έργο δε συνδέεται σχεδόν καθόλου με τα επόμενα έργα του και είναι γραμμένο σε ένα τελείως διαφορετικό πνεύμα σε σχέση από αυτό που καθόρισε το μεταγενέστερο φουκωικό στοχασμό. Θα είχε, όμως, εξαιρετικό ενδιαφέρον μια ενδελεχής μελέτη των αιτίων και των παραγόντων που συνέβαλαν στην μετατόπιση που συνέβη στη σκέψη του Foucault μεταξύ του 1954 και του 1961.

παραδοχές και τον ξεκάθαρα αντιδιαλεκτικό τρόπο κοινωνικής ανάλυσης, ο Foucault φώτισε με έναν εξαιρετικά πρωτότυπο και γοητευτικό τρόπο περιοχές της ιστορικής εμπειρίας που διαφορετικά θα είχαν μείνει στο σκοτάδι. Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται μια ανασυγκρότηση του ιστορικο-διανοητικού πλαισίου μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε το φουκωικό εγχείρημα. Όπως θα δούμε αναλυτικά, η μεταπολεμική κοινωνικο-ιστορική συνθήκη έπαιξε σημαίνοντα ρόλο τόσο στην επιλογή των θεματικών στις οποίες επικεντρώθηκε το ενδιαφέρον του Γάλλου στοχαστή όσο και στη μέθοδο που αυτός διαμόρφωσε. Έπειτα, θα αναφερθούμε συνοπτικά στο στοιχείο που συνιστά την πρωτοτυπία της φουκωικής προσέγγισης της εξουσίας, την πολύ σημαντική για εμάς σύνδεση γνώσης και εξουσίας και πώς αυτή ανασυγκροτείται στη γενεαλογική μέθοδο του Foucault ώστε να καταστεί πιο εύκολη η παρακολούθηση των επιχειρημάτων που συνιστούν τη θεωρητική πρόταση της παρούσας εργασίας.

1.1. Ιστορικό πλαίσιο

Αν έπρεπε να επιλέξουμε ένα μόνο γεγονός για τον προσδιορισμό του ιστορικο-διανοητικού πλαισίου της φουκωικής σκέψης αυτό θα ήταν αναμφίβολα ο Μάης του '68⁶. Στο βραχύχρονο αυτό γεγονός απεικονίζεται μια σειρά από κρίσιμα χαρακτηριστικά που αφορούν τόσο την πολιτισμική συνθήκη του μεταπολεμικού καπιταλισμού όσο και την κατάσταση του επαναστατικού κινήματος όπως αυτή αποτυπώνεται στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις. Από τη μία πλευρά, παρατηρούμε ότι αν και ο καπιταλισμός είχε εισέλθει σε μια περίοδο γενικευμένης ευημερίας για το δυτικό κόσμο (Η.Π.Α. και ηπειρωτική Ευρώπη) ένα σύνολο πολιτισμικών χαρακτηριστικών του βρισκόταν σε κρίση. Απαραίτητη για τη θεωρητική κατανόηση του κοινωνικο-πολιτισμικού συμφραζομένου είναι η μελέτη της ανάδυσης διαφόρων κινήματων τα οποία αμφισβητούσαν χαρακτηριστικές για τον καπιταλισμό συνθήκες όπως η πατριαρχία, οι φυλετικές διακρίσεις, η παραδοσιακή δομή της οικογένειας και άλλες μορφές καταπίεσης που δεν εντάσσονταν απόλυτα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας. Τα κινήματα αυτά οδήγησαν στη

⁶ Επιλέγουμε αυτήν την χρονική αφετηρία γιατί ο Γαλλικός Μάης αποτελεί την πρώτη ιστορική έκφραση μιας διαφορετικής κριτικής της εξουσίας. Ωστόσο, ο Foucault είχε γράψει τα πρώτα του έργα αρκετά πιο πριν ενώ ήδη είχε γίνει διάσημος με την εκδοτική επιτυχία που σημείωσε το *Οι λέξεις και τα πράγματα*. Πιθανότατα, ακόμα μεγαλύτερης σημασίας γεγονός για την γαλλική κοινωνία και διανοήση ήταν ο πόλεμος Γαλλίας-Αλγερίας, που όμως δεν συνδέεται άμεσα με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Foucault.

συγκρότηση νέων πολιτικών υποκειμένων, τα οποία δε μπορούσαν να περιγραφούν με το παραδοσιακό σχήμα μαρξιστικής ανάλυσης της ταξικής πάλης. Επίκεντρο των αναλύσεων που προέρχονταν από τα νέα αυτά πολιτικά υποκείμενα δεν ήταν πλέον μόνο η καπιταλιστική εκμετάλλευση αλλά γενικά οι σχέσεις εξουσίας. Ο Μάης του '68 αποτελεί το ορόσημο για την αποκάλυψη και την ανάδειξη νέων μορφών χειραφετητικής δράσης, όπως αυτή που στόχευε στην άρση των φυλετικών διακρίσεων, στη σεξουαλική απελευθέρωση, στην πάλη ενάντια στον γενικευμένο κομφορμισμό της “Χρυσής Εποχής” του καπιταλισμού και στην αποκαθίλωση πατριαρχικών μορφών σχετίζεσθαι. Παρόλο που το 1968 έχει ταυτιστεί με τον “Γαλλικό Μάη” η πραγματικότητα είναι ότι το έτος αυτό είναι γεμάτο από παρόμοιες εξεγερσιακές καταστάσεις σε όλο τον κόσμο. Από τις καταλήψεις των αμερικάνικων πανεπιστημίων μέχρι και την Άνοιξη της Πράγας, κινήματα που οργανικά συνδέονταν ελάχιστα μεταξύ τους αλλά εμφορούνταν από παρόμοιες στοχεύσεις ξέσπασαν σχεδόν ταυτόχρονα. Αξίζει ωστόσο, να αναφερθούμε πιο αναλυτικά στον “Γαλλικό Μάη” καθώς αν και ο Michel Foucault δεν ήταν στο Παρίσι τότε, οι ιδέες του αλλά και η πρόσληψή τους από την γαλλική ιντελιγκέντσια επηρεάστηκαν σε μεγάλο βαθμό από το φορτισμένο κλίμα της ιστορικής περιόδου που εκκινεί από τον Μάη του '68.

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των γεγονότων που περιγράφουμε είναι ότι τα κινήματα της λαϊκής διαμαρτυρίας και πολιτικής δράσης που πρωταγωνίστησαν σε αυτά ήταν ιδιαίτερα μαζικά. Επίσης, είναι αξιοσημείωτη η ταυτόχρονη, ανεξάρτητη και εκτός των συμβατικών αντιπολιτευτικών θεσμών (συνδικαλιστικές ενώσεις και πολιτικά κόμματα της αριστεράς) ανάδειξή τους σε κινητήρα των ιστορικών εξελίξεων. Επιπλέον, εχθρεύονταν τη γραφειοκρατική οργάνωση ενώ τα ζητήματα που προκαλούσαν την κινητοποίησή τους δεν μπορούσαν να εννοιοποιηθούν ως ταξικοί αγώνες καθώς η εργατική τάξη είχε χάσει πλήρως τον ριζοσπαστικό της προσανατολισμό. Σε αυτό το τελευταίο γνώρισμα θα μπορούσε ίσως να αποδοθεί η αποστασιοποίηση και ο συντηρητικός ρόλος που είχε το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας (ΚΚΓ) στο Μάη του '68 (Smart, 1983). Εντούτοις, αυτό που καθιστά τα εν λόγω γεγονότα ιστορικής σημασίας είναι, ότι για πρώτη φορά μια φοιτητική εξέγερση συνδυάστηκε με μια γενική απεργία που κλόνισε συθέμελα (χωρίς όμως να ανατρέψει) το γκωλικό καθεστώς. Ίσως, με αποκλειστικό κριτήριο την πολιτική αποτελεσματικότητα η εξέγερση του '68 να απέτυχε, καθώς στις εκλογές που έγιναν τον Ιούνιο του ίδιου έτους ο de Gaulle ισχυροποιήθηκε ακόμα περισσότερο, ενώ οι εργάτες είχαν ήδη επιστρέψει στα πόστα τους. Ωστόσο ο Μάης του '68 αποτελεί την ιδρυτική χειρονομία μιας σειράς νέων πολιτικών ριζοσπαστικών προσεγγίσεων, τρόπων δράσης και κυρίως ανάδυσης νέων μη-ταξικών

πολιτικών υποκειμένων. Δε θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε ότι έκτοτε κανένα απελευθερωσιακό εγχείρημα δεν έμεινε ανεπηρέαστο από την πολιτική κληρονομιά αυτού του τόσο ξαφνικού και βραχύχρονου ιστορικού συμβάντος. Επίσης, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι τα κινήματα που συμμετείχαν στην εξέγερση ή αναδύθηκαν από αυτή είχαν βασική αναφορά στον μαρξισμό ενώ ταυτόχρονα ασκούσαν μεγάλη κριτική στον δογματικό μαρξισμό των κομμουνιστικών κομμάτων εντός και εκτός Γαλλίας (Foucault, 1988). Άλλωστε η εξέγερση του Μάη δεν ήταν μόνο μια κριτική της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων αλλά και μια σφοδρή κριτική των ιεραρχικά οργανωμένων μορφών αντίστασης. Για τον ίδιο τον Foucault ο Γαλλικός Μάης ήταν καθοριστικός διότι δημιούργησε ένα πολιτικό πλαίσιο που ενίσχυσε το ενδιαφέρον⁷ του για τα ζητήματα που τον απασχολούσαν με αποτέλεσμα να συνεχίσει την έρευνά του στην κατεύθυνση της ποινικής θεωρίας και του σωφρονιστικού συστήματος (βλ. σχετικά Foucault, 2001β, σ. 111). Επιπροσθέτως, δημιούργησε ένα κλίμα παρακμής του μαρξισμού ως πλαισίου σκέψης καθώς φαινόταν αδύναμος να αντιμετωπίσει ένα σύνολο ερωτημάτων που δεν ήταν παραδοσιακά μέρος των πεδίων δράσης του, όπως σχετικά με την απελευθέρωση των γυναικών, τις έμφυλες σχέσεις, την ιατρική, την ψυχική ασθένεια, το περιβάλλον και την εγκληματικότητα (Kritzman, 1988, σ. ix-x)

Γενικότερα, η δεκαετία του 1960 για τον δυτικό κόσμο έμοιαζε με το φως που βλέπει ένας άνθρωπος που έχει μείνει για πολλές ώρες στο σκοτάδι. Μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 οπότε και ξέσπασε η οικονομική κρίση που σάρωσε τα πάντα και άρχισε να αποδομεί ακόμα και προπολεμικές κατακτήσεις, στις καπιταλιστικές χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης και φυσικά των ΗΠΑ κυριαρχούσε ένα αίσθημα γενικευμένης ευημερίας και πρωτίστως η πεποίθηση ότι τα πράγματα μόνο καλύτερα μπορούν να γίνουν. Οι περισσότεροι έχοντας βιώσει τον πλέον αιματηρό πόλεμο της παγκόσμιας ιστορίας και τη δύσκολη ανοικοδόμηση που ακολούθησε, αντιμετώπιζαν τα υπαρκτά ακόμα κοινωνικά προβλήματα με μια συγκρατημένη αισιοδοξία. Το κράτος πρόνοιας λείαινε τις ταξικές αντιθέσεις ενώ το επαναστατικό πρόταγμα της ανατροπής και του μετασχηματισμού της καπιταλιστικής κοινωνίας είχε αρχίσει να αποσύρεται από τα προγράμματα και τις διακηρύξεις (και κυρίως από τις συνειδήσεις) των πολιτικών κομμάτων που εντάσσονταν στον ριζοσπαστικό χώρο. Η διεύρυνση του δικαιώματος στην εκπαίδευση λειτούργησε σαν απορροφητής κραδασμών που προκαλούσαν οι κοινωνικές ανισότητες, αφού άτομα που

⁷ Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Μάης του 1968 δημιούργησε το ενδιαφέρον αυτό του Foucault. Αντίστοιχοι προβληματισμοί τόσο εκ μέρους του όσο και από άλλους είχαν προκύψει ήδη από τη δεκαετία του 1950.

προέρχονταν από τη φτωχή εργατική ή μικροαστική τάξη είχαν το δικαίωμα να ελπίζουν ότι με τις πανεπιστημιακές σπουδές θα μπορέσουν να ανελιχθούν κοινωνικά και να ζήσουν καλύτερα από τους γονείς τους⁸. Επιπλέον, η κυριαρχία των κεϋνσιανών οικονομικών πολιτικών ήταν αναμφισβήτητη. Έτσι, δικαιολογείται απόλυτα ο χαρακτηρισμός της μεταπολεμικής τριακονταετίας ως "Χρυσής Περιόδου" του καπιταλισμού (Hobsbawm, 1995) και ως "Ενδοξης Τριακονταετίας" (Piketty, 2014). Ωστόσο, αυτή η αισιοδοξία, όπως θα αποδεικνυόταν σύντομα με την πετρελαϊκή κρίση του 1973, δεν είχε σταθερό έρεισμα στην πραγματική κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας. Εξυπακούεται, ότι η κατάσταση στον Τρίτο Κόσμο και στις αποικιοκρατούμενες χώρες δεν συμβάδιζε με αυτήν των δυτικών κρατών. Συνέχιζαν να υποφέρουν στον ίδιο βαθμό από την πείνα, τις αρρώστιες και τον αναλφαβητισμό όσο και πριν τον πόλεμο.

Αφού είδαμε συνοπτικά το κεντρικό ιστορικό γεγονός τόσο της Γαλλίας όσο και ολόκληρης της μεταπολεμικής Ευρώπης καθώς και την ευρύτερη συνθήκη του παγκόσμιου καπιταλισμού τη δεκαετία του 1960 αξίζει να αναφερθούμε στις τεκτονικές μετατοπίσεις που συμβαίνουν στο φιλοσοφικό και διανοητικό πεδίο της ηπειρωτικής φιλοσοφίας. Αρχικά, μία επισήμανση κρίνεται απαραίτητη. Στη Γαλλία των δεκαετιών του '50 και του '60 η καθοριστική επιρροή του σαρτρικού υπαρξισμού (η σύμπτυξη των δύο κυρίαρχων ρευμάτων της γαλλικής φιλοσοφικής παράδοσης του 20ου αιώνα- της φαινομενολογίας και του μαρξισμού) αρχίζει να φθίνει και να αντικαθίσταται από διάφορες εκδοχές μη δογματικού μαρξισμού ο οποίος άλλωστε για τον ίδιο τον Sartre αποτελούσε «τον αξεπέραστο ορίζοντα της σκέψης μας» (1963, xxxiv). Με άλλα λόγια, ο μαρξισμός κυρίως ως αλτουσεριανός δομικός μαρξισμός είτε με κάποια άλλη εκδοχή (Σχολή της Φρανκφούρτης, Gramsci και επηρεασμένες από τον Mao Zedong προσεγγίσεις) ήταν το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσονταν τα διάφορα ριζοσπαστικά κινήματα. Ο στοχασμός του Michel Foucault παρά τις αντιφατικές σχέσεις του με τον μαρξισμό και τη διαρκή του εναντίωση στη μαρξιστική εννοιολόγηση της ιδεολογίας είναι αδύνατον να κατανοηθεί αν δε ληφθεί υπόψη η συνεχής του αντιπαράθεση τόσο με τις ιδέες του Marx όσο και αυτές των επιγόνων του, οι οποίοι είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στο γαλλικό διανοητικό πεδίο. Αν χρειαζόταν να προσδιορίσουμε τις δύο σημαντικότερες μορφές της φιλοσοφικής παράδοσης

⁸ Όπως επιβεβαιώνει και ο Thomas Piketty: "Η διαδικασία διάχυσης των γνώσεων και των δεξιοτήτων είναι ο κεντρικός μηχανισμός που επιτρέπει ταυτόχρονα τη γενική αύξηση της παραγωγικότητας και τον περιορισμό των ανισοτήτων, στο εσωτερικό των χωρών καθώς και σε διεθνές επίπεδο..." (2014, σ. 40).

με τις οποίες διαλέγεται η φουκωική σκέψη αυτές θα ήταν αναμφίβολα ο Karl Marx και ο Friedrich Nietzsche. Ο πρώτος αναφέρεται συχνότερα στις πολιτικές-δημοσιολογικές παρεμβάσεις (συζητήσεις με άλλους στοχαστές και συνεντεύξεις) του Foucault και λιγότερο στα βασικά του κείμενα. Άλλωστε είναι χαρακτηριστική η αντίδραση που προκάλεσε στους αριστερούς κύκλους της εποχής η έμμεση υποβάθμιση της αξίας του μαρξικού έργου που γίνεται στο *Οι λέξεις και τα πράγματα* (1965). Σε μια διάσημη αποστροφή του έργου αυτού ο Marx περιγράφεται ως μία συνέχεια του επιστημολογικού πλαισίου που διαμόρφωσε η ρικαρντιανή πολιτική οικονομία, περιγραφή η οποία δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με τη δογματική αντιμετώπιση των μαρξικών κειμένων ως θεσφάτων από μέρους της γαλλικής κομμουνιστικής αριστεράς. Εντούτοις, θεωρούμε πως μια ενδελεχής εξέταση του φουκωικού corpus αποδεικνύει μια περισσότερο περίπλοκη και αντιφατική σχέση που είχε ο Foucault με το συγγραφέα του *Κεφαλαίου*. Από τη μία, βασικό χαρακτηριστικό αυτής της σχέσης είναι η ξεκάθαρη αρνητικότητα⁹. Πολλές από τις μεθοδολογικές επισημάνσεις που γίνονται στα φουκωικά έργα γίνονται με σκοπό να αμφισβητήσουν την παραδοσιακή μαρξιστική επιστημολογία του διαλεκτικού υλισμού και ιδιαίτερα μια δογματική ερμηνεία αυτής που εκπορευόταν κυρίως από το ΚΚΓ και την ίδια τη Σοβιετική Ένωση. Η πολύπλοκη και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα σχέση του Foucault με τον Nietzsche θα σχολιαστεί σε επόμενη ενότητα του παρόντος κεφαλαίου καθώς και σε ποικίλα σημεία ολόκληρης της παρούσας εργασίας. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι αν η σχέση Foucault και Marx καθοριζόταν από το

⁹ Με τον όρο “αρνητικότητα” δεν εννοούμε κάποια αρνητική αξιολόγηση από μέρους του Foucault για το μαρξικό έργο. Αντίθετα, αναφερόμαστε στην τάση του να υιοθετεί μεθοδολογικές επιλογές οι οποίες κατά βάση αντιπαρατίθεντο στις αντίστοιχες μαρξιστικές. Γενικά, ο Foucault ήταν περισσότερο κριτικός απέναντι στον μαρξισμό σαν ρεύμα παρά στον ίδιο τον Marx. Γνωρίζουμε άλλωστε ότι έτρεφε βαθύ θαυμασμό γι’ αυτόν, όπως φαίνεται σε μία ανάμεσα σε πολλές σχετικές δηλώσεις του αναφορικά με τον Γερμανό φιλόσοφο: «είναι ξεκάθαρο ακόμα και αν κανείς παραδεχτεί ότι ο Marx θα εξαφανιστεί προς το παρόν, κάποτε θα ξαναεμφανιστεί» (Foucault, 1988α, σ. 45). Σε μια άλλη συζήτησή του είχε πει το εξής: "Το άτομο Marx ανήκει στην τάξη του μη αναστρέψιμου, είναι ένα πρόσωπο που εξέφρασε αλάνθαστα ορισμένα πράγματα, ένα άτομο που δεν μπορεί να τεθεί υπό αίρεση ως ιστορικό συμβάν: εξ ορισμού δεν μπορούμε να καταργήσουμε ένα τέτοιο συμβάν." (Foucault, 2008, σ. 190). Η σχέση του Foucault με τον Marx θα αναλυθεί ενδελεχώς σε επόμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

στοιχείο της αρνητικότητας η σχέση του πρώτου με τον συγγραφέα της *Γενεαλογίας της ηθικής* χαρακτηρίζεται από την αδιάλειπτη εκτίμηση και θαυμασμό για το έργο του¹⁰.

Πέρα από τον μαρξισμό, βασική συνιστώσα των διανοητικών ενδιαφερόντων του νεαρού Foucault, όπως αναφέρει και ο ίδιος σε μια συνέντευξή του με τους Alessandro Fontana και Pasquale Pasquino (Foucault, 2001) ήταν "το πολιτικό status της επιστήμης και οι ιδεολογικές λειτουργίες τις οποίες θα μπορούσε αυτή να εξυπηρετεί" (σ. 109). Θεμελιώδες σε αυτό τον άξονα σκέψης είναι το έργο του George Canguilhem που παρά τη μεγάλη του σημασία και την πρωτοτυπία των ερευνών του έμεινε άγνωστο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '60 οπότε και το ανακάλυψε ο Louis Althusser. Ο Canguilhem ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την επιστημολογία της ιατρικής και με τη εννοιολογική διαμόρφωση του ανθρώπου ως έμβιου όντος. Ουσιαστικά έχουμε "τη γένεση μιας προβληματικής που αφορά τη σύνδεση των επιστημών της ζωής με ζητήματα που αφορούν τη συλλογική ύπαρξη και κοινωνική οργάνωση" (Macherey, 2010, σ. 9). Αυτό που εντυπωσίαζε τον Foucault ήταν, ότι το ζήτημα της σχέσης πολιτικής και επιστήμης (που ουσιαστικά καθόρισε τις έρευνες των πρώτων δέκα ετών της συγγραφικής του πορείας) δεν ενδιέφερε σχεδόν κανέναν, πόσο μάλλον αυτού που θα έπρεπε να ενδιαφέρει. Οι τρεις λόγοι, κατά την άποψη του Foucault, για αυτή την έλλειψη ενδιαφέροντος είναι: α) ότι οι μαρξιστές διανοούμενοι επιθυμούσαν να γίνουν μέρος του πανεπιστημιακού κατεστημένου και έπρεπε να ασχοληθούν με τα ζητήματα που είχαν ήδη τεθεί από αυτό· β) το προερχόμενο από την ΕΣΣΔ δογματικό θεωρητικό σύστημα που απέκλειε από το μαρξιστικό λόγο «οτιδήποτε δεν ήταν μια φοβισμένη επανάληψη αυτού που είχε ήδη ειπωθεί» (Foucault, 2001β, σ. 110) και δε θα επέτρεπε την εξερεύνηση αχαρτογράφητων πεδίων· και γ) οι διανοούμενοι αρνούσαν να θέσουν το πρόβλημα του εγκλεισμού, της πολιτικής χρήσης της ψυχιατρικής και της πειθαρχικής κοινωνίας (Foucault, 2001β). Παρά το γεγονός ότι αρχικά το εγχείρημα του Foucault έγινε δεκτό σιωπηρά από τη γαλλική αριστερή διάνοηση, τα γεγονότα του '68 έφεραν στο προσκήνιο ζητήματα και προβληματισμούς που η μαρξιστική παράδοση και το ίδιο το ΚΚΓ δε μπορούσαν να εμπνεύσουν, όπως η πατριαρχική δομή της οικογένειας, τα δικαιώματα των gay, η οικολογία, οι φυλετικές διακρίσεις και οι συνθήκες κράτησης σε σωφρονιστικά ιδρύματα. Οι εξελίξεις αυτές επέφεραν μια έκρηξη του ενδιαφέροντος για τα πρώτα φουκωικά έργα που πραγματεύονταν επιστήμες όπως η ψυχιατρική, η ιατρική και οι επιστήμες του ανθρώπου. Με τα λόγια του ίδιου του Foucault: «χωρίς το πολιτικό άνοιγμα που δημιουργήθηκε εκείνα τα

¹⁰ Σε μία από τις ελάχιστες φορές που απάντησε σε μια ερώτηση για τον αυτοπροσδιορισμό του, δήλωσε: "Είμαι νιτσεϊκός".

χρόνια, σίγουρα δε θα είχα ποτέ το κουράγιο να ξαναδώ αυτά τα ζητήματα και να συνεχίσω την έρευνά μου» (σ. 111). Φυσικά εμφανίζεται και μια ευρύτερη μετατόπιση σε ολόκληρη την ευρωπαϊκή φιλοσοφία τόσο στο ρεύμα της Σχολής της Φρανκφούρτης όσο και στη γαλλική φιλοσοφική παράδοση, να πάψει δηλαδή η φιλοσοφία να ταυτίζεται με τον "αφηρημένο θεωρησιακό στοχασμό" (Macherey, 2010, σ. 10) και να προσπαθήσει να λάβει υπόψη τα πορίσματα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών.

Εντούτοις, δεν ήταν αποκλειστικά το πολιτικο-κοινωνικό πλαίσιο που συνέδραμε στην ευρεία διάδοση των φουκωικών ιδεών στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70. Σημαντικές μετατοπίσεις σε ζητήματα που αφορούν κυρίως το πεδίο της κοινωνικής θεωρίας μπορούν σε μεγάλο βαθμό να αιτιολογήσουν την ξαφνική ανάδειξη του Foucault σε βασικό εκπρόσωπο της μεταπολεμικής γαλλικής φιλοσοφικής παράδοσης. Αυτές σχετίζονταν αφενός με τα κυρίαρχα τότε κινήματα του αλτουσεριανού δομικού μαρξισμού και της δομιστικής ανθρωπολογίας, αφετέρου με το γενικότερο ενδιαφέρον για μια νέα και περισσότερο εκλεπτυσμένη σύλληψη της εξουσίας που δεν θα χαρακτηριζόταν από τη μηχανοποιητική και πολιτικά αφελή ταύτισή της με την έννοια της κυριαρχίας. Τόσο οι δομικοί μαρξιστές όσο και οι ανθρωπολόγοι που είχαν επηρεαστεί από την προσέγγιση του Levi-Strauss χρησιμοποιούσαν οικουμενικές (universalist) και α-ιστορικές εννοιολογήσεις της ιδεολογίας και της κουλτούρας οι οποίες φαίνονταν πλέον ανεπαρκείς με την κατάρρευση πολλών αποικιοκρατικών καθεστώτων και την ανάδειξη νέων μορφών μη δυτικής υποκειμενικότητας. Αντίθετα, ο φουκωικός ιστορικισμός με την έμφαση που έδινε στην ενδεχομενικότητα, προσέφερε περισσότερο επιτυχημένες περιγραφές των ιστορικών πλαισίων που καθόριζαν τις επιστημικές¹¹ πρακτικές και τις εξουσιαστικές τεχνολογίες και κυρίως του τρόπου με τον οποίο διαπλέκονται η εξουσία και η γνώση. Όπως θα δούμε, αυτή η υπεροχή θα πρέπει να επισημαίνεται με μετριοπάθεια καθώς οι φουκωικές περιγραφές δεν είναι άμοιρες προβλημάτων. Εντούτοις, με τον Foucault τέθηκε για πρώτη φορά το ζήτημα του ιστορικού a priori των ιδεών, των ορθολογικοτήτων (rationalities) και των σχηματισμών γνώσης. Τι είναι αυτό δηλαδή που επιτρέπει σε κάτι να γίνει αντικείμενο σκέψης σε ένα δεδομένο χωροχρόνο. Η ανάδειξη αυτής της ενδεχομενικότητας των ιστορικών διεργασιών έχει πρωταρχική σημασία για τα διάφορα χειραφετητικά προτάγματα. Ο Foucault απέδειξε ή προσπάθησε να αποδείξει ότι ιστορικά-προσδιορισμένες τροπικότητες της εξουσίας και του υποκειμένου προβάλλονται ως αιώνια χαρακτηριστικά μιας και δεδομένης ανθρώπινης

¹¹ Αναφερόμαστε στις πρακτικές που αφορούν τις Epistemes (βλ. ενότητα του παρόντος κεφαλαίου "Περί της φουκωικής μεθόδου...") όπως τις όρισε ο Foucault στο *Οι λέξεις και τα πράγματα*.

φύσης. Το κατά πόσο αυτή η κριτική διαφέρει από τη μαρξική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων ως ιστορικά καθορισμένων είναι ένα ζήτημα προς εξέταση. Ωστόσο, η φουκωική ανάλυση προσφέρει αναμφισβήτητα τη δυνατότητα να δράσουμε χειραφετητικά για την εμφάνιση νέων και διαφορετικών ιστορικών εναλλακτικών.

Επιπλέον, η έννοια του λόγου (discourse) όπως αναπτύσσεται στα κύρια έργα του Foucault παρά τη νομιναλιστική της απόχρωση έδινε έμφαση στην υλικότητα των συμβολικών πρακτικών στοιχείο που την έκανε αρεστή σε κάποιους από τους αριστερούς διανοούμενους που είχαν απογοητευτεί από τον δογματικό μαρξισμό και την έννοια της ιδεολογίας. Ενώ η τελευταία ήταν συνδεδεμένη με την ταξική πάλη και το προλεταριάτο, ο λόγος μπορούσε να γίνει αναλυτικό εργαλείο σε πολύ περισσότερες πολιτικές και πιο τοπικές διεκδικήσεις όπως η ισότητα των φύλων, η άρση των φυλετικών διακρίσεων και οι αντι-αποικιοκρατικοί αγώνες. Έτσι, ενσωματώθηκε ταχύτατα στα αναπτυσσόμενα πεδία του φεμινισμού, των μετα-αποικιακών και πολιτισμικών σπουδών. Μια ακόμη διαφορά με την έννοια της ιδεολογίας βρίσκουμε στο ότι οι μαρξιστές θεωρητικοί (με βασικό παράδειγμα τον Althusser) αν και ασκούσαν σφοδρή κριτική σε πτυχές της κυρίαρχης επιστήμης που έκριναν ως ιδεολογικές, έμοιαζαν να αποφεύγουν την κριτική περί ιδεολογίας στον ίδιο τον μαρξισμό. Ο μαρξισμός, δηλαδή, προέβαλλε σαν η μόνη αληθινή επιστήμη, ενώ όλες οι υπόλοιπες θεωρίες ήταν ιδεολογικά απότοκα της αστικής τάξης. Αντίθετα ο Foucault και οι συνεχιστές του με τον ξεκάθαρα προοπτικιστικό ορίζοντα της έννοιας του λόγου δεν είχαν την παραμικρή δυσκολία να ασκήσουν κριτική στον μαρξισμό (κάποιες φορές δίκαιη, κάποιες φορές άδικη και αποτέλεσμα ταύτισης του Μαρξ με τις διάφορες δογματικές ερμηνείες του έργου του). Κατά τη γνώμη του Foucault, στους μαρξιστές η ιδεολογία πάντα τίθεται σε εικονική αντίθεση με κάτι άλλο που υποτίθεται ότι αποτελεί την αλήθεια.

Μια ακόμη ένδειξη της προσπάθειας να εκκενωθεί το διανοητικό πεδίο της δεκαετίας του '70 από τη μαρξική προσέγγιση του κράτους και της εξουσίας είναι η κριτική που άσκησε ο Foucault αλλά και άλλοι στοχαστές στη μαρξική διάκριση βάσης και εποικοδομήματος. Πρόκειται ίσως για μία από τις πλέον συνήθεις αιτιάσεις εναντίον του Marx και δε θα ήταν υπερβολή να θεωρήσουμε ότι αυτή η διάκριση αποτελεί το ζήτημα που έχει απασχολήσει περισσότερο τόσο τους απολογητές όσο και τους αρνητές της μαρξικής θεωρίας (ίσως μαζί με τη μαρξική θεωρία της υπεραξίας). Η πλέον ξεκάθαρη διατύπωση αυτής της άποψης από τον ίδιο τον Marx βρίσκεται στον πρόλογο του έργου *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859/2010): "Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες

αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το είναι τους, αλλά αντίστροφα, το κοινωνικό τους είναι καθορίζει τη συνείδησή τους" (Marx, σ. 19, 1859/2010).

Το παραπάνω επιχείρημα έχει λειτουργήσει ως η βασικότερη απόδειξη περί μαρξικού οικονομισμού, δηλαδή του περίφημου οικονομικού αναγωγισμού του Marx, της αναγωγής των πάντων στην πολιτική οικονομία. Είναι αληθές ότι η διατύπωση του παραθέματος από την *Κριτική της πολιτικής οικονομίας* επιτρέπει μια τέτοια ερμηνεία. Ωστόσο, μια συνολική εξέταση του μαρξικού έργου αποδεικνύει ότι μάλλον έχουμε να κάνουμε με μια απλουστευτική ανάγνωση. Εντούτοις, η ερμηνεία αυτή του συγκεκριμένου μαρξικού επιχειρήματος δεν έγινε μόνο από κατήγορους του μαρξισμού αλλά και από ένα μέρος της ιντελιγκέντσιας της εποχής, το οποίο εντασσόταν στην Αριστερά. Είναι γεγονός ότι αποτέλεσε τον δομικό λίθο της σταλινικής διαστρέβλωσης του μαρξισμού. Έτσι μεγάλη μερίδα μη αριστερών ή μη στρατευμένων σε αριστερά κόμματα διανοουμένων ασκούσε δριμεία κριτική σε αυτή την κατά τη γνώμη τους απαρχαιωμένη ανάλυση προτάσσοντας την αξία του εποικοδομήματος, δηλαδή των σφαιρών του κοινωνικού γίνεσθαι που δεν ανάγονταν στην πολιτική οικονομία. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Michel Foucault και η ριζοσπαστική του προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου. Αυτή πλέον δεν βασιζόταν στην ανάλυση των κρατικών δομών ή των οικονομικών κέντρων (ακόμα και η ίδια η έννοια του κέντρου δεν είχε νόημα στην περιγραφή του¹²) που επικαθορίζουν τις διαστάσεις του κοινωνικού είναι αλλά αφορούσε περισσότερο στο πώς της εξουσίας, στις τροπικότητες δηλαδή με τις οποίες εκφράζεται και με τις οποίες επιφέρει τα αποτελέσματά της. Στην προσπάθεια για την απελευθέρωση του κοινωνικού προβληματισμού από τον μαρξισμό (το αν ήταν ορθή ή όχι δε θα συζητηθεί στο παρόν κεφάλαιο) συνέβαλε και η αυξανόμενη επιρροή του έργου του Friedrich Nietzsche στη γαλλική μεταπολεμική διάνοηση. Απαλλαγμένος σε μεγάλο βαθμό από την κατηγορία του φιλοσοφικού προδρόμου του

¹² Σε αυτό συνέβαλαν και τα γεγονότα του Μάη του 1968 τα οποία έδειξαν ότι η καταπίεση που ασκείται από την εξουσία δεν μπορεί να εντοπιστεί σε ένα μοναδικό κοινωνικό-πολιτικό σχηματισμό· διαχέεται σε πολύπλοκα δίκτυα κοινωνικού ελέγχου (Kritzman, 1988, σ. x-ix).

ναζισμού¹³, και με την τεράστια επίδραση που είχε σε συγγραφείς καθοριστικούς για τη διαμόρφωση της γαλλικής φιλοσοφικής παράδοσης (και του ίδιου του Foucault) όπως ο Georges Bataille, ο Pierre Klossowski και ο Maurice Blanchot (Schrift, 1995) ο Nietzsche πρόβαλλε σαν το τέλειο αντι-παράδειγμα στον Marx. Η λογοτεχνική αξία των γραπτών του, εφάμιλλη ακόμα και των πλατωνικών διαλόγων, ήταν κατά πολύ υπέρτερη των, για ορισμένους, "ανιαρών" επιστημονικών οικονομικών αναλύσεων του Marx και η αδυσώπητη κριτική του εναντίον όλων των παραδεδομένων αξιών της δυτικής μεταφυσικής απέπνεε ένα πάθος που ο Marx προσπαθούσε πάντα να καταπνίξει. Συν τοις άλλοις, το έργο του Nietzsche είχε πλέον αποκαθαρθεί από τις συνδέσεις που γίνονταν με τον ναζισμό ενώ για πολλούς ο Marx παρέμενε ο φιλόσοφος του οποίου η θεωρία οδήγησε στα gulag. Εξυπακούεται ότι αυτά είναι μόνο μερικά από τα αίτια της κυριαρχίας των νιτσεικών ιδεών στο γαλλικό διανοητικό πεδίο. Παραδείγματος χάριν, δεν μπορεί να παραγνωριστεί η σημασία του βιβλίου του Deleuze για τον Nietzsche¹⁴, το οποίο έκανε τον Γερμανό φιλόσοφο περισσότερο γνωστό στους ριζοσπαστικούς κύκλους της εποχής. Δεδομένου ότι οι Bataille, Blanchot και Klossowski ήταν από τους πιο αγαπημένους συγγραφείς του Foucault θα ήταν απίθανο να μην έρθει ο τελευταίος σε επαφή με τις νιτσεική σκέψη. Αν και δεν τον αναφέρει τόσο συχνά στα κύρια έργα του όσο στις συνεντεύξεις και τις διαλέξεις του, η επιρροή του Nietzsche ήταν καθοριστική¹⁵. Μεγαλύτερη απόδειξη για αυτό αποτελεί ο τίτλος του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας- Η βούληση για γνώση* (1976) που παραπέμπει αμέσως στη νιτσεική βούληση για δύναμη. Αυτό που κατά τον Foucault ανέδειξε ο Nietzsche ήταν το σχήμα του πολέμου ως βασικής δι-ιστορικής μεταφοράς της ζωής, της γνώσης και της εξουσίας (Rabinow, & Rose, 2003). Η φιλοσοφία δεν είναι μια απλή ενατένιση του ανθρώπου σχετικά με αιώνια ερωτήματα περί του Θεού, του χρόνου ή του δικαίου. Είναι απλώς μια μορφή γνώσης που όπως κάθε γνώση αποτελεί εκδήλωση της βούλησης για δύναμη. Είναι

¹³ Όχι βέβαια, σε απόλυτο βαθμό. Όπως λέει ο Foucault σε μια συνέντευξή του, στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια όποιος ανέφερε τον Nietzsche ως φιλόσοφο έπρεπε να υπενθυμίσει ότι δεν ήταν αντισημίτης, και επομένως δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη ναζιστική θηριωδία.

¹⁴ Πρόκειται για το *O Nietzsche και η φιλοσοφία* (2002).

¹⁵ Σε μια συνέντευξή του αναφέρει: "Ο Nietzsche ήταν μια αποκάλυψη για μένα. Ένωσε ότι ήταν κάτι διαφορετικό σε σχέση με αυτά που είχα διδαχθεί. Τον διάβαζα με μεγάλο πάθος και άλλαξε η ζωή μου, άφησα τη δουλειά μου στο άσυλο, έφυγα από τη Γαλλία: είχα την αίσθηση ότι ήμουν παγιδευμένος. Μέσα από τον Nietzsche, είχα γίνει ξένος σε σχέση με όλα αυτά. Ακόμα δεν έχω ενσωματωθεί πλήρως στη γαλλική κοινωνική και διανοητική ζωή. Όσο πιο συχνά μπορώ φεύγω από τη Γαλλία. Αν ήμουν νεότερος, θα μετανάστευα στις ΗΠΑ (1988β, σ. 13).

ακριβώς αυτή η σύνδεση της γνώσης με τη δύναμη και την εξουσία και ο συνακόλουθος αυτής της σύνδεσης νιτσεϊκός προοπτικισμός που προσέφερε στον Γάλλο στοχαστή το φιλοσοφικό υπόβαθρο για τις ιστορικές του μελέτες. Ήδη από την εναρκτήρια ομιλία του στο College de France στις 2 Δεκεμβρίου του 1970 ο Foucault ξεκινά τη διερεύνηση της διασύνδεσης των ρηματικών σχηματισμών με την εξουσία (Poster, 1984)

1.2. Πρωτοποριακή θεώρηση της εξουσίας

Παρά το γεγονός ότι ολόκληρο το φουκωϊκό έργο (από τις πιο μικρές και άγνωστες συνεντεύξεις του μέχρι τα πλέον κλασσικά έργα όπως το *Επιτήρηση και Τιμωρία, Ιστορία της Σεξουαλικότητας*) είναι εξαιρετικής σημασίας για κάθε κοινωνικό επιστήμονα, η παρούσα εργασία επικεντρώνεται στο μέρος εκείνο του φουκωϊκού στοχασμού που αφορά το εξουσιαστικό φαινόμενο. Αυτό συμβαίνει, επειδή εκεί ακριβώς βρίσκεται το χειραφετητικό δυναμικό των ιδεών του Γάλλου διανοητή. Στην ενότητα αυτή θα δούμε τι είναι αυτό που συνιστά την πρωτοποριακή διάσταση των φουκωϊκών περιγραφών του εξουσιαστικού φαινομένου και πώς αυτές διαφοροποιούνται από τις παραδοσιακές ιδέες περί εξουσίας.

Ο Michel Foucault, επηρεασμένος και από το ιστορικό-διανοητικό πλαίσιο που περιγράψαμε παραπάνω είδε την εξουσία νομιναλιστικά και αντι-ουσιοκρατικά. Δεν πίστευε δηλαδή ότι οι λεκτικές κατασκευές που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι σε μια συγκεκριμένη εποχή της ιστορίας, σε έναν συγκεκριμένο τόπο, ανταποκρίνονται σε κάποια πραγματική υπόσταση και σε μια βαθύτερη ουσία. Αντίθετα αυτές οι κατασκευές έχουν αποκτήσει τη δικιά τους αυτόνομη πορεία και εξέλιξη. Δε θα ήταν άστοχο να χαρακτηρίσουμε τη φουκωϊκή προοπτική ως κονστρουξιονιστική.

Έχοντας αυτό στο νου μας μπορούμε να δούμε εξαρχής ότι η περί εξουσίας διαφοροποίηση συμβαίνει κυρίως σε οντολογικό επίπεδο. Η εξουσία δεν είναι κάτι που κατέχεται, που μεταβιβάζεται και άρα μπορεί να κερδηθεί ή να χαθεί από κάποιο συγκεκριμένο πολιτικό ή κοινωνικό υποκείμενο. Αντίθετα, η εξουσία υπάρχει παντού, ασκείται σε συγκεκριμένες πρακτικές, εκφράζεται σε ρηματικούς σχηματισμούς. Δεν υπάρχουν άτομα ή κέντρα ή συμφέροντα που κατέχουν απόλυτα την εξουσία, αφού αυτή εξ ορισμού δεν μπορεί να γίνει κτήμα κάποιου και άρα αυτός να γίνει κάτοχός της. Σαφώς υπάρχουν παντού σχέσεις εξουσίας όπου αυτή ασκείται (σχέσεις παραγωγής, συγγένειας, οικογένειας, σεξουαλικότητας) αλλά ποτέ δεν έχει μια συγκεκριμένη ροή (από πάνω προς τα

κάτω ή αντίστροφα). Η εξουσία δεν έχει κάποια ουσία ή υπόσταση ούτε είναι ένα πράγμα. Υπάρχει μόνο καθόσον ασκείται και ασκείται πάντα προκειμένου να καθορίσει τη συμπεριφορά, τη δράση και τη στάση αυτών (όχι απαραίτητα ατόμων, μπορούμε να μιλάμε για πληθυσμούς, για κράτη, για κεφάλαια) στους οποίους ασκείται.

Μια τόσο ευθεία κριτική στην παραδοσιακή θεώρηση της εξουσίας δε θα μπορούσε να μην εναντιωθεί και στη βασική για τη δυτική πολιτική φιλοσοφία ταύτιση της εξουσίας με το δίκαιο της κυριαρχίας και τους δικαιοκούς μηχανισμούς. Ο Foucault θεωρούσε ότι το νομικό μοντέλο της κυριαρχίας δεν ήταν συμβατό με μια χρήσιμη ανάλυση των σχέσεων εξουσίας οι οποίες είναι ιδιαίτερα πολύπλοκες (Foucault, 2002). Σχηματικά, η αντίθεση του Foucault με την παραδοσιακή θεώρηση της εξουσίας εκφράζεται από τον ίδιο με 2 υποθέσεις: η πρώτη ονομάζεται "υπόθεση Reich", παραπέμποντας στις ιδέες του μαρξιστή ψυχαναλυτή σχετικά με την καταπίεση της σεξουαλικότητας και γενικά της ανθρώπινης φύσης στην καπιταλιστική κοινωνία. Για τον Γάλλο στοχαστή, η θεωρία του Reich αποτελεί την ενδεικτική ταύτιση του μηχανισμού της εξουσίας με την καταστολή, ταύτιση που φυσικά συναντάται και σε πολλούς άλλους στοχαστές. Η δεύτερη υπόθεση την οποία ο Foucault θεωρεί περισσότερο γόνιμη ονομάζεται από αυτόν ως η "υπόθεση Nietzsche". Η σχέση εξουσίας, υπό αυτήν την οπτική είναι μια "πολεμική σύγκρουση δυνάμεων" (Foucault, 2002, σ. 34) που δεν μπορεί να περιγραφεί με όρους που παραπέμπουν στην κατοχή της από ένα συγκεκριμένο υποκείμενο, είτε έχουμε να κάνουμε με κάποιο άτομο, ή με ένα κράτος ή μια εταιρεία. Η εξουσία στο φουκωικό πρίσμα δεν είναι μια αρνητική λειτουργία που καταπιέζει και αποκλείει αλλά μια λειτουργία θετική που διαμορφώνει συγκεκριμένα υποκείμενα, στάσεις και ρηματικούς σχηματισμούς (Poster, 1984).

Αυτή η οπτική είναι εξαιρετικά γόνιμη και έχει τεράστιες συνέπειες για οποιαδήποτε μεταγενέστερη εννοιολόγηση της εξουσίας. Κατά τον Foucault, αν η εξουσία ήταν μόνο κατασταλτική και λογοκριτική δύναμη αποκλεισμού, δηλαδή μόνο αρνητική θα ήταν ιδιαίτερα εύθραυστη. Ωστόσο, δεν είναι εύθραυστη γιατί ακριβώς παράγει θετικά αποτελέσματα και σε σχέση με την επιθυμία όσο και τη γνώση. "Η εξουσία δεν αναχαιτίζει τη γνώση αλλά την παράγει" (Foucault, 2008, σ. 77). Επομένως, το φουκωικό εγχείρημα προσφέρει μια ρηξικέλευθη προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου.

Έτσι γίνεται κριτική στην "μοναρχική" αντίληψη για την εξουσία, η οποία την ανάγει στις δράσεις ορισμένων κέντρων όπως θα έκανε ένας "ανώτατος άρχοντας". Με μια τέτοια άποψη για το εξουσιαστικό φαινόμενο αναπόφευκτα θα τεθεί το ζήτημα του κράτους ως

φορέα εξουσίας. Ουσιαστικά, είναι η ταύτιση του κράτους με κάθε τύπο εξουσίας την οποία απέρριψε ο Foucault. Φυσικά δεν υποδεικνύεται ότι το κράτος είναι μια ασήμαντη μονάδα στο δίκτυο των εξουσιών που προσπάθησε να περιγράψει. Ωστόσο, ο Foucault πιστεύει ακράδαντα ότι η ανάλυση των σχέσεων εξουσίας επεκτείνεται πέρα από τα όρια της κρατικής εξουσίας. Το σχετικό φουκωϊκό επιχείρημα έχει δύο συνιστώσες. Η πρώτη είναι ότι το κράτος όσο παντοδύναμο κι αν είναι οι μηχανισμοί του δεν καταλαμβάνει ποτέ ολόκληρο το πεδίο των υπαρκτών σχέσεων εξουσίας. Υπήρχαν και υπάρχουν πάντα εξουσίες οι οποίες δεν ρυθμίζονται από το κράτος είτε επειδή αυτό αδιαφορεί είτε επειδή αδυνατεί να τις καθορίσει. Η δεύτερη συνιστώσα είναι πρωταρχικής χειραφετητικής σημασίας. Για τον Foucault το κράτος λειτουργεί στη βάση άλλων ήδη υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας. "Το κράτος είναι μέρος του εποικοδομήματος (superstructural) σε σχέση με ολόκληρες σειρές δικτύων εξουσίας που επενδύουν το σώμα, τη σεξουαλικότητα, την οικογένεια, τη συγγένεια, τη γνώση, την τεχνολογία, κ.ο.κ." (Foucault, 2001, σ. 122). Είναι εξαιρετικά καινοφανής η προσέγγιση του κράτους όχι ως απλού μέρους ενός εποικοδομήματος καθορισμένου από τις σχέσεις παραγωγής (είναι και αυτό) αλλά ως ενός συνόλου εξουσιαστικών μηχανισμών που βασίζεται σε άλλες σχέσεις εξουσίας.

Επίσης, δεν αποτελεί για τον Foucault γόνιμη στρατηγική το να θέτουμε το ζήτημα της εξουσίας μόνο με όρους δικαίου ή Συντάγματος ή με όρους κράτους και κρατικού μηχανισμού γιατί η εξουσία είναι απείρως πολυπλοκότερη, πυκνότερη και πιο διάχυτη από κάποιους νόμους ή τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό. Ανάμεσα σε πολλά άλλα παραδείγματα ο Foucault χρησιμοποιεί τα εξής για την περιγραφή του χαρακτήρα της εξουσίας. Το πρώτο αφορά την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στην ανάδυση του καπιταλισμού. Κατά τον Foucault ο καταμερισμός εργασίας καθιερώθηκε στα μεγάλα εργαστήρια του 18ου αιώνα επειδή η διαμοίραση καθηκόντων βασίστηκε σε μια νέα οργάνωση των παραγωγικών δυνάμεων. Δεν θα επιτυγάνετο η τεχνολογική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αν δεν υπήρχε ο σχετικός μηχανισμός εξουσίας. Το δεύτερο παράδειγμα προέρχεται από τον στρατό όπως αυτός διαμορφώθηκε στη νεωτερικότητα. Για να λειτουργήσει ο στρατός όπως λειτούργησε τον 18ο αιώνα δεν θα αρκούσε ένας διαφορετικός εξοπλισμός ή μια διαφορετική διαδικασία στρατολόγησης, αλλά έπρεπε να διασφαλιστεί αυτός ο τύπος εξουσίας που προσδιορίστηκε ως πειθαρχία. Αν και θα ασχοληθούμε πιο αναλυτικά σε επόμενο κεφάλαιο, ένας πρώτος ορισμός της πειθαρχίας θα ήταν ο εξής: μια τροπικότητα εξουσίας που κάνει την εμφάνισή της στα τέλη του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου αιώνα και η οποία περνά από ένα σύνολο τεχνικών που ασκούνταν βάσει ενός συστηματικού "διατετραγωνισμού" του

χώρου, των κινήσεων και του χρόνου (Foucault, 1975/ 2011). Η πειθαρχία ως κατανομή εξουσίας με τις ιεραρχίες της, τις διοικήσεις της, τις επιθεωρήσεις της, την εκγύμναση. Μια τέτοια σύλληψη της εξουσίας απέρρευε από ορισμένες μεθοδολογικές επιλογές ανάλυσής της οι οποίες ωστόσο καθόρισαν με τη σειρά τους τη διαμόρφωση των ίδιων των επιλογών αυτών.

Η φουκωϊκή αντι-ουσιοκρατική θεώρηση της εξουσίας επέβαλε τη μελέτη της στο πεδίο εκείνο όπου "αυτή ενσωματώνεται σε πραγματικές και συγκεκριμένες πρακτικές" (Foucault, 2002, σ. 44). Ο Foucault δεν μελετά την εξουσία διερευνώντας τις πηγές της ή τα κρατικά ή άλλου είδους συμφέροντα που αυτή εξυπηρετεί. Επιθυμώντας να απαλλάξει την ανάλυση της εξουσίας από "το τριπλό προαπαιτούμενο του υποκειμένου, της ενότητας και του νόμου" (Foucault, 2002, σ. 63) στοχεύει σε τρία επίπεδα: τις στρατηγικές σχέσεις, τις τεχνικές διακυβέρνησης και τις καταστάσεις κυριαρχίας (Foucault, 2003γ). Εντούτοις θα ήταν ορθότερο να πούμε ότι ο Foucault δεν αναλύει τις πρακτικές αυτές όπως είναι σήμερα, αλλά λειτουργώντας γενεαλογικά (θα δούμε παρακάτω τι σημαίνει αυτό) διερευνά ποιες ήταν οι συνθήκες που έκαναν δυνατές αυτές τις πρακτικές (Foucault, 2003γ). Επιπλέον πίσω από τις πρακτικές ο Foucault έβλεπε μηχανισμούς με τους οποίους ο λόγος συνιστούσε και σχημάτιζε αυτές τις πρακτικές-μορφές δράσης.

Με αυτό το ερευνητικό πρόταγμα ο Foucault προσπάθησε να αποφύγει την ενασχόληση με τις ρυθμισμένες και νομικές μορφές της εξουσίας όπως αυτές εμφανίζονται στις κεντρικές τους θέσεις, στους μηχανισμούς τους και στα αποτελέσματά τους, και να επικεντρωθεί στα "άκρα της εξουσίας" στα σημεία "όπου γίνεται τριχοειδής, στις πλέον εντοπισμένες μορφές της". Βασικός του στόχος ήταν η ανάλυση των σημείων όπου η εξουσία υπερβαίνει τους δικαιοκούς κανόνες που την ρυθμίζουν και την περιορίζουν. Στα σημεία όπου "επενδύεται σε θεσμούς, διαμορφώνει τεχνικές και εξοπλίζεται με διάφορα εργαλεία παρέμβασης" (Foucault, 1991, σ. 105).

Έτσι δεν έχουμε να κάνουμε με μια ορισμένη εξουσία αλλά με ένα σύνολο διάσπαρτων μικροεξουσιών, χωρίς ενιαίο μηχανισμό, χωρίς εστία ή κέντρο (Foucault, 2008). Άρα ο μόνος τρόπος να ερευνηθούν οι σχηματισμοί εξουσίας είναι η ανάλυση των συγκεκριμένων πρακτικών μέσω των οποίων ασκείται. Στην παρούσα εργασία θα δούμε με ποιον τρόπο διάφορες μορφές εξουσίας οδήγησαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων τύπων νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας.

Φυσικά, η αναμφισβήτητη αξία της φουκωικής περιγραφής και εννοιολόγησης του εξουσιαστικού φαινομένου δεν συνεπάγεται ότι δεν προκύπτουν σημαντικά προβλήματα τα οποία αναγνώριζε και ο ίδιος ο Foucault. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι για αυτόν η εξουσία δεν συγκροτείται με βάση τις ατομικές ή συλλογικές βουλήσεις ούτε απορρέει από συμφέροντα αλλά συγκροτείται από άλλες εξουσίες δεν οδηγεί σε μια μεταφυσική αντίληψη της εξουσίας; Πιο συγκεκριμένα, πώς είναι δυνατό μια ανάλυση της εξουσίας ως πανταχού παρούσας να μην οδηγήσει στην πεποίθηση, ότι αυτή είναι αδύνατο να οριοθετηθεί και άρα να περιγραφεί αν όχι ολοκληρωμένα τουλάχιστον σε έναν ικανοποιητικό βαθμό; Επιπλέον, πώς μπορεί να περιγραφεί η υλικότητα των εξουσιαστικών πρακτικών που όντως δρουν επί του ίδιου του σώματος, σε συνδυασμό με ρηματικούς σχηματισμούς που στα περισσότερα φουκωικά παραδείγματα είναι άυλοι; Η θέση ότι το δίκαιο δεν το άλλοθι της εξουσίας αλλά ένα από τα πολλά εργαλεία της είναι οξυδερκής, ωστόσο, δεν τίθεται κάποτε το ζήτημα της ισχύος της κάθε μορφής εξουσίας, εφόσον ο Foucault θεωρούσε εξαρχής τις σχέσεις εξουσίας ασύμμετρες; Δηλαδή, αρκεί μονάχα η περιγραφή και η εννοιολόγηση μιας πρακτικής ως εξουσιαστικής για μια χειραφετητική κριτική; Πόσο πλήρης μπορεί να είναι μια περιγραφή όταν αρκείται στην ανάδειξη του εξουσιαστικού χαρακτήρα αυτού που περιγράφει; Τέλος, ο ίδιος ο Foucault αναγνώριζε ότι τα δίκτυα εξουσίας έχουν μια πυραμιδωτή μορφή και άρα υπάρχει μια κορυφή. Είναι ορθό ότι υπάρχει μια αλληλεξάρτηση της κορυφής με τα κατώτερα στοιχεία της ιεραρχίας αλλά τι συμβαίνει όταν αυτή η κορυφή παύει να είναι εμφανώς ορισμένη; Ποιοι μηχανισμοί εξουσίας εμφανίζονται σε τέτοιες οργανωτικές δομές; Αυτά και άλλα ζητήματα θα συζητήσουμε σε επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας.

1.3. Σχέση γνώσης-εξουσίας

Στην επιλογή του φουκωικού θεωρητικού πλαισίου για την ανάλυσή μας καταλήξαμε για δύο κυρίως λόγους. Αφενός ο Foucault ήταν από τους λίγους διανοητές που κατάλαβε πολύ νωρίς την ανάδυση της νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας και τη σημασία που θα είχε αυτή για μια "ιστορία του παρόντος". Δεν είναι τυχαίο ότι η ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού αποτελεί σχεδόν την μοναδική φορά που ο μεγάλος στοχαστής ασχολήθηκε με τη σύγχρονη ιστορία. Αφετέρου, η μεγάλη συνεισφορά της φουκωικής σκέψης στις κοινωνικές επιστήμες βρίσκεται κατά τη γνώμη μας στην, άμεσα επηρεασμένη

από τη νιτσειϊκή σκέψη¹⁶, έμφαση στην ανάδειξη της σύνδεσης γνώσης και εξουσίας (savoir-pouvoir). Προκειμένου να γίνει εφικτή μια προσπάθεια κριτικής της σύγχρονης μορφής του πλέγματος των ψ-επιστημών αλλά και γενικά των μετανεωτερικών, κρισιακών ή μη, κοινωνικών φαινομένων δεν πρέπει ποτέ να λησμονείται η άρρηκτη διασύνδεση ανάμεσα σε μορφές γνώσης και εξουσιαστικούς μηχανισμούς. Ανεξάρτητα από τους επιστημολογικούς περιορισμούς που μπορεί να εμφανίζει μια τέτοια πρόσληψη της γνώσης δύσκολα πλέον μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις δεν προϋποθέτουν ή δεν συνεπάγονται κάποια μορφή γνώσης. Σε αυτήν την ενότητα θα επιχειρηθεί μια ανάλυση αυτής της βασικής φουκωϊκής ιδέας.

Στην παραδοσιακή δυτική φιλοσοφία γνώση και η εξουσία δεν θεωρούνταν μόνο ασύνδετες αλλά και αντίθετες η μία με την άλλη. Η γνώση για να είναι επαρκής θα πρέπει να είναι απαλλαγμένη από την εξουσία και τους μηχανισμούς της ενώ η τελευταία θεωρείτο ως αυτό που παρεμποδίζει τη γνώση, ως αυτό που την εκφυλίζει για να επιτύχει τους δικούς της σκοπούς. Κλασικό παράδειγμα αυτής της αντίληψης είναι η έννοια της ιδεολογίας όπου η εξουσία ταυτίζεται με την παραμόρφωση της αλήθειας. Ωστόσο, ήδη από τον Πλάτωνα, ο φιλόσοφος προκειμένου να φτάσει στην γνώση του αληθούς θα πρέπει να απέχει από τα πολιτικά πάθη, από κάθε μορφή εξουσίας, να παραιτηθεί από κάθε συμμετοχή στην πολιτεία. Η έτερη μοναχική μορφή στην οποία απεικονίζεται ιστορικά το μεγαλείο της ανθρώπινης γνώσης, ο επιστήμονας, ήδη από την Αναγέννηση συναντά την εξουσία μόνο σαν εμπόδιο, σαν αυτό που είτε προσπαθεί να εμποδίσει τη γνώση είτε θέλει να την εκμεταλλευτεί προς ίδιον όφελος. Δύσκολα θα βρούμε κάποιον μεγάλο φιλόσοφο ή επιστήμονα που να μην κυριαρχεί στη βιογραφία του το στοιχείο της σύγκρουσης με κάποια μορφή εξουσίας. Τα παραδείγματα των Bruno, Γαλιλαίου, Darwin, Marx και Freud είναι τα περισσότερο χαρακτηριστικά ανάμεσα σε άλλα. Ωστόσο, ήταν ο Nietzsche αυτός που θα αποκάλυπτε τη σύνδεση εξουσίας και γνώσης με τόσο εμφατικό τρόπο, ενώ περίπου 100 χρόνια αργότερα, ο Michel Foucault θα τόνιζε τον χαρακτηριστικό εκείνο της εξουσίας που τόσο φιλόσοφοι είχαν αγνοήσει. Η εξουσία όχι μόνο δεν εμποδίζει τη γνώση αλλά παράγει νέες γνώσεις, τις διαμορφώνει και τις πολλαπλασιάζει.

Σε αυτό το σημείο θα ήταν χρήσιμο να προχωρήσουμε σε μια εννοιολογική διαφοροποίηση. Ο Foucault προκειμένου να αναφερθεί στη γνώση χρησιμοποιεί στα γαλλικά

¹⁶ Καθώς η βούληση για αλήθεια δεν είναι παρά μια μορφή της νιτσειϊκής βούλησης για δύναμη (Merquior, 2002)

δύο όρους, *savoir* και *connaissance*. Ο όρος *savoir* χρησιμοποιείται από τον Foucault για να προσδιορίσει "τη διαδικασία μέσω της οποίας το υποκείμενο υφίσταται μια τροποποίηση απ' αυτό ακριβώς το οποίο γνωρίζει, ή μάλλον απ' την εργασία που επιτελεί προκειμένου να το γνωρίσει. Γι' αυτό ακριβώς αφενός τροποποιείται το υποκείμενο και αφετέρου συγκροτείται το αντικείμενο" (Foucault, 2008, σ. 251-2). Συνεπώς, ο Γάλλος στοχαστής αντιλαμβάνεται τη *savoir* ως τη γνώση που συγκροτεί και διαμορφώνει το αντικείμενο της (π.χ. η ψυχολογική διαδικασία της μνήμης) και ταυτόχρονα τροποποιεί το υποκείμενο κατά τη διάρκεια της απόκτησής της (π.χ. ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται το υποκείμενο τις μνημονικές του διεργασίες). Αντίθετα, *connaissance* είναι η "είναι η εργασία που επιτρέπει να πολλαπλασιαστούν τα γνώσιμα αντικείμενα, να διευρυνθεί η κατανοησιμότητά τους, να κατανοηθεί η ορθολογικότητά τους, διατηρώντας όμως αμετάβλητο το υποκείμενο που ερευνά" (Foucault, 2008, σ. 251-2). Βλέπουμε ότι ο Foucault έχει μια ξεκάθαρα διαδικασιακή αντίληψη τόσο της γνώσης ως *savoir* όσο και ως *connaissance* με τη διαφορά ότι η πρώτη μεταβάλλει το υποκείμενο ενώ η δεύτερη αφορά κυρίως το αντικείμενο της διαδικασίας της γνώσης. Η φουκωική αρχαιολογική μέθοδος στόχευε στη διαμόρφωση μιας "*connaissance*", όπου αυτή εννοείται ως η διερεύνηση της ιστορικά συγκροτημένης σχέσης μεταξύ ενός σταθερού υποκειμένου και μιας σειράς αντικειμένων με βάση τη *savoir* που την καθιστά δυνατή (Foucault, 2008). Ο Foucault, ουσιαστικά, διερεύνησε, τον τρόπο με τον οποίο οι δυτικές κοινωνίες δημιούργησαν μια γνώση (*connaissance*) κάποιων συγκεκριμένων πραγμάτων ενώ ταυτόχρονα συγκροτούσαν συγκεκριμένα υποκείμενα που κατείχαν αυτή την γνώση. Έτσι οι άνθρωποι γνώρισαν την τρέλα (*connaissance*) ενώ γίνονταν διαμέσου αυτής της γνώσης λελογισμένα υποκείμενα (*savoir*), γνώρισαν την αρρώστια ενώ γίνονται έμβια υποκείμενα (Foucault, 2008). Αντιλαμβανόμαστε ότι η γνώση ως *connaissance* και ως *savoir* προϋποθέτουν η μία την άλλη. Στην παρούσα εργασία όποτε χρησιμοποιείται ο όρος γνώση ως φουκωικό εννοιολογικό εργαλείο θα ακολουθείται από την αντίστοιχη γαλλική λέξη.

Εντούτοις, η επισήμανση και μόνο των δεσμών εξουσίας και γνώσης που κατά τον Foucault έχουν "συσκοτιστεί εντελώς" (2008 σ. 60) δεν θα αποτελούσε παρά μόνο ένα μικρό επίτευγμα. Αυτό που συνιστά τη θεμελιώδη και πλέον ουσιαστική συνεισφορά του Foucault στην κοινωνική φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες είναι η έμφαση που έδωσε στη μελέτη του **τρόπου** με τον οποίο οι κοινωνικές συνθήκες καθορίζουν τον σχηματισμό μορφών γνώσης (Foucault, 2003β). Το εννοιολογικό εργαλείο που διαμόρφωσε ο Foucault

για τη μελέτη αυτού του καθορισμού είναι ο λόγος (discours). Μαζί με τον όρο *episteme*¹⁷ αποτελεί τον βασικότερο όρο που χρησιμοποίησε ο Foucault στην πρώτη και τη δεύτερη περίοδο του έργου του. Μάλιστα θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διερεύνηση των ρηματικών σχηματισμών αντικατέστησε την διερεύνηση των *epistemes* την οποία εισήγαγε ο μεγάλος διανοητής στο *Οι λέξεις και τα πράγματα* (1965). Φυσικά η έννοια του λόγου υπάρχει ήδη από την *Ιστορία της τρέλας*, αλλά όπως διαπιστώνεται από το μεθοδολογικό έργο *Η αρχαιολογία της γνώσης* (1971) ο λόγος αποκτά τελείως διαφορετικό (παύει πλέον να ταυτίζεται με την γλώσσα της κλασικής εποχής και την ορθολογική σκέψη (raison)) και περισσότερο αφηρημένο νόημα και ταυτόχρονα πιο υλικό χαρακτήρα. Σε αυτό ο Foucault αναλύει τα τέσσερα βασικά στοιχεία που καθιστούν δυνατή τη διαμόρφωση ενός λόγου. Αυτά είναι: α) τα αντικείμενα γύρω από τα οποία γίνονται οι αποφάνσεις, β) οι τόποι ομιλίας, γ) οι έννοιες που συμπεριλαμβάνονται και δ) τα θέματα και οι θεωρίες. Στο προαναφερθέν εναρκτήριο μάθημα στο *College de France* ορίζει τις διαδικασίες αποκλεισμού που διέπουν τον λόγο¹⁸.

¹⁷ Η μετάφραση του όρου *episteme* στην ελληνική γλώσσα είναι ένα αρκετά δύσκολο εγχείρημα. Στη σχετική ελληνική βιβλιογραφία έχουμε συναντήσει τόσο τη μετάφραση του όρου ως "επιστημοσύνη" με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μετάφραση του Κωστή Παπαγιώργη στο *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Σε άλλες μεταφράσεις (όπως αυτή του *Οι λέξεις και τα πράγματα* επίσης από τον Κωστή Παπαγιώργη) έχουμε δει και την απόδοση του *episteme* ως Επιστήμη με κεφαλαίο ε για να διαχωρίζεται από τη διαδεδομένη καθημερινή και ακαδημαϊκή έννοια της επιστήμης (science). Ωστόσο, στο παρόν κείμενο προτιμούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο αμετάφραστο, προκειμένου να διατηρεί την εννοιολόγηση που του προσέδωσε ο Michel Foucault. Για μια επεξήγηση του όρου *episteme* βλ. το σχετικό λήμμα στο Γλωσσάρι στο τέλος της εργασίας.

¹⁸ Αυτές διακρίνονται σε εξωτερικές και εσωτερικές του λόγου διαδικασίες. Οι εξωτερικές είναι: α) η απαγόρευση, η ύπαρξη δηλαδή εξαιρετικά πιεστικών ρηματικών καθεστώτων (Gros, 2007)· β) η διαίρεση και η απόρριψη, π.χ. ο διαχωρισμός ανάμεσα σε λογικό και τρέλα, με αποτέλεσμα την απόρριψη της δεύτερης· γ) η αντίθεση αλήθεια και ψεύδους, η αλήθεια παρουσιάζεται ως μια βία που επιβάλλεται στα πράγματα. Οι εσωτερικές είναι: α) το σχόλιο που βλέπει τον λόγο ως απλή επιφάνεια γραφής μιας βαθύτερης καθαρής σημασίας· β) η έννοια του συγγραφέα δημιουργού, με την οποία συγκεντρώνονται διάφορα διάσπαρτα ντοκουμέντα· γ) οι κανόνες των πειθαρχιών /κλάδων, οι οποίοι διαχωρίζουν και οριοθετούν συγκεκριμένα γνωστικά αντικείμενα (Foucault, 1970). Στο ίδιο μάθημα, αναφέρονται και οι διαδικασίες που διέπουν και ρυθμίζουν τον τρόπο κατανομής των υποκειμένων εκφοράς και κοινωνικής οικειοποίησης των λόγων (κάτι που απλά σημαίνει ότι για συγκεκριμένα αντικείμενα μπορούν να μιλούν συγκεκριμένα υποκείμενα). Αυτές είναι: α) το εκπαιδευτικό σύστημα· β) βασικές φιλοσοφικές κατηγορίες όπως το ιδρυτικό υποκείμενο, η πρωταρχική εμπειρία κ.ά. · γ) "οι

Κατά τον Howarth (2008) η φουκωϊκή έννοια του λόγου μοιάζει να είναι ασαφώς προσδιορισμένη. Εντούτοις, ο ίδιος συγγραφέας προτείνει δύο βασικές διαστάσεις της έννοιας του λόγου. Οι λόγοι είναι αφενός συστήματα κανόνων διακρινόμενα από αυτονομία και "συγκροτούν αντικείμενα, έννοιες, υποκείμενα και στρατηγικές" (Howarth, 2008, σ. 75-6). Στην πρώτη φάση του έργου του το ενδιαφέρον του Foucault βρίσκεται στο πώς αυτά τα συστήματα κανόνων παράγουν επιστημονικές αποφάνσεις κυρίως στο χώρο της ιατρικής, της ψυχιατρικής και των ανθρωπιστικών επιστημών. Οι γνώσεις- ακόμα και αυτές που εμφορούνται από λόγους που εκπροσωπούν οι θετικές επιστημές - διακυβερνώνται από ορισμένους κανόνες που οριοθετούν τι μπορεί να ειπωθεί σε κάποιο δεδομένο χρόνο, τα κριτήρια των ενδείξεων, τις μορφές των αποδείξεων, και ακόμα και το ίδιο το αντικείμενο για το οποίο μιλάνε.

Αφετέρου, οι λόγοι μπορούν να θεωρηθούν ως "στοιχεία ή συνασπισμοί τακτικής" (Howarth, 2008, σ. 75-6) στις ποικίλες σχέσεις εξουσίας, ή ως τα μέσα για την προώθηση στόχων και συμφερόντων από αυτούς που τους εκφράζουν ή τους διαμορφώνουν. Οι λόγοι αν και διαφοροποιούνται σε επίπεδο ανάλυσης από τις πρακτικές, τους θεσμούς και τις τεχνικές έχουν θεμελιώδη ρόλο στη δόμηση των τριών αυτών στοιχείων (Howarth, 2008). Αυτή ακριβώς η διάσταση των λόγων ως "εργαλείων" αποτελεί μία από τις πλέον κεντρικές κατευθύνσεις του ύστερου φουκωϊκού στοχασμού. Για τον Foucault, ο λόγος και η πρακτική είναι αλληλένδετοι ιδιαίτερα στη νεωτερικότητα οπότε η κυριαρχία παίρνει τη μορφή πειθαρχίας και ο λόγος οργανώνεται σε κλάδους/πειθαρχίες (disciplines)¹⁹ (Poster, 1984, σ. 13).

Ωστόσο, η επισήμανση μιας επιπλέον διάστασης του ρηξικέλευθου χαρακτήρα του φουκωϊκού στοχασμού θα ήταν αχρείαση δεδομένου ότι το παρόν κεφάλαιο δεν στοχεύει σε μια φανέρωση της ούτως ή άλλως αυτονόητης σημασίας του φουκωϊκού έργου. Αντίθετα, κύριο στόχο αποτελεί η παροχή των κατάλληλων εννοιολογικών εφοδίων για την

διαδικασίες εκείνες που παρέχουν τα θεωρητικά εχέγγυα για το σύνολο των μεθόδων οροθέτησης και ελέγχου των λόγων" (Gros, 2007, σ. 74).

¹⁹ Στην αγγλική γλώσσα η λέξη discipline χρησιμοποιείται με δύο κυρίως τρόπους. Από τη μία σημαίνει αυτό που στα ελληνικά εννοούμε ως "πειθαρχία". Από την άλλη χρησιμοποιείται και με την έννοια της επιστήμης ή σαφέστερα του επιστημονικού κλάδου. Στο παρόν κείμενο επιλέγουμε να μεταφράζεται και με τις δύο έννοιες, καθώς στο φουκωϊκό πρίσμα η διαμόρφωση ενός τύπου γνώσης (connaissance) σε επιστημονικό κλάδο εννοιολογείται και ως πειθάρχηση αυτού του τύπου γνώσης εντός συγκεκριμένων ορίων ανάμεσα σε αυτό που θεωρείται αληθές ή ψευδές.

παρακολούθηση των επιχειρημάτων που ακολουθούν στα επόμενα κεφάλαια. Όπως προαναφέρθηκε, η κατανόηση του δεσμού ανάμεσα στην εξουσία και τη γνώση είναι συνθήκη *sine qua non* για να γίνει αντιληπτός ο ρόλος που αναλαμβάνει το σύμπλεγμα των ψ-επιστημών στην ύστερη νεωτερικότητα. Με ποιον τρόπο δηλαδή διαμορφώνει συγκεκριμένα σύνολα γνώσεων για την ανθρώπινη κατάσταση, συστήματα περιγραφής των ψυχικών διεργασιών που δομούν την αυτοαντίληψη των ανθρώπων και δημιουργούν τους κανόνες αναπαραγωγής του κυρίαρχου λόγου²⁰. Η έννοια της σεξουαλικότητας, π.χ., είναι για τον Foucault πολύ περισσότερο ένα θετικό προϊόν της εξουσίας παρά μια καταπιεσμένη διάσταση της ανθρώπινης κατάστασης (Foucault, 2001).

Παρά τον απελευθερωσιακό χαρακτήρα που μπορεί να έχει μια επιστημολογική παραδοχή που συνδέει τη γνώση με την εξουσία, δεν είναι χωρίς τη δικιά της δαμόκλειο σπάθη. Αν πιστεύουμε ότι η εξουσία παράγει και διαμορφώνει τη δικιά της γνώση τότε προκύπτει το ερώτημα σχετικά με το ποια είναι η πραγματική γνώση και κυρίως αν μπορεί να υπάρξει πραγματική γνώση. Σε αυτό το ζήτημα που απασχολεί τη φιλοσοφία για χιλιετίες και κατά πάσα πιθανότητα θα συνεχίσει να την απασχολεί, ο Foucault ήταν ξεκάθαρος. Η γνώση έχει έναν προοπτικό χαρακτήρα ο οποίος δεν πρέπει να αποδίδεται σε κάποιο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης αλλά στο ότι η γνώση όπως και ο λόγος είναι πάντοτε ένα πολεμικό και στρατηγικό παίγνιο (Foucault, 2003β).

Έχοντας αυτό στο νου μας, είναι αναπόφευκτο να μην αναρωτηθούμε τι συμβαίνει με την επιστημονική γνώση. Σε σχέση με αυτό το ζήτημα ο συγγραφέας της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* έχει γίνει αποδέκτης σφοδρής κριτικής και κατηγοριών από όλες τις πλευρές για μηδενισμό, έλλειψη επιστημονικότητας και ανορθολογισμό. Αρχικά, οφείλουμε να αναφέρουμε ότι για τον Foucault δεν αποτελούσε ο προσδιορισμός ενός λόγου ως επιστημονικού ένα εχέγγυο αλήθειας ή μια ένδειξη ιερότητας (Foucault, 2008). Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε, ότι εκείνοι ακριβώς οι λόγοι οι οποίοι θεωρούνταν επιστημονικοί (οι λόγοι της ψυχιατρικής, της ιατρικής, της εγκληματολογίας αλλά και του μαρξισμού) έγιναν

²⁰ Ως εννοιολογικό εργαλείο για την ανάλυση της σύνδεσης εξουσίας και γνώσης υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να χρησιμοποιηθεί η φιλοσοφική κατηγορία του κανόνα, άξονας στον οποίο κινήθηκε ο μαθητής του Althusser και μελετητής του Foucault, Pierre Macherey. Ο Macherey (2010) θεωρεί ότι εξουσία και γνώση αποτελούν τις δύο αλληλοδιαπλεκόμενες μορφές στις οποίες εκδηλώνεται ο κανόνας. Ο κανόνας γνώσης προσφέρει τα κριτήρια αλήθειας που περιορίζουν ή συγκροτούν αυτό που μπορεί να ειπωθεί. Ο κανόνας εξουσίας καθορίζει το καθεστώς ελευθερίας των υποκειμένων σύμφωνα με εξωτερικές αρχές ή εσωτερικούς νόμους.

αντικείμενο της πλέον συστηματικής ενασχόλησης και αμφισβήτησής του. Επίσης, η γνώση (*savoir*) δεν ταυτίζεται μόνο με την επιστημονική γνώση αλλά συνδέεται και με άλλα στοιχεία του κοινωνικού γίνεσθαι όπως η αντιληπτική εμπειρία, οι ιδέες και οι αξίες σε έναν δεδομένο κοινωνικό-ιστορικό χρόνο αλλά και τις κοινές πεποιθήσεις (Deleuze, 2005).

Εντούτοις, θα ήταν άστοχο να υποστηρίξουμε, ότι ο Foucault λειτουργούσε υπό έναν άκρατο σχετικισμό. Αν ίσχυε αυτή η τόσο συχνή κατηγορία, δεν θα είχε περάσει τη μισή και πλέον επαγγελματική ζωή του στην αναζήτηση και εύρεση ιστορικών τεκμηρίων, μαρτυριών και αρχείων²¹. Παρόλα αυτά δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι πολλοί συμβατικοί ιστορικοί αντιμετώπισαν με καχυποψία τα συμπεράσματα των κριτικο-ιστορικών μελετών του Foucault. Εν πάση περιπτώσει, συμφωνούμε με τον Μετάφα (2010) ότι επαρκέστερος χαρακτηρισμός της φουκωικής προσέγγισης είναι ο προσδιορισμός ως "προοπτικιστικής" καθώς ενώ δεν είναι όλες οι θέσεις σχετικά με την πραγματικότητα ίσης αξίας και ισχύος, ωστόσο, γίνεται παραδεκτό ότι μπορούν να συνυπάρχουν πολλές και διαφορετικές προοπτικές θέασης. Η ανάλυση των κυκλωμάτων που συνδέουν τη γνώση με συγκεκριμένες εξουσιαστικές πρακτικές (κανονικοποίηση, θεραπεία, διακυβέρνηση) δεν συνεπάγεται αναγωγή της αλήθειας σε ένα αποτέλεσμα αυτών των πρακτικών ούτε ότι αυτή εκτελεί μια νομιμοποιητική ή υποστηρικτική της εξουσίας λειτουργία (Rabinow, & Rose, 2003).

Με αυτό το σχήμα, δεν δικαιολογείται η ευρέως διαδεδομένη παρανόηση ότι ο Foucault αρνείται ότι υπάρχει η ψυχική ασθένεια ή ότι δικαιολογεί την εγκληματικότητα. Το εγχείρημά του στόχευε στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο σχηματισμοί γνώσης, κοινωνικοί θεσμοί και εξουσιαστικοί μηχανισμοί αναπαριστούσαν και κατανοούσαν τα συγκεκριμένα φαινόμενα. Μάλιστα, η οπτική του ήταν ακόμα πιο εκλεπτυσμένη. Δεν στόχευε στην υπόδειξη του ποια συγκεκριμένη εξω-επιστημονική εξουσία έχει επιβληθεί στην επιστήμη αλλά σχεδόν κάνοντας "θεωρητική μικροχειρουργική" να γνωρίσει ποια αποτελέσματα της εξουσίας ενσωματώνονται στις επιστημονικές αποφάνσεις, με βάση ποιους όρους διαμορφώνεται το εσωτερικό καθεστώς ισχύος και με ποιον τρόπο και για ποιον λόγο αυτό το καθεστώς αλλάζει (Foucault, 2001). Στα σημεία απόληξης της εξουσίας, εκεί που

²¹ Το αν αυτού του είδους τα τεκμήρια χρησιμοποιήθηκαν σωστά από τον Foucault ή αν ερμηνεύθηκαν λανθασμένα από αυτόν είναι μια εξαιρετικά σημαντική και ενδιαφέρουσα υπόθεση εργασίας για φιλόπονους αναγνώστες και δεν αποτελεί θέμα της παρούσας εργασίας. Για σχετικές κριτικές, βλ. Sedgwick, 1955 σχετικά με τη φουκωική *Ιστορία της τρέλας* και Merquior (2002) για πιο γενική επισκόπηση της ιστορικής αξιοπιστίας των εργασιών του Foucault.

όπως είπε ο Foucault η εξουσία γίνεται "τριχοειδής" προκύπτουν ορισμένα εργαλεία συγκρότησης και συσώρευσης της γνώσης. Οι μέθοδοι παρατήρησης, οι τεχνικές καταγραφής, οι ερευνητικές διαδικασίες, η αναζήτηση, η τεκμηρίωση και η επαλήθευση είναι μεταξύ αυτών. Είναι σε αυτά τα σημεία που η εξουσία δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τη συγκρότηση, την οργάνωση και τη διακίνηση μιας ορισμένης γνώσης ή μηχανισμών γνώσης (Foucault, 2002). Οι παραγόμενες γνώσεις, ωστόσο, δεν περιφέρονται με νεφελώδη τρόπο στο κοινωνικό φαντασιακό, αντίθετα οργανώνονται με συγκεκριμένα κριτήρια επιλογής ανάλογα με την εκάστοτε εποχή και τον κάθε τόπο. Ήταν ο αιώνας του Διαφωτισμού, ο 18ος αιώνας που σηματοδεύτηκε από την πειθάρχηση των γνώσεων, δια της οποίας αναγνωρίζεται και εξοβελίζεται η ψευδής γνώση, τυποποιούνται και ομογενοποιούνται τα περιεχόμενα, και εν τέλει ιεραρχούνται και οργανώνονται οι γνώσεις (Foucault, 2002).

Αυτή η δημιουργική πρόσληψη της νιτσεϊκής "καχυποψίας" απέναντι σε κάθε μορφή επιστημονικής αλήθειας δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο γνωσιολογικών και επιστημολογικών ενδιαφερόντων από μέρος του Foucault. Αφετηριακός προβληματισμός του ήταν η πραγματοποίηση μιας γενεαλογίας του νεωτερικού υποκειμένου, η διερεύνηση δηλαδή των διαφορετικών τροπικότητων διαμέσου των οποίων ο άνθρωπος γίνεται γνωστικό υποκείμενο (*sujet connaissance*), και αυτό το "γίνεσθαι υποκείμενο" κατά τον Read (2009) "έχει πάντοτε διασταυρωθεί με καθεστώτα εξουσίας/γνώσης" (σ. 26). Όπως είδαμε και παραπάνω η γνώση μπορεί να πάρει τη μορφή μιας υποκειμενοποίησης όσο και μιας αντικειμενοποίησης (Merquior, 2002). Οι κοινωνικές πρακτικές δεν παράγουν μόνο νέα αντικείμενα, έννοιες και τεχνικές αλλά συγκροτούν νέες μορφές υποκειμενικότητας (Foucault, 2003β). Στην τελευταία φάση της συγγραφικής του πορείας, η οποία κορυφώνεται με τον δεύτερο και τρίτο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (1984/2013), κάνοντας μια αναμφισβήτητα σπουδαία θεωρητική στροφή, αρχίζει να μελετά τους τρόπους με τους οποίους το ανθρώπινο υποκείμενο εντάσσεται σε αυτό που ο Foucault ονομάζει "παιχνίδια αλήθειας". Αυτά τα παιχνίδια αλήθειας μπορεί να έχουν "τη μορφή μιας επιστήμης ή να επικαλούνται ένα επιστημονικό μοντέλο" είτε "πρόκειται για παιχνίδια αλήθειας που εμπεριέχονται σε θεσμούς και πρακτικές ελέγχου" (Foucault, 2008, σ. 351). Για παράδειγμα, για ποιον λόγο σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή η τρέλα προβληματοποιήθηκε²² ως ασθένεια η οποία χρήζει ιατρικής βοήθειας, πώς τοποθετήθηκε δηλαδή το τρελό υποκείμενο στο συγκεκριμένο παιχνίδι αλήθειας (Foucault, 2008). Σε αυτόν τον προβληματισμό υπεισέρχεται για τον

²² Για την εξαιρετικά σημαντική έννοια της "προβληματοποίησης" βλ. το σχετικό λήμμα στο Γλωσσάρι.

Foucault το πλέγμα γνώσης/εξουσίας προκειμένου να αναλυθεί η σχέση υποκειμένου και παιχνιδιών αλήθειας.

Εν κατακλείδι η σχέση εξουσίας και γνώσης στο φουκωικό θεωρητικό σύμπαν χαρακτηρίζεται από το αναντίρρητο γεγονός, ότι η μία προϋποθέτει και ταυτόχρονα συνεπάγεται την άλλη. Κάθε εξουσιαστική σχέση σημαίνει και τη σύσταση ενός σχετικού γνωστικού πεδίου. Ομοίως για κάθε μορφή γνώσης προϋποτίθεται και συγκροτείται δι' αυτής μια ή περισσότερες σχέσεις εξουσίας (Foucault, 2011). Και όπως το έθεσε ο Gilles Deleuze "κάθε μοντέλο αλήθειας παραπέμπει σε ένα μοντέλο εξουσίας, κάθε είδος γνώσης ακόμη και επιστημονικής εκφράζει και εμπερικλείει μια επί τω έργω εξουσία" (Deleuze, 2005, σ. 78)

1.4.Περί της φουκωικής μεθόδου και της μεθόδου αυτής της εργασίας

Όπως θα έχει γίνει ήδη κατανοητό η φουκωική επιχειρηματολογία και τεκμηρίωση δεν θυμίζει κανέναν γνωστό φιλόσοφο και πιθανότατα κανέναν σημαντικό ιστορικό. Είναι ακριβώς αυτή η μέθοδος διερεύνησης που αντί να προσπαθήσει να προσφέρει απαντήσεις στα μεγάλα ερωτήματα της ανθρώπινης ύπαρξης στέκεται σε συγκεκριμένες πρακτικές, στις διάφορες εξουσιαστικές τεχνολογίες και στα ίδια τα σώματα επί των οποίων αυτές ασκούνται, που έκανε τον Foucault τόσο αντικείμενο μεγάλου θαυμασμού όσο και δριμείας κριτικής. Βέβαια, μάλλον θα ήταν εσφαλμένο να μιλάμε για μία και μόνο φουκωική μέθοδο, καθώς ο τρόπος με τον οποίο εργαζόταν ο Foucault πάνω στα τεκμήριά του, αν και πάντα στο ίδιο επιστημολογικό πλαίσιο, άλλαζε με τα χρόνια.

Όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα που αφορά το ιστορικό-διανοητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε το θεωρητικό οπλοστάσιο του Foucault, μείζονες φιλοσοφικές δυνάμεις της εποχής του ήταν η φαινομενολογία και ο μαρξισμός. Ο Foucault αν και υπήρξε μαρξιστής στα νεανικά του χρόνια (και για δύο χρόνια μέλος του ΚΚΓ) πολύ γρήγορα απομακρύνθηκε από τον επιστημονισμό των μεταπολεμικών ερμηνειών του Μαρξ. Αναφορικά με τη φαινομενολογία βασική του ένσταση αποτελούσε η βαθειά πεποίθηση των φαινομενολόγων, ότι υπήρχε ένα α-ιστορικό, διαχρονικό και αμετάβλητο ανθρώπινο υποκείμενο. Επιπλέον, αποστασιοποιούνταν και από τα δύο ρεύματα σκέψης σε επιστημολογικό επίπεδο καθώς επηρεασμένος κυρίως από τις έρευνες του Gaston Bachelard έβλεπε την επιστήμη περισσότερο σαν ασυνεχές αποτέλεσμα ρήξεων και απρόβλεπτων μετασχηματισμών παρά σαν μια ήρεμη, συνεχής, και ανοδική πορεία συσσώρευσης γνώσεων.

Ο Foucault αναρωτήθηκε πώς γίνεται και σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές και σε ορισμένα επίπεδα γνώσης να έχουμε τότε έκρηξη δεδομένων και τότε εμπόδια στην εξελικτική τους πορεία, μετασχηματισμοί δηλαδή που δεν μπορούν να αναλυθούν με τα υπάρχοντα τότε σχήματα επιστημονικής εξέλιξης (2001). Αυτή η διαπίστωση έγινε ακόμα περισσότερο εμφανής στην εμπλοκή του Foucault με τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Οι μεταβολές σε αυτές τις μορφές γνώσης, όπως η ψυχιατρική, η πολιτική οικονομία, η ιατρική και η βιολογία δεν γίνονται κατανοητές με αυτό που ο Γάλλος διανοητής ονόμαζε "μεγάλη βιολογική εικόνα μιας προοδευτικής ωρίμασης της επιστήμης ακόμα υποστηρίζει για τα καλά τις ιστορικές αναλύσεις" (Foucault, 2001). Μάλιστα αυτές οι απρόβλεπτες μεταβολές ήταν μόνο ενδείξεις μιας ακόμα σημαντικότερης αλλαγής, της τροποποίησης δηλαδή των κανόνων με τους οποίους διαμορφώνονται οι αποδεκτές ως επιστημονικά αληθείς αποφάνσεις (Foucault, 2001). Εξυπακούεται ότι ο προοπτικισμός του δεν θα μπορούσε να συμβαδίσει με τις μαρξιστικές και φαινομενολογικές αντιλήψεις περί μίας και αναμφισβήτητης επιστημονικής αλήθειας.

Αν χρειαζόταν να κωδικοποιήσουμε σε δύο λέξεις την κριτικο-ιστορική μέθοδο που εγκαινίασε ο Foucault αναμφίβολα θα χρησιμοποιούσαμε τους όρους "αρχαιολογία" και "γενεαλογία". Η αρχαιολογία παραπέμπει στη μέθοδο που χρησιμοποίησε ο σπουδαίος διανοητής στο *Οι λέξεις και τα πράγματα* και παρουσίασε εκτενώς στο *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Στο πρώτο ο Foucault "ασχολείται με τους κανόνες οργάνωσης και μορφοποίησης που δομούν και διαφοροποιούν μεταξύ τους τους τρόπους νόησης" (Μετάφραση, 2010 σ. 28). Ο Foucault επέλεξε τον συγκεκριμένο όρο για να επισημάνει την "ιστορία εκείνου του πράγματος που καθιστά αναγκαία μια ορισμένη μορφή σκέψης" (Merquior, 2002, σ. 56). Η αρχαιολογία (τουλάχιστον στο *Οι λέξεις και τα πράγματα*) διερευνά ανώνυμες και ασυνείδητες μορφές σκέψης τις οποίες ο Foucault ονομάζει epistemes. Για αυτόν epistemes είναι "το ιστορικό α priori που σε μια δεδομένη περίοδο οριοθετεί μέσα στην ολότητα της εμπειρίας ένα γνωστικό πεδίο, ορίζει τον τρόπο ύπαρξης των αντικειμένων που εμφανίζονται μέσα στο πεδίο αυτό, εφοδιάζει την καθημερινή αντίληψη του ανθρώπου με θεωρητικές ικανότητες και προσδιορίζει τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορεί να λάβει χώρα και να συντηρηθεί ένας λόγος για τα πράγματα ο οποίος αναγνωρίζεται ως αληθής" (Foucault, 1987/1970, σ.). Καθώς οι epistemes είναι τα εννοιολογικά υποστρώματα επί των οποίων διαμορφώνονται ιστορικά τα διάφορα γνωστικά πεδία, η ιστορική ανάλυση πρέπει να τα ανασύρει στην επιφάνεια: με αυτό το σκεπτικό επιλέχθηκε ο όρος αρχαιολογία (Merquior, 2002). Με την *Αρχαιολογία της γνώσης* ο Foucault μετατοπίζει το ενδιαφέρον του από τη

διερεύνηση των *epistemes* και επιλέγει να κάνει λόγο για αποφάνσεις. Εδώ το διανοητικό εγχείρημα του Γάλλου στοχαστή ταυτίζεται με την ανάλυση συνόλων αποφάνσεων που αποκτούν καθεστώς αλήθειας σε έναν συγκεκριμένο κοινωνικό-ιστορικό χωροχρόνο, προκειμένου να περιγραφούν η εμφάνιση, οι τύποι και οι σχέσεις μεταξύ των αποφάνσεων, και φυσικά τον μετασχηματισμό τους (Howarth, 2008). Με τα λόγια του ιδίου: " αυτό που ονομάζω "αρχαιολογία της γνώσης" συνίσταται ακριβώς στην εντόπιση και την περιγραφή των διαφόρων τύπων λόγου και αυτό που ονομάζω "δυναστική της γνώσης" αφορά τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτούς τους μείζονες τύπους λόγου που παρατηρούνται σε έναν πολιτισμό και στις ιστορικές προϋποθέσεις, τις οικονομικές προϋποθέσεις, τις πολιτικές προϋποθέσεις εμφάνισης και σχηματισμού τους²³. (Foucault, 2008, σ. 46-7).

Η αυξανόμενη επιρροή της νιτσεικής σκέψης στη διανοητική πορεία του Foucault καθώς και η σταδιακή απαγκίστρωσή του από τον δομιστικό τρόπο σκέψης (αν και δεν υπήρξε ποτέ δομιστής, παρά τις περί του αντιθέτου διαπιστώσεις) οδήγησαν σε ακόμη μια θεωρητική και μεθοδολογική μετατόπιση. Ο Foucault από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 αρχίζει να προσδιορίζει το εγχείρημά του ως μια «γενεαλογία του σύγχρονου υποκειμένου ως ιστορικής και πολιτισμικής πραγματικότητας» και άρα να χρησιμοποιεί τον αυτόν τον όρο αντί της "αρχαιολογίας". Ενώ η τελευταία διερευνά και περιγράφει απλά τους κανόνες που συγκροτούν τα διάφορα είδη λόγων, η γενεαλογία θέτει εξ αρχής την επίδραση που έχουν οι εξουσιαστικές σχέσεις στην ιστορική εμφάνιση των ρηματικών σχηματισμών, και επομένως ο Foucault παύει να λειτουργεί ως "χαρούμενος θετικιστής", όπως αυτοπροσδιοριζόταν στην "αρχαιολογική" του περίοδο. Η διαφορά μιας τέτοιας ιστορικής ανάλυσης σε σχέση με τη συμβατική ιστορία των επιστημών βρίσκεται στο ότι η δεύτερη διατηρεί και στηρίζεται στη διάκριση αληθούς-ψευδούς, στον άξονα γνώση-αλήθεια ενώ η γενεαλογία καθώς απορρίπτει την ύπαρξη μίας και αναμφισβήτητης αλήθειας, κινείται στον άξονα λόγος-εξουσία (Foucault, 2002).

²³ "Είναι ένα ζήτημα του τι κυβερνάει τις αποφάνσεις, και ο τρόπος με τον οποίο κυβερνούν η μία την άλλη έτσι ώστε να συνιστούν ένα σύνολο προτάσεων που είναι επιστημονικά αποδεκτές, και ως εκ τούτου ικανές να επαληθευτούν ή να διαψευσθούν από επιστημονικές διαδικασίες. Εν συντομία, υπάρχει το πρόβλημα του καθεστώτος, της πολιτικής της επιστημονικής απόφανσης" (Foucault, Truth and Power, σ. 112).

Πιο αναλυτικά, η γενεαλογία διαφοροποιείται από την αρχαιολογία στις εξής διαστάσεις: Α) ουδετερότητα· ο Foucault της αρχαιολογίας είναι ένας ουδέτερος αμέτοχος ιστορικός που καταγράφει τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνονται οι αποφάνσεις. Ο γενεαλόγος Foucault δεν τηρεί απαραίτητα ίσες αποστάσεις. Αν και αποφεύγει "αριστεριστικές" καταγγελτικές αντεξουσιαστικές κορώνες, δεν διστάζει να αποκαλύψει τον εξουσιαστικό χαρακτήρα λόγων που θεωρούνται και αυτοχαρακτηρίζονται ως επιστημονικοί (Foucault, 2002), να κρίνει συγκεκριμένες πρακτικές, σημειώνοντας ωστόσο, ότι δεν πρόκειται να τις αξιολογήσει ως καλές ή κακές αφού από μόνες τους δεν μπορούν να λάβουν τέτοιο νόημα. Είναι απλά επικίνδυνες. Β) αλήθεια· στην αρχαιολογία είναι αδιάφορο για τον ερευνητή ποια είναι η φύση της αλήθειας καθώς το ζήτημα είναι η χαρτογράφηση των λόγων και η ανάδειξη των υπολανθανουσών *epistemes*. Αντίθετα, "ο γενεαλόγος αναγνωρίζει ότι είναι αδύνατον να αποφύγει αυτά τα ζητήματα, ακόμη κι αν η αλήθεια και η γνώση δεν μπορούν να γίνουν αποδεκτές αμέσως ή να χρησιμοποιηθούν χωρίς προβλήματα στο όνομα της ελευθερίας και της κριτικής της εξουσίας. Για τον Foucault ως γενεαλόγο "η αλήθεια δεν υπάρχει εκτός της εξουσίας, ούτε της λείπει η εξουσία" αλλά "είναι κάτι του κόσμου τούτου", το οποίο πρέπει εσωτερικά να συνδέεται με τις λογικές της εξουσίας και της κυριαρχίας" (Howarth, 2008, σ. 106). Γ) αυτονομία των λόγων σε σχέση με εξω-ρηματικούς σχηματισμούς. Στην αρχαιολογία οι λόγοι αντιμετωπίζονται ως αυτόνομα συστήματα που ρυθμίζονται από κάποιου είδους κανόνες χωρίς να επιχειρείται η ανεύρεση των στοιχείων εκείνων που επιβάλλουν αυτούς τους κανόνες και τους διαμορφώνουν. Στην γενεαλογία, εισέρχονται (αναπόφευκτα) στοιχεία που παραπέμπουν σε εξω-ρηματικούς μηχανισμούς όπως η εξουσία η οποία καθώς ασκείται συγκροτεί όχι μόνο λόγους αλλά και αντικείμενα και υποκείμενα γνώσης. Ο γενεαλόγος δεν μπορεί να αγνοήσει τις ιστορικές, θεσμικές, κανονικοποιητικές επιδράσεις που ενυπάρχουν στις πρακτικές που μελετά.

Η γενεαλογική μέθοδος του Foucault κατά τους Rabinow & Rose (2003) με το να αποκαλύψει το πόσο πολύπλοκες είναι οι ρηματικές και μη-πρακτικές που δομούν ουσιαστικά τις κοινωνικές σχέσεις αμφισβήτησε τη δυτική πολιτική επιστημολογία και έδωσε μια νέα διάσταση στην κριτική σκέψη χωρίς αυτή να εξαρτάται από ουτοπικά μοντέλα. Αν και σίγουρα εντοπίζεται μια σημαντική θεωρητική μετατόπιση από την αρχαιολογία στην γενεαλογία, υπάρχουν ευδιάκριτες ομοιότητες μεταξύ τους. Σύμφωνα με τον Howarth (2008), "από μεθοδολογικής απόψεως ο Foucault ποτέ δεν εγκαταλείπει την αρχαιολογική του προσέγγιση του λόγου όταν κατασκευάζει τις μετέπειτα γενεαλογίες του. Στην

πραγματικότητα, επιχειρεί να συναρθρώσει τα δύο μεθόδους δημιουργώντας μια νέα προσέγγιση, την οποία ονομάζει προβληματοποίηση²⁴" (σ. 77).

Βέβαια, θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ότι και οι δύο εκδοχές της φουκωικής μεθόδου έχουν δεχθεί μεγάλη κριτική. Από τη μεριά μας, σκοπεύουμε να δείξουμε ότι η μέθοδος αυτή ενώ έχει τεράστια πλεονεκτήματα σε αναλυτικό εύρος, ιδιαίτερα όταν έχουμε να κάνουμε με μια γενεαλογία των πραγματικά πολύπλοκων εξουσιαστικών μηχανισμών και ρηματικών πρακτικών, από την άλλη, έρχεται αντιμέτωπη με πολλαπλούς περιορισμούς. Η απόρριψη της υλιστικής διαλεκτικής από τον Foucault οδηγεί πολύ συχνά σε μια απλή περιγραφή των συστημάτων λόγου χωρίς να μπορεί να αιτιολογήσει με ποιον τρόπο το "ιστορικό a priori" διαμορφώνει τους λόγους και εγγράφεται σε αυτούς. Η διερεύνηση των αιτίων μιας συνθήκης δεν συνεπάγεται απαραίτητα έναν αιτιώδη ντετερμινισμό. Όσο χρήσιμη και αν είναι η γενεαλογία στην ανάδειξη του ιστορικού (άρα και αναστρέψιμου) χαρακτήρα συγκεκριμένων πρακτικών άλλο τόσο αναγκαία είναι η διερεύνηση του μηχανισμού δια του οποίου διαμορφώνονται οι ρηματικοί σχηματισμοί που τις δομούν και τις καθορίζουν. Η έμφαση που έδωσε ο Foucault στην ιστορική διαδικασία που οδηγεί σε μια σύγχρονη τάξη πραγμάτων, είναι ιδιαίτερα σημαντική και το δίχως άλλο πρωτοποριακή. Ίσως η γενεαλογία ενός πράγματος να προσφέρει πολλές πληροφορίες για το πώς έγινε αυτό που είναι σήμερα, εντούτοις δεν μας λέει τα πάντα για αυτό. Η απόρριψη από τον σπουδαίο Γάλλο στοχαστή της έννοιας της επιστημονικής αλήθειας, αν και φαινομενικά χειραφετητική, οδήγησε στην υποτίμηση της απελευθερωσιακής σημασίας που μπορούν να έχουν τα πορίσματα των κοινωνικών επιστημών όταν χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση και την αμφισβήτηση των εξουσιαστικών μηχανισμών.

Στην παρούσα εργασία, θα καταβληθεί ιδιαίτερη προσπάθεια να αντιμετωπιστούν αυτές οι προκλήσεις. Αν και θα ασκηθεί κριτική στον ρόλο των ψ-επιστημών στη σύγχρονη νεοφιλελεύθερη κοινωνία, δεν απορρίπτονται συλλήβδην τα συμπεράσματά τους. Θεωρούμε ότι μεγάλο μέρος των περιορισμών της φουκωικής σκέψης μπορεί να αποδοθεί στον αντιδιαλεκτικό τρόπο κοινωνικής ανάλυσης που εφάρμοσε και στην εγκατάλειψη της έννοιας του υποκειμένου. Έτσι, θα επιχειρηθεί η διαλεκτική ανασυγκρότηση της φουκωικής θεώρησης του εξουσιαστικού φαινομένου σε συνδυασμό πάντα με τις εξαιρετικά χρήσιμες προσεγγίσεις του Foucault αλλά και μεταγενέστερων διανοητών.

²⁴ Η έννοια της προβληματοποίησης αναπτύσσεται εκτενώς στην εισαγωγή του 2ου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας -Η χρήση των ηδονών* (2013/1984), βλ. σχετικά στο Γλωσσάρι.

2. Μια νέα προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου

"Θα ήθελα να υποδείξω εδώ έναν άλλο τρόπο να προχωρήσουμε προς μια νέα οικονομία σχέσεων εξουσίας που να είναι συγχρόνως πιο εμπειρική, πιο άμεσα συνδεδεμένη με την παρούσα κατάστασή μας και να συνεπάγεται περισσότερες σχέσεις ανάμεσα στη θεωρία και στην πρακτική". (Foucault, 1991, σ. 78)

Αναμφίβολα, το ζήτημα της εξουσίας αποτελεί ένα από τα πιο γοητευτικά και συναρπαστικά προβλήματα που μπορούν να γίνουν αντικείμενο πραγμάτευσης στο χώρο της φιλοσοφίας και των κοινωνικών επιστημών. Δύσκολα θα βρίσκαμε ένα στιγμιότυπο της προσωπικής και κοινωνικής μας εμπειρίας στο οποίο δεν ανακύπτουν εξουσιαστικές σχέσεις, τρόποι επιρροής και επιβολής, προβλήματα νομιμοποίησης και κατάχρησης εξουσίας. Η ίδια η συγκρότηση κάθε μορφής *συλλογικού* είναι προϋποθέτει μια ρητή ή υπόρρητη εξουσιαστική δομή. Από τη στιγμή που αναπτύσσεται το ζυγωτό του μελλοντικού ανθρώπινου οργανισμού μέχρι τη στιγμή που αποβιώνουμε (ή ακόμα και μετά από αυτό, δεδομένου ότι η δωρεά οργάνων είναι μια συνηθισμένη πλέον πρακτική...) λειτουργούμε υπό το καθεστώς μιας θεσμικής ή μη θεσμικής εξουσίας. Αυτό δεν είναι απαραίτητα κακό. Χωρίς την εξουσία που ασκούν οι γονείς στα παιδιά τους μάλλον αυτά δε θα επιβίωναν για πολύ σε αυτόν τον σκληρό κόσμο. Χωρίς την επιβολή συγκεκριμένων (ακόμα και καταπιεστικών) κανόνων η κοινωνική ζωή σύντομα θα έπαυε να είναι κοινωνική. Συνελόντι ειπείν, η εξουσία είναι σύμφυτη με την ανθρώπινη πραγματικότητα σε όλες τις μορφές της. Ως εκ τούτου, η ανάλυση των εξουσιαστικών μηχανισμών απαλλαγμένη από ηθικοπλαστικές έγνοιες, είναι εκ των ων ουκ άνευ για μια διερεύνηση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε πιο αναλυτικά τη διαφοροποίηση της φουκωικής προσέγγισης σε σχέση με την παραδοσιακή θεωρία της εξουσίας, τις βασικές έννοιες που εισήγαγε (πειθαρχία, κυβερνητικότητα, βιοπολιτική), τους τρόπους ανάλυσης που υπέδειξε και τις συνδέσεις που ανέπτυξε ανάμεσα σε μορφές εξουσίας και τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

2.1. Ένας νέος τρόπος να μιλάμε για την εξουσία

Κι όταν ο Foucault επανέρχεται το 1975 με μια δημοσίευση θεωρητικού χαρακτήρα, όλα δείχνουν ότι είναι ο πρώτος που καταφέρνει να επεξεργαστεί αυτήν τη νέα σύλληψη για την εξουσία, την οποία όλοι

αναζητούσαμε, χωρίς να ξέρουμε ούτε πού θα την βρούμε ούτε πώς να την περιγράψουμε (Deleuze, 1986/2005, σ. 53).

Έχουν περάσει πάνω από 40 χρόνια από την περίοδο που ο Foucault και άλλοι θεωρητικοί εισήγαγαν έναν νέο τρόπο αντίληψης του εξουσιαστικού φαινομένου. Ωστόσο, ακόμα και σήμερα συναντάμε καθημερινά αναλύσεις της εξουσίας που χαρακτηρίζονται από τα παραδοσιακά δίπολα πολιτικής κοινωνιολογίας: κράτος/κοινωνία πολιτών, δημόσιο/ιδιωτικό, νόμιμο/παράνομο, αγορά/οικογένεια, κυριαρχία/χειραφέτηση, καταναγκασμός/ελευθερία (Rose, 1999α). Ακόμα και στις συνθήκες του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού που έχουν διαμορφωθεί στο μεσοδιάστημα (1970-2015), σε μεγάλο βαθμό οι πανεπιστημιακοί, οι δημοσιογράφοι και οι απλοί πολίτες περιγράφουν και ερμηνεύουν τα πολιτικά γεγονότα με όρους εθνών-κρατών. Παραδείγματος χάριν, η παρούσα κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση συχνά περιγράφεται με όρους αντιπαράθεσης μεταξύ Βορρά (Γερμανία, Φινλανδία, Λουξεμβούργο) και Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία, Ιταλία, Ελλάδα) ή ακόμα και ως αντιπαράθεση μεταξύ μίας χώρας (της Γερμανίας) με όλες τις άλλες. Παρόλο που μια τέτοια οπτική δεν είναι τελείως λανθασμένη (οι κυβερνήσεις των εθνών-κρατών συνεχίζουν να παίζουν σημαντικό ρόλο στην άσκηση πολιτικής) είναι έκδηλο, ότι η πολύτιμη έννοια του έθνους-κράτους περιγράφει μόνο μία διάσταση της πραγματικότητας. Η παγκοσμιοποίηση των επικοινωνιών, η άνοδος της ηγεμονίας των αγορών υπερεθνικού κεφαλαίου, οι συνασπισμοί μεταξύ κρατών που απέχουν χιλιάδες χιλιόμετρα το ένα από το άλλο, ο πολλαπλασιασμός των πραγματικά "παγκόσμιων" πόλεων (Νέα Υόρκη, Πεκίνο, Λονδίνο, Βερολίνο, Τόκιο, κ.ά.) και οι τεράστιες μεταναστευτικές ροές (Sassen, 2011) καθιστούν ανεπαρκή μια ανάλυση της παγκόσμιας πολιτικής και οικονομίας που βασίζεται σε έναν φιλοσοφικό και συνταγματικό λόγο του 19ου αιώνα, όπου κύριο πολιτικό υποκείμενο είναι ένα έθνος που έχει α) μια κεντρική εξουσιαστική δομή, β) το μονοπώλιο της βίας σε μια διακεκριμένη περιοχή και γ) την ευθύνη και το δικαίωμα να νομοθετεί. Μια ανάλυση υπό αυτό το πρίσμα αν και ιδιαίτερα χρήσιμη ακόμα και σήμερα, χρειάζεται να εμπλουτιστεί με νέα εννοιολογικά εργαλεία και νέες επιστημονικές έννοιες. Δίχως αυτόν τον εμπλουτισμό, μια σύγχρονη ανάλυση του εξουσιαστικού φαινομένου θα έμενε δέσμια συγκεκριμένων μόνο ερωτημάτων όπως : "ποιος κατέχει την εξουσία;"· "για τίνος τα συμφέροντα;"· "πώς νομιμοποιείται;"· "ποιον εκπροσωπεί;"· "πώς μπορεί να διασφαλιστεί ή να αμφισβητηθεί ή και να ανατραπεί;". Όλα αυτά τα ερωτήματα, είναι ακόμα κρίσιμο να απαντηθούν καθώς η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ούτε μια διαδικασία που θα ολοκληρωθεί σύντομα (παρά τις περί

του αντιθέτου διακηρύξεις) ούτε είναι πραγματικά παγκόσμια (Bayart, 2007). Ωστόσο, όλα αυτά τα νέα χαρακτηριστικά που διαμορφώθηκαν το τέλος του 20ου αιώνα θέτουν και νέα ερωτήματα: "Πώς μορφοποιούνται οι σχέσεις εξουσίας μεταξύ του κράτους και των πολιτών του όταν το πρώτο υπάγεται σε υπερεθνικούς οργανισμούς και δεν δίνει λόγο μόνο στο σύνταγμα και στους νόμους αλλά και σε διεθνούς θεσμούς όπως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων;" "Πώς συνδυάζεται η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης με την ανάδυση νέων μορφών εθνικισμού;", κ.ά.

Για να προσεγγιστούν αυτά και παρόμοια ζητήματα η προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου από τον Μ. Foucault αποδεικνύεται εξαιρετικά γόνιμη. Βέβαια, το να μιλήσουμε για μια ενιαία φουκωϊκή προσέγγιση της εξουσίας θα ήταν παρακινδυνευμένο. Ο Foucault μελέτησε περισσότερο συγκεκριμένες μορφές εξουσιαστικών σχέσεων από την έναρξη της νεωτερικότητας μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα (πειθαρχία, βιοεξουσία, κυβερνητικότητα) παρά την εξουσία σε ένα αφηρημένο, α-ιστορικό επίπεδο. Επίσης, μια σημαντική μετατόπιση εντοπίζεται ανάμεσα στη δεύτερη και την τρίτη περίοδο της γραφής του, δηλαδή η εξουσία δεν εννοιολογείται στα τελευταία κύρια έργα (*Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η χρήση των ηδονών* (2ος τόμος) και *Η Επιμέλεια Εαυτού* (3ος τόμος) και τις μετά το 1980 παραδόσεις στο College de France σε σύγκριση με τον τρόπο που είχε αναλυθεί στα *Επιτήρηση και Τιμωρία* (1975/2011α) και *Ιστορία της Σεξουαλικότητας: Η βούληση για γνώση*²⁵ (1976/2011β). Όπως αναφέρει ο συνεργάτης του Foucault εκείνη την περίοδο, ο Pasquino, ο Foucault είχε αντιληφθεί ότι η αρχική του πραγμάτευση της εξουσίας "θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια εξτρεμιστική αποκήρυξη της -επηρεασμένη από ένα καταπιεστικό μοντέλο της εξουσίας" (Pasquino, 1992, σ. 79, όπως αναφέρεται στο Hindess, 1996, σ. 98). Έτσι, μέσα σε διάστημα λίγων χρόνων ο Foucault μιλάει περισσότερο για *διακυβέρνηση* (gouvernement) και λιγότερο για εξουσία. Εντούτοις, μέσα από τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα όλων των βασικών αναλύσεών του μπορούν να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για την

²⁵ "Θεωρώ ότι με τον όρο "εξουσία" πρέπει κατ' αρχάς να εννοούμε την πολλαπλότητα των σχέσεων δύναμης που είναι εμμενείς στον τομέα όπου ασκούνται, έχοντας συγκροτησιακό ρόλο στην οργάνωσή τους: το παιχνίδι που μέσω αδιάκοπων αγώνων και αντιπαραθέσεων τις μετασχηματίζει, τις ενισχύει, τις αντιστρέφει: τα στηρίγματα που αυτές οι σχέσεις δυνάμεων βρίσκουν οι μεν τις δε, με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζουν αλυσίδα ή σύστημα, ή αντιθέτως, τις ασυμφωνίες ή τις αντιφάσεις που απομονώνουν τις μεν από τις δε: τις στρατηγικές, τέλος, όπου επενεργούν, και των οποίων το γενικό σχεδιάγραμμα ή η θεσμική αποκρυστάλλωση υλοποιούνται στους κρατικούς μηχανισμούς, στην εκφορά του νόμου, στις κοινωνικές ηγεμονίες (Foucault, 2011β, σ. 109).

φουκωική οπτική του εξουσιαστικού φαινομένου. Εν πρώτοις, είναι σαφές ότι ο Γάλλος στοχαστής βρισκόταν σε διαρκή αντιπαράθεση με τη δικαιοκή προσέγγιση της εξουσίας και ιδιαίτερα με την ταύτισή της με την έννοια της κυριαρχίας (sovereignty). Πίστευε ότι η κοινωνική ανάλυση θα πρέπει να απαλλαχθεί από την "μοναρχική αντίληψη" για την εξουσία δεδομένου ότι κεντρικό πρόσωπο στο δυτικό νομοθετικό οικοδόμημα είναι ο βασιλιάς²⁶ και ως εκ τούτου το "δίκαιο στη Δύση είναι ένα δίκαιο κατά βασιλική παραγγελία" (Foucault, 2002, σ. 41). Οι διάφορες θεωρίες του δικαίου (φυσικό δίκαιο, κοινωνικό συμβόλαιο, καταγωγικό δίκαιο, κ.ά. (Foucault, 2012)) προσπαθούν να προσδιορίσουν τη νομιμότητα της εξουσίας, με άλλα λόγια το πρόβλημα της κυριαρχίας. Βέβαια, θα ήταν λάθος να ταυτίσουμε το δίκαιο με τη βασιλική αρχικά και με την κρατική εξουσία αργότερα. Τα πράγματα είναι μάλλον πιο περίπλοκα.

Για τον Foucault, στη διάρκεια του Μεσαίωνα αύξηση της βασιλικής εξουσίας οφείλεται σε δύο παράγοντες: τον στρατό και το δίκαιο (Foucault, 2012). Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη μιας ισχυρής στρατιωτικής δύναμης μαζί με τους δικαστικούς θεσμούς μειώνουν την ισχύ των φεουδαρχικών εξουσιών που περιορίζεται αργά αλλά σταθερά. Έτσι το πρόσωπο του βασιλιά είναι η πρώτη εγγύηση για τη δημιουργία μιας πρώιμης μορφής κράτους δικαίου του οποίου εγγύηση είναι με τη σειρά του η στρατιωτική ισχύς. Το δίκαιο λειτουργεί ως "πολλαπλασιαστής της βασιλικής εξουσίας" (Foucault, 2012, σ. 22) αλλά ήδη από τον 17ο αιώνα όπου αρχίζει να εμφανίζεται η διακυβερνησιακή ορθολογικότητα του Κρατικού συμφέροντος²⁷ το δίκαιο δεν είναι πλέον πολλαπλασιαστής αλλά "αφαιρέτης της βασιλικής εξουσίας" (Foucault, 2012, σ. 22) αφού χρησιμοποιείται ως βάση επιχειρημάτων για κάθε άτομο ή ομάδα ατόμων που θέλει να περιορίσει την κρατική εξουσία που αίρει το δίκαιο για χάρη του Κρατικού συμφέροντος. Αυτό το παράδειγμα αναδεικνύει ότι η δικαιοκή προσέγγιση της εξουσίας δεν μπορεί να αναχθεί στην απλή άποψη ότι "το δίκαιο λειτουργεί για να παράσχει νομιμοποίηση στην εξουσία". Εν πάση περιπτώσει, αυτή η διαφοροποίηση του Foucault μπορεί να παρουσιαστεί με τα εξής σχήματα περιγραφής της εξουσίας όπως τα κωδικοποίησε ο ίδιος: αφενός έχουμε το νομικό σχήμα "συμβόλαιο-καταπίεση" όπου ερμηνευτικό εργαλείο είναι η διάκριση μεταξύ θεμιτού και αθέμιτου και αφετέρου έχουμε το σχήμα "πόλεμος-καταστολή ή επιβολή-καταστολή" όπου παράγοντας διάκρισης είναι η πάλη ή η υποταγή (Foucault, 2002). Κατά τον Foucault το πρώτο σχήμα έχει εξαντλήσει τις

²⁶ "Πρέπει να κόψουμε το κεφάλι του Βασιλιά: αυτό στην πολιτική θεωρία είναι κάτι που δεν έχει γίνει ακόμα" (Foucault, 1980, σ. 121).

²⁷ βλ. σχετικά με αυτό σε επόμενη ενότητα.

αναλυτικές του ικανότητες ενώ το δεύτερο ανταποκρίνεται περισσότερο στην ανάλυση της επιβολής και της καθυπόταξης που ενυπάρχουν στις σχέσεις κυριαρχίας και υπακοής. Φυσικά, υπό αυτό το πρίσμα δεν απορρίπτεται η σημασία των κανόνων δικαίου και των θεσμικών μηχανισμών στη διαμόρφωση των εξουσιαστικών σχέσεων, αλλά ρίχνεται περισσότερο φως εκεί όπου υπερβαίνονται οι κανόνες δικαίου που συμβάλλουν στην οργάνωση και τον περιορισμό της εξουσίας. Βασική θέση του συγγραφέα της *Ιστορίας της Σεξουαλικότητας* είναι ότι πρέπει "εξετάσουμε την εξουσία στα άκρα της, στα έσχατα όριά της, εκεί όπου γίνεται τριχοειδής"· σε αυτές τις περιφερειακές και συγκεκριμένες μορφές της βλέπουμε ότι η εξουσία ενσωματώνεται στους θεσμούς, δεν διαχωρίζεται από τις τεχνικές άσκησης της και παρεμβαίνει ακόμα και σε υλικό επίπεδο (Foucault, 2002).

Ο προγραμματικός στόχος του Foucault να αναλυθεί η εξουσία σε ένα "μικρομοριακό" επίπεδο διαφοροποιείται τα μάλα από παραδοσιακές προσεγγίσεις του εξουσιαστικού φαινομένου. Αυτές, παρά τις σημαντικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ τους μπορούν να συνοψιστούν στην οπτική της εξουσίας ως ποσοτικό φαινόμενο (Hindess, 1996), ότι η εξουσία δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια απλή δυνατότητα για δράση που μπορεί να τεθεί σε εφαρμογή για την επίτευξη μιας σειράς στόχων. Από αυτήν την άποψη οι σχέσεις εξουσίας σχηματίζονται ανάμεσα σε ανθρώπους ή ομάδες ανθρώπων (έθνη-κράτη, εταιρείες, ομάδες πίεσης) που έχουν διαφορετική ποσότητα ισχύος και έτσι οι επιθυμίες αυτών που έχουν μεγαλύτερη δύναμη θα ικανοποιηθούν εις βάρος των επιθυμιών αυτών με τη μικρότερη δύναμη. Ο σπουδαίος κοινωνιολόγος Max Weber²⁸ στο ίδιο διανοητικό μήκος κύματος όρισε την εξουσία ως "την ευκαιρία ενός ανθρώπου ή μιας ομάδας ανθρώπων να πραγματοποιήσουν την επιθυμία τους ενάντια στην αντίσταση των άλλων ανθρώπων που συμμετέχουν σε μια συγκεκριμένη δράση" (Weber, 1978, σ. 926, όπως αναφέρεται στο Hindess, 1996, σ. 2· μετάφραση δική μου). Σε αντιδιαστολή με αυτήν την άποψη²⁹ ο Foucault αντιλαμβάνεται την εξουσία σχεσιακά. Η εξουσία δεν είναι μια ουσία, ένα εμπόρευμα που

²⁸ Ο Max Weber έχει διαμορφώσει μία από τις πιο ενδιαφέρουσες και εκλεπτυσμένες κοινωνιολογικές προσεγγίσεις της εξουσίας, όπως αυτή εκδιπλώνεται στο κλασικό ανολοκλήρωτο έργο του *Οικονομία και Κοινωνία*. Δυστυχώς, ελλείπει χρόνου δεν θα δούμε πώς θα μπορούσε να συνεισφέρει το βεμπεριανό εγχείρημα στη δικιά μας θεωρητική πρόταση. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Weber, 2007.

²⁹ "Η εξουσία δεν είναι κάτι που αποκτάται, αποσπάται ή διαμοιράζεται, κάτι που κρατά κανείς ή το αφήνει να διαφύγει· η εξουσία ασκείται με αφετηρία αναρίθμητα σημεία και μέσα στο παιχνίδι ανισοτικών και ευκίνητων σχέσεων" (Foucault, 2011β, σ. 111).

μπορεί να πωληθεί και να αγορασθεί, "δεν αποτελεί ιδιοκτησία, δεν είναι δύναμη: η εξουσία είναι πάντα μια σχέση και δεν μπορεί και δεν πρέπει να εξετάζεται παρά μόνο σε συνάρτηση με τους όρους που περιλαμβάνει αυτή" (Foucault, 2002, σ. 209). Αυτή η στάση του Foucault απορρίπτει αυτό που ο Deleuze προσδιορίζει ως "αξίωμα της ουσίας ή του κατηγορήματος" (Deleuze, 1986/2005, σ. 57-8) σύμφωνα με το οποίο η εξουσία έχει μια ουσία και συνιστά ένα κατηγορήμα που διακρίνει αυτούς που την κατέχουν από αυτούς στους οποίους ασκείται. Αντίθετα, θα ήταν ορθότερο να μιλάμε για σχέσεις εξουσίας τις οποίες συνιστούν το σύνολο των κάθε φορά σχέσεων μεταξύ δυνάμεων, που διαπερνά τόσο τους κυρίαρχους όσο και τους κυριαρχούμενους. Επιπλέον, υπό αυτό το πρίσμα η εξουσία δε μπορεί να θεωρηθεί "ιδιοκτησία" μιας τάξης, η οποία την έχει στην κατοχή της και την χρησιμοποιεί για να πετύχει τους στόχους και να διαιωνίσει την κυριαρχία της. Η εξουσία πρέπει να εξετάζεται ως στρατηγική.

2.2. Περί της μεθόδου ανάλυσης της εξουσίας

"Η πορεία της μελέτης που ακολούθησα μέχρι τώρα-χοντρικά από το 1970-71 αφορούσε το πώς της εξουσίας." (Foucault, 1991, σ. 101)

Αναμφίβολα μία από τις σημαντικότερες συνεισφορές των φουκωικών κειμένων είναι η κατεύθυνση που έδωσε στον τρόπο με τον οποίον πρέπει να μελετάται η εξουσία. Αυτός ο τρόπος συνδέεται άρρηκτα με τη ριζοσπαστική προσέγγιση που είχε για το εξουσιαστικό φαινόμενο ενώ με τη σειρά του τροφοδοτεί με αποδεικτικά στοιχεία την υποστήριξη αυτής της προοπτικής. Ο Foucault αντιτίθετο σε μια ανάλυση της εξουσίας από τα πάνω προς τα κάτω. Για αυτόν η εξουσία δεν είχε κέντρο και υπήρχε παντού. Έτσι, ως αφετηριακό σημείο των αναλύσεών του θεωρούσε αυτό που ο ίδιος αποκαλούσε τα "έσχατα όρια της εξουσίας" (Foucault, 2002, σ. 44), τις εκδηλώσεις εκείνες της εξουσίας που αποκαλύπτονται στις περιφερειακές και ειδικές μορφές της και στους θεσμούς που τη στηρίζουν. Αντί να μελετά την κρατική και οικονομική εξουσία με όρους πολιτικής κοινωνιολογίας ή πολιτικής οικονομίας προτιμά να εστιάζει στα χαμηλότερα επίπεδα που αποτελούν μέρος της καθημερινότητας των υποκειμένων, στα φαινόμενα, στις τεχνικές και τις διαδικασίες της εξουσίας (Foucault, 2002). Σκοπός του είναι τόσο η λεπτομερής περιγραφή αυτών των στοιχείων όσο και η διερεύνηση των τρόπων που αυτά επεκτείνονται, τροποποιούνται και εισάγονται εν τέλει σε ευρύτερους θεσμικούς σχηματισμούς. Οι εξουσιαστικές τεχνολογίες για τον Foucault είναι αυτόνομες: μπορεί να γεννώνται στα πλαίσια ενός θεσμού (πανοπτικό-

φυλακή), ωστόσο, δεν αποκλείεται να μεταφερθούν σε κάποιον άλλον θεσμό (π.χ. εργοστάσιο).

Στην κεφάλαιο της εισαγωγής του παρόντος έγινε λόγος για τη σύνδεση μεταξύ γνώσης-εξουσίας στο φουκωικό εννοιολογικό σύμπαν. Μία από τις σταθερότερες θέσεις του σπουδαίου στοχαστή είναι ότι οι τεχνολογίες εξουσίας προϋποθέτουν και διάφορες μορφές γνώσης καθώς και μεθόδους απόκτησής της. Ως εκ τούτου, μια φουκωική αναλυτική της εξουσίας δίνει έμφαση στα εργαλεία με τα οποία συγκροτείται και συσσωρεύεται η γνώση, όπως οι μέθοδοι παρατήρησης, καταγραφής, επαλήθευσης. Εν τούτοις, το γεγονός ότι η εξουσία καθίσταται μη-λειτουργική χωρίς *μηχανισμούς γνώσης* δεν σημαίνει ότι οι τελευταίοι λειτουργούν συνοδευτικά ούτε "αποτελούν ιδεολογικές κατασκευές" (Foucault, 2002, σ. 52).

Ένας όρος που έχει προβληματίσει ιδιαίτερα τους μελετητές του φουκωικού έργου και τους κοινωνικούς επιστήμονες που εμπνέονται από αυτό είναι ο όρος *dispositif*. Το *dispositif* έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως "Σύστημα" με σίγμα κεφαλαίο ωστόσο, κατά τη γνώμη μας είναι ορθότερο ο όρος να μένει αμετάφραστος για να διατηρεί την αρχική φουκωική εννοιολόγηση. Τι είναι λοιπόν το *dispositif* και γιατί είναι τόσο σημαντικό; Πρόκειται ουσιαστικά, για ένα ετερογενές σύνολο που συναρθρώνει πλήρως ετερόκλητα στοιχεία όπως "λόγους, θεσμούς, αρχιτεκτονικές μορφές, ρυθμιστικές αποφάσεις, νόμους, διοικητικά μέτρα, επιστημονικές αποφάνσεις, φιλοσοφικές, ηθικές και φιλανθρωπικές προτάσεις-κοντολογίες, τόσο το ειπωμένο όσο και το μη ειπωμένο" (Foucault, 1991, σ. 131). Η κατηγορία του *dispositif* χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στα στοιχεία αυτά αλλά και αυτήν που θα μπορούσε να υπάρξει. Το *dispositif* δεν είναι στατικό, τα στοιχεία που το συγκροτούν αλληλεπιδρούν διαρκώς και δημιουργούν νέους σχηματισμούς που μπορεί να μεταβάλλουν τη λειτουργία του συγκεκριμένου *dispositif* ή να μεταδοθούν σε κάποιο άλλο *dispositif*. Εν παραδείγματι, ένας συγκεκριμένος λόγος (discourse) μπορεί να λειτουργεί ως πρόγραμμα ενός ιδρύματος αλλά ταυτόχρονα να δικαιολογεί υπόρρητα μια πρακτική που δεν είναι ιδιαίτερα εμφανής (Foucault, 1991, σ. 132). Επομένως το ρηματικό (discursive) με το μη-ρηματικό αλληλεπιδρούν, τροποποιούνται και επαναπροσδιορίζονται αδιάλειπτα. Άλλη μια περισσότερο ειδική σημασία του όρου *dispositif* είναι αυτή του σχηματισμού που σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή χρησιμοποιείται στρατηγικά για να ανταποκριθεί σε μια επείγουσα ανάγκη, π.χ. " η αφομοίωση ενός κυμαινόμενου πληθυσμού που είναι ενοχλητικός για μια ουσιαστικά μερκαντιλιστική οικονομία:..." (Foucault, 1991, σ. 132). Μέσω της έννοιας του *dispositif* καθίσταται δυνατή η περιγραφή της εμφάνισης πρακτικών και θεσμών των οποίων οι διασυνδέσεις διαφορετικά θα ήταν ερμηνευτικά

δύσκολο να εξηγηθούν. Ωστόσο, αναμφίβολα ο όρος αντιμετωπίζει σοβαρά οντολογικά και επιστημολογικά προβλήματα: αφενός, δεν εξηγείται γιατί η εμφάνιση ενός *dispositif* δεν οφείλεται σε μια απλή κατασκευαστική επινόηση του εκάστοτε κοινωνικού ερευνητή που συνέδεσε κάποια στοιχεία αυθαίρετα μεταξύ τους, αφετέρου η σύνδεση ρηματικών και μη-ρηματικών στοιχείων είναι αρκετά δύσκολο όχι μόνο να εξηγηθεί αλλά και να υποδειχθεί. Εν κατακλείδι, το *dispositif* επιτρέπει τη συγκρότηση μιας περιγραφής ιδιαίτερων σχηματισμών εξουσιαστικού χαρακτήρα αλλά ταυτόχρονα παραμένει ένα εννοιολογικό εργαλείο περιορισμένου βεληνεκούς.

Πέρα από την εννοιολόγηση του όρου *dispositif*, ο Foucault ανανέωσε σημαντικά και άλλες πτυχές της μεθοδολογίας πραγμάτευσης της εξουσίας. Για μια ολοκληρωμένη αναλυτική της εξουσίας χρειάζεται αφενός μεν να ληφθούν αυτό που ο Foucault ονόμαζε "προληπτικά μέτρα" (Foucault, 1991, σσ.105-112), αφετέρου να προσδιοριστεί μια σειρά από σημεία που είναι κρίσιμης σημασίας. Θεωρούμε χρήσιμο να αναφερθούν αφού θα μας παράσχουν τα εργαλεία για την ανάλυση που θα ακολουθήσει. Τα προληπτικά μέτρα είναι τα εξής πέντε: Α) η ανάλυση δεν πρέπει να ασχολείται με τις ρυθμισμένες και νόμιμες μορφές εξουσίας αλλά στις πιο "περιοχικές και τοπικές μορφές και θεσμούς της" (Foucault, 1991, σ. 105). Β) η ανάλυση δεν πρέπει να συνδέει την εξουσία με τη συνειδητή πρόθεση ή απόφαση, να αποφεύγεται δηλαδή το σύννηθες ερώτημα "ποιος έχει την εξουσία και τι έχει κατά νου". Αντίθετα, πρέπει να στρέφεται στο σημείο όπου φαίνεται η ευθεία και άμεση σχέση με το αντικείμενο, "στόχο της, πεδίο εφαρμογής της, εκεί δηλαδή που εγκαθίσταται και παράγει τα πραγματικά της αποτελέσματα"(Foucault, 1991, σ. 106). Γ) Η εξουσία δεν πρέπει να θεωρείται ένα φαινόμενο συμπαγούς και ομοιογενούς κυριαρχίας, ενός ατόμου πάνω σε άλλα, ή μια ομάδας ή τάξης πάνω σε άλλες αλλά ως κάτι που κυκλοφορεί και λειτουργεί αλυσιδωτά. Δ) Η εξουσία δεν πρέπει να αναλύεται από τα πάνω προς τα κάτω, εν είδει παραγωγικού συλλογισμού, από το κέντρο δηλαδή προς τη βάση αλλά η πορεία πρέπει να είναι αντίστροφη. "Θα πρέπει μάλλον να διεξάγουμε μια *ανοδική ανάλυση*³⁰ της εξουσίας, να ξεκινήσουμε από τους απειροελάχιστους μηχανισμούς της [...] και μετά να δούμε πώς αυτοί οι μηχανισμοί της εξουσίας ήταν και εξακολουθούν να είναι επενδυμένοι, αποικισμένοι, χρησιμοποιημένοι, ενειλιγμένοι, μετασχηματισμένοι, μετατοπισμένοι επεκταμένοι κτλ. από ολοένα και πιο γενικούς μηχανισμούς και από μορφές σφαιρικής κυριαρχίας. (Foucault, 1991, σ. 108). Ε) Παρόλο που είναι πιθανό οι μεγαλύτεροι μηχανισμοί της εξουσίας να συνοδεύονται από ιδεολογικά στοιχεία (ιδεολογία της μοναρχίας, του κοινοβουλευτισμού,

³⁰ Italics στο πρωτότυπο.

κ.ά.) εντούτοις, οι σχηματισμοί γνώσης ή τα *dispositifs* γνώσης που παράγονται μέσω της άσκησης της εξουσίας, την πλαισιώνουν και την αναδιοργανώνουν δεν πρέπει να θεωρούνται ιδεολογικές κατασκευές και άρα λιγότερο αληθείς (Foucault, 1991).

Αφού έχει λάβει υπόψη αυτές τις διαφοροποιήσεις σε σχέση με τον παραδοσιακό τρόπο ανάλυσης, ο κοινωνικός επιστήμονας που επιθυμεί να εφαρμόσει το φουκωϊκό "μοντέλο" αναλυτικής της εξουσίας θα πρέπει να εστιάσει σε κάποια συγκεκριμένα σημεία. Αρχικά, θα πρέπει να διερευνήσει το "σύστημα των διαφοροποιήσεων" (Foucault, 1991, σ. 95), ήτοι το σύνολο των κοινωνικών διαρρυθμίσεων που επιτρέπουν τη δράση πάνω στη δράση των άλλων (ένας από τους ορισμούς της εξουσίας στον Foucault). Τέτοιες διαρρυθμίσεις είναι νομικά προνόμια, οικονομικές ανισότητες, διαφορετική εργασία, γλωσσικές ή πολιτισμικές διαφορές, κ.ά. Κάθε σχέση εξουσίας βασίζεται και αναπαράγει τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις. Επιπλέον, οι στόχοι αυτών που δρουν πάνω στη δράση των άλλων δεν είναι άσχετοι με μια αναλυτική της εξουσίας, παρόλο που όπως αναφέρθηκε παραπάνω αυτή δεν πρέπει να ταυτίζεται με τη συνειδητή προθετικότητα. Στόχοι όπως η διατήρηση ενός προνομιακού καθεστώτος, κεφαλαιακή συσσώρευση, άσκηση ενός λειτουργήματος ή επαγγέλματος πρέπει να ενεργοποιούν τα ραντάρ του ερευνητή της εξουσίας. Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη γίνει ξεκάθαρο έχουν ιδιαίτερη σημασία οι "εργαλειακές τροπικότητες" (Foucault, 1991, σ. 96) δηλαδή αν η άσκηση της εξουσίας περιλαμβάνει βία, μηχανισμούς ελέγχου, επιτήρησης, επιβολής και κανόνες μόνιμους ή τροποποιήσιμους. κανόνες. Ακόμα, ο Foucault, αν και προσπαθούσε να στρέψει το ενδιαφέρον του από το θεσμικό στο μη-θεσμικό, δεν παραγνώρισε τη σημασία των "μορφών θεσμοποίησης" (Foucault, 1991, σ. 96), των μορφών μέσω των οποίων διαμορφώνεται θεσμικά η εξουσία. Εν παραδείγματι, είναι κρίσιμο να γνωρίζουμε αν μια εξουσία στηρίζεται σε νομικές δομές, αν συναρθρώνει περισσότερα του ενός *dispositifs*, όπως το κράτος και αν οι ιεραρχικές της δομές είναι προσεχτικά σχεδιασμένες ή αποτέλεσμα παράδοσης. Τέλος, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο βαθμός εξορθολογισμού. Κάθε μορφή εξουσίας χαρακτηρίζεται από κάποιο βαθμό επεξεργασίας ως προς τα αποτελέσματα που μπορεί να επιτύχει ή ως προς το κόστος που μπορεί να προκύψει. Κόστος που μπορεί να είναι οικονομικό όσο και κόστος εκπορευόμενο από την αντίσταση που μπορεί να συναντήσει (Foucault, 1991, σ. 97). Με τις παραπάνω εστιάσεις και τα αντίστοιχα προληπτικά μέτρα η ανάλυση της εξουσίας γίνεται για τον Foucault περισσότερο εμπειρική, περισσότερο

συνδεδεμένη με την παρούσα κατάσταση³¹, και αναδεικνύει τις σχέσεις ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη (Foucault, 1991).³²

2.3. Από την πειθαρχία στην κυβερνητικότητα διαμέσου της βιοεξουσίας

"Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η βιοεξουσία ήταν ένα απαραίτητο στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, καθώς ο τελευταίος δεν μπορούσε να διασφαλιστεί παρά με τίμημα την ελεγχόμενη ένταξη των σωμάτων στον μηχανισμό παραγωγής και μέσω μιας προσαρμογής των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες" (Foucault, 2011β, σ. 164).

Παρόλο που ήδη έχουμε μιλήσει αρκετά για τη φουκωϊκή προσέγγιση της εξουσίας η αλήθεια είναι ότι μέχρι τώρα έχουμε σταθεί σε έναν αρνητικό προσδιορισμό της, δεδομένου ότι σταθήκαμε περισσότερο στο "τι δεν είναι η εξουσία για τον Foucault" και στο "πώς δεν πρέπει να αναλύεται η εξουσία κατά τον Foucault". Αν και κάτι τέτοιο είναι αρκετά σύνηθες για τον Foucault, δηλαδή να ορίζει τις έννοιες του αρνητικά, ως αυτά που δεν είναι, στο ζήτημα της εξουσίας μια τέτοια στάση εγκυμονεί θεωρητικούς κινδύνους. Αφενός, η ανάλυση ενός κοινωνικού φαινομένου δε μπορεί να δομείται πάνω σε αρνητικούς όρους, αφετέρου, και σχετικά με τον Foucault, αντίστοιχες προσεγγίσεις της εξουσίας που θεμελιώναν ότι η παραδοσιακή οπτική της είναι ημιτελής, υπήρχαν ήδη. Ωστόσο, ο Foucault όρισε την εξουσία, ή ορθότερα, τη σχέση εξουσίας. Η θέση του ήταν ότι η σχέση εξουσίας "είναι ένας τρόπος δράσης που δεν ενεργεί ευθέως και άμεσα στους άλλους, αλλά ενεργεί στην ίδια τους τη δράση. Μια δράση πάνω στη δράση, πάνω σε ενδεχόμενες ή πραγματικές δράσεις, μελλοντικές ή παρούσες" (Foucault, 1991, σ. 91).

Αυτή η εννοιολόγηση έχει όπως θα δούμε σημαντικές προεκτάσεις. Προεκτείνοντας τον ορισμό του, δηλώνει ότι " η εξουσία είναι ένας τρόπος για τους μεν να δομήσουν το πεδίο δυνατής δράσης των δε. Είναι λοιπόν ίδιον μιας σχέσης εξουσίας το ότι αυτή είναι ένας τρόπος δράσης πάνω σε δράσεις." (Foucault, 1991, σ. 93). Αρχικά, είναι πρώτιστης σημασίας

³¹ Αν και είναι ειρωνικό να το λέει αυτό ο Foucault, ένας φιλόσοφος που αναλώθηκε ως επί το πλείστον σε ιστορικές μελέτες.

³² Επιπλέον μεθοδολογικές πληροφορίες για την αναλυτική της εξουσίας υπάρχουν στη συλλογή κείμενων του Foucault υπό τον τίτλο *Η μικροφυσική της εξουσίας* (1991) και στην δεύτερη ενότητα με τον τίτλο "Μέθοδος" του τέταρτου κεφαλαίου (*Το σύστημα της σεξουαλικότητας*) του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* (2011β).

ότι ο Foucault λύνει (εν μέρει) με αυτή την θέση το ζήτημα του σε ποιο ακριβώς σημείο ασκείται η εξουσία. Αυτή δεν ασκείται άμεσα στους άλλους αλλά στη δράση τους, στον τρόπο με τον οποίον ενεργούν ή θα ενεργήσουν στο μέλλον. Επίσης, αποτελεί πολύ σημαντική διευκρίνιση ότι η εξουσία είναι ένας από τους πολλούς τρόπους δόμησης του πεδίου των δυνατών δράσεων των άλλων. Έτσι, λύνεται (ξανά εν μέρει) το ζήτημα της σχέσης αιτίου-αιτιατού ανάμεσα στην πρόθεση του εξουσιαστή (ακόμα κι αν δε μιλάμε για συγκεκριμένο πρόσωπο) και στην εκτέλεσή της από τον εξουσιαζόμενο, καθώς η εξουσιαστική σχέση δεν εξαντλείται στην απλή εκτέλεση μιας εντολής ή μιας επιθυμίας (ή στην ανυπακοή) αλλά στη διαμόρφωση του πεδίου εκείνου που περιέχει τις δυνατές μορφές που μπορεί να λάβει η δράση του υποκειμένου που υφίσταται την εξουσία. Με άλλα λόγια, η εξουσία δεν αφορά μόνο την δράση στην οποία τελικά επιλέγει να προχωρήσει ο εξουσιαζόμενος αλλά και στη συγκρότηση όλων των άλλων πιθανών επιλογών. Αυτό το συμπέρασμα εμπεριέχει αναμφίβολα μια απαισιόδοξη διάσταση. Αν όλες οι πιθανές επιλογές είναι αποτελέσματα άσκησης της εξουσίας, το υποκείμενο βρίσκεται πάντα εντός του πεδίου άσκησης της, άρα ακόμα και η αντίστασή του είναι εξαρχής διαμορφωμένη σύμφωνα με τους καθορισμούς της εξουσιαστικής σχέσης. Έτσι, ο Foucault οδηγείται σε ένα κρίσιμο συμπέρασμα: "Αυτό σημαίνει ότι οι σχέσεις εξουσίας έχουν μακριές ρίζες στο κοινωνικό σύμπλεγμα· κι ότι δεν ανασυστήνουν πάνω από την "κοινωνία" μια συμπληρωματική δομή της οποίας ριζική εξάλειψη θα μπορούσαμε ίσως να ονειρευτούμε. Το να ζούμε εν κοινωνία σημαίνει οπωσδήποτε να ζούμε με τρόπο τέτοιο που να είναι δυνατό να δρουν οι μεν πάνω στη δράση των δε. *Μια κοινωνία "χωρίς σχέσεις εξουσίας" δεν μπορεί να είναι παρά αφαίρεση.*³³" (Foucault, 1991, σ. 95)

Μια προσέγγιση σαν κι αυτή θα μπορούσε να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ζούμε όλοι (αφού και ο εξουσιαστής υπάγεται σε σχέσεις εξουσίας) σε ένα καθεστώς ανελευθερίας, έρμια βαθεία ριζωμένων σχέσεων εξουσίας που ακόμα κι αν αλλάξει η θέση μέσα σε αυτές η ίδια η εξουσία θα είναι μέρος της πραγματικότητάς μας. Ωστόσο, ο Foucault, δεν θα μπορούσε να είναι τόσο προβλέψιμος. Σύμφωνα με αυτόν, η εξουσία προϋποθέτει την ελευθερία των υποκειμένων. Πιο συγκεκριμένα, η σχέση εξουσίας υπάρχει μόνο όταν σε αυτήν συμμετέχουν "ελεύθερα υποκείμενα", ατομικές ή συλλογικές οντότητες, οι οποίες έχουν στη διάθεσή τους ένα σύνολο δράσεων, συμπεριφορών και στάσεων από τις οποίες άλλες είναι λιγότερο ή περισσότερο πιθανόν να συμβούν (Foucault, 1991). Όταν το υποκείμενο δεν έχει παρά μόνο μία επιλογή, επομένως το πεδίο των δυνατοτήτων του είναι

³³ Υπογράμμιση δική μας.

εξαιρετικά περιορισμένο, δεν έχουμε να κάνουμε με μια σχέση εξουσίας αλλά με μια σχέση κυριαρχίας (domination) όπου η δυνατότητα δράσης του κυριαρχούμενου (dominated) αγνοείται ή συνθλίβεται (Rose, 1999). Εν παραδείγματι, η δουλεία για τον Foucault δεν είναι μια σχέση εξουσίας όταν ο δούλος είναι αλυσοδεμένος, αλλά όταν αυτός μπορεί να μετακινείται και είναι πιθανόν έστω και οριακά να δραπετεύσει (Foucault, 1991).

Μια τόσο πρωτοποριακή θεώρηση είναι αρκετά γόνιμη για τη νεοφιλελεύθερη φάση της κοινωνικής πραγματικότητας. Σε μια εποχή που κυρίαρχο ιδεολόγημα γίνεται η ελευθερία, και όλοι καλούμαστε να διαχειριστούμε "υπεύθυνα" τις ελευθερίες μας (κάτι που σημαίνει να τις χρησιμοποιούμε μόνο μέχρι ενός σημείου) είναι εξαιρετικά σημαντικό να δούμε πώς η άσκηση της εξουσίας δεν γίνεται απαραίτητα μέσω καταπιεστικών μηχανισμών αλλά μέσω και ελευθεριών. Επιπρόσθετα, ενδιαφέρον θα ήταν να εξεταστεί ποιες ακριβώς ελευθερίες είναι καλοδεχούμενες (όπως το να αποταμιεύεις και να καταναλώνεις) και ποιες είναι αντικείμενο απαξίωσης (όπως η ελευθερία να μη δουλεύεις υπερωρίες χωρίς αμοιβή). Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν δύο μεγάλα προβλήματα με τη συγκεκριμένη φουκωική θέση. Αφενός, ο Foucault υποβάθμιζε την ύπαρξη στην εποχή του (αλλά αναμφίβολα υπάρχουν και σήμερα) σχέσεων κυριαρχίας (domination) που το περιθώριο των επιλογών είναι όντως (αν υπάρχει) εξαιρετικά στενό. Αφετέρου, εφόσον η εξουσία δεν ασκείται επί των άλλων ευθέως και άμεσα αλλά επί των δράσεών τους πώς μπορεί να εξηγηθεί η διαμορφωτική του υποκειμένου επίδραση της εξουσίας; Πώς παράγεται το υποκείμενο από την εξουσιαστική σχέση αν αυτή δεν περιλαμβάνει στη δράση της το ίδιο το υποκείμενο;

Ενώ, ο ορισμός της εξουσίας ως "δράση πάνω σε δράσεις" είναι απαραίτητο να αναφέρεται σε κάθε πραγμάτευση της φουκωικής προσέγγισης του εξουσιαστικού φαινομένου, η τελευταία, ακόμα κι αν την εμπεριέχει, θα είναι ιδιαίτερα ελλιπής αν δεν αναφέρεται στους τρεις τύπους εξουσίας που προσδιόρισε, ανέλυσε και καθιέρωσε ως εννοιολογικά εργαλεία ο M. Foucault. Αυτοί είναι η πειθαρχία, η βιοεξουσία και η κυβερνητικότητα.

Η πειθαρχία αποτελεί μια συγκεκριμένη μορφή εξουσίας που αναδύθηκε κατά τον 17ο αιώνα στην Ευρώπη και διατηρήθηκε έκτοτε μέχρι και σήμερα σε όλες τις δυτικές κοινωνίες. Πρόκειται για μια εξουσία που ασκείται επί των ατόμων με στόχο την καλλιέργεια και διατήρηση συγκεκριμένων ιδιοτήτων και ικανοτήτων. Αυτά τα χαρακτηριστικά θα οδηγήσουν σε μια ορισμένη σχέση του εξουσιαζόμενου με το σώμα του. Αξίζει να σημειωθεί ότι η φουκωική χρήση του όρου θα πρέπει να διαχωρίζεται τόσο από τη δουλοκτησία (καθώς στην πειθαρχία το σώμα δεν ιδιοποιείται), την υπηρετική σχέση (που είναι μια συμπαγής σχέσης κυριαρχίας), από την υποτέλεια (που αφορά κυρίως τα προϊόντα της εργασίας), και

από τον ασκητισμό (ο οποίος στοχεύει στην παραίτηση από το σώμα και όχι την αύξηση της χρησιμότητάς του (Foucault, 2011α). Η πειθαρχία εκδιπλώνεται σε ένα ετερογενές σύνολο τεχνικών που διαχέονται στον κοινωνικό χώρο· στα σχολεία, στις φυλακές, στα νοσοκομεία, στις αναδυόμενες βιομηχανίες, στον στρατό, και στα μοναστήρια. Φυσικά στα δύο τελευταία υπήρχαν για αιώνες τέτοιες τεχνολογίες αλλά τώρα διαπιστώνεται μια άνευ προηγουμένου επέκτασή τους σε κάθε σχέση εξουσίας. Ο Foucault, στο 3ο κεφάλαιο του *Επιτήρηση και τιμωρία (1975/ 2011α)* περιγράφει αναλυτικά μερικούς από αυτούς τους μηχανισμούς. Αυτό που, ωστόσο έχει σημασία σε σχέση με την παρούσα εργασία είναι ότι για πρώτη φορά στο φουκωϊκό έργο αναφαίνεται η θέση ότι το υποκείμενο της εξουσίας καθοδηγείται προς μια συγκεκριμένη σχέση με τον εαυτό του, ήτοι, ο εξουσιαζόμενος από το να ελέγχεται από εξωτερικούς ως προς αυτόν φορείς εξουσίας, καλείται πλέον να αυτό-ελέγχεται. Ο μαθητής, ο έφηβος, ο στρατιώτης, ο εργάτης, ο ασθενής δεν είναι μόνο υπόλογος στον γονέα του, στον διοικητή του, στον επιτηρητή του, στον ιατρό του αντίστοιχα, αλλά στον ίδιο τον εαυτό του, τον οποίο και κυρίως την ενσώματη διάστασή του πρέπει να συντονίζει με πλήρως καθορισμένες και λεπτομερειακά αναλυτικές τεχνικές.

Με μια πρώτη ματιά, το επιχείρημα του Foucault μοιάζει απολύτως έγκυρο, ακόμα και προφανές. Όντως, οι πειθαρχικές τεχνικές πολλαπλασιάζονται στο συγκεκριμένο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή στη Γαλλία του 17ου και 18ου αιώνα. Από την άλλη η ανάλυση του Foucault πάσχει από μια συντριπτική αντίφαση. Το γεγονός γίνεται ακόμα πιο εντυπωσιακό αν σκεφθούμε ότι η αντίφαση εντοπίζεται στο πλαίσιο του ίδιου κειμένου. Στο *Επιτήρηση και τιμωρία* ο Foucault εκκινεί δίνοντας δύο ιστορικά παραδείγματα: αρχικά το παράδειγμα της φρικτής (αλλά τότε συνηθισμένης) ποινής που επιβλήθηκε στον Robert-Francois Damiens στα 1757 για απόπειρα βασιλοκτονίας και έπειτα παραθέτει ένα πρόγραμμα απασχόλησης νεαρών κρατουμένων που χρονολογείται στα 1838. Η χρησιμοποίηση αυτών των παραδειγμάτων δεν γίνεται για λόγους εντυπωσιασμού, αλλά για το γεγονός ότι είναι ενδεικτικά ενός συγκεκριμένου ποινικού ύφους (Foucault, 2011α) το οποίο μέσα σε 80 χρόνια έχει μετατοπιστεί σε μεγάλο βαθμό. Η ποινική εξουσία δεν έχει στόχο πλέον να ασκηθεί επί του σώματος και να το συντρίψει αλλά επιχειρεί να ντρεσάρει την "ψυχή" και τις λειτουργίες της. Όπως πολύ πιο γλαφυρά το λέει ο Foucault: "Η εξιλέωση που πλήττει με μανία το σώμα πρέπει να αντικατασταθεί από έναν κολασμό που επιδρά βαθιά στην καρδιά, τη σκέψη, τη βούληση και τις διαθέσεις. Με τρόπο οριστικό, ο Mably διατύπωσε την αρχή: "Ο κολασμός πρέπει να πλήττει, αν μου επιτρέπεται να μιλήσω έτσι, περισσότερο την ψυχή παρά το σώμα" (Mably, 1789· όπως αναφέρεται στο Foucault, 2011α,

σ. 25)" (Foucault, 2011α, σ. 25). Ωστόσο, στην ανάλυση της πειθαρχικής εξουσίας που αποτελεί την κινητήριο δύναμη αυτής της μετατόπισης, ο Γάλλος στοχαστής δίνει στο ίδιο έργο που ξεκίνησε όπως αναφέραμε, μοναδική έμφαση στην ενσώματη διάσταση της άσκησής της, υιοθετώντας ουσιαστικά ότι ασκείται αποκλειστικά επί των σωμάτων χωρίς καμία διαμεσολάβηση. Επομένως, από το 1ο στο 3ο κεφάλαιο του *Επιτήρηση και τιμωρία* το αρχικό επιχείρημα εγκαταλείπεται ή αναθεωρείται. Ίσως αυτή η επισήμανση να φαντάζει ακραία σε κάποιους μελετητές του Foucault ή και σε άλλους αναγνώστες, δεδομένου ότι πολλοί πιστεύουν πως οι μεγάλοι στοχαστές δεν περιπίπτουν σε αντιφάσεις. Ωστόσο, η "απαγόρευση" της υπόδειξης πιθανών αντιφάσεων σε μεγάλα έργα, δεν ανήκει στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας αλλά της θρησκείας. Κι αυτό είναι κάτι που μάλλον ούτε ο ίδιος ο Foucault θα ήθελε.

Εν πάση περιπτώσει, μία αιτία αυτής της αντίφασης μπορεί να αναζητηθεί στη σχέση του Foucault με την παραδοσιακή φιλοσοφική θέση περί του υποκειμένου. Όπως αναδείχθηκε εν μέρει στο κεφάλαιο της εισαγωγής ο Γάλλος στοχαστής αποστασιοποιήθηκε από τα δύο φιλοσοφικά ρεύματα που κυριαρχούσαν στα χρόνια των σπουδών του στη γαλλική διανόηση. Πρόκειται αφενός μεν για τον εγελιανισμό, που εδραιώθηκε αναμφίβολα χάρη στις κοπιώδεις προσπάθειες των Jean Hyppollite και Alexandre Kojève πριν και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αφετέρου για τη φαινομενολογία και τη σαρτρική εκδοχή του υπαρξισμού. Το πρόβλημα για τον Foucault είναι ότι αμφότερες οι παραδόσεις θεμελιώνονταν σε μια σύλληψη του υποκειμένου, ως ενιαίας και καθορισμένης οντότητας. Μέσω του Nietzsche, του Bataille και του Blanchot κατάφερε, κατά τη γνώμη του, να απαγκιστρωθεί από αυτήν την εικόνα του υποκειμένου και του Ανθρώπου. Ωστόσο, αυτή η αποστασιοποίηση συνοδεύτηκε από μια υποτίμηση της ψυχικής διάστασης του εαυτού καθώς οποιαδήποτε αναφορά σε κάτι που παραπέμπει σε "ψυχή" θα λειτουργούσε ως επιστροφή στην έννοια του καρτεσιανού υποκειμένου. Όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, η κατεύθυνση αυτή οδηγεί σε ένα αδιέξοδο σε σχέση με τον αρχικό στόχο του φουκωϊκού εγχειρήματος, τη μελέτη δηλαδή του "πώς" της εξουσίας, διότι, κάθε μορφή εξουσίας προϋποθέτει όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε μια δράση επί της ψυχής του εξουσιαζόμενου και αυτό δε σημαίνει απαραίτητα εξασφάλιση της συγκατάθεσής του. Διαφορετικά, ο μηχανισμός της "δράσης επί της δράσης των άλλων" δεν μπορεί να εξηγηθεί. Άλλωστε, η επισήμανση ενός γεγονότος δεν συνιστά ούτε ανάλυση τους "πώς" συνέβη ένα γεγονός ούτε φυσικά του "γιατί" συνέβη.

Η έτερη μορφή εξουσίας που επισημαίνει ο Foucault είναι η βιοεξουσία. Η έννοια της βιοεξουσίας θεωρείται συνήθως ως η πιο σημαντική συνεισφορά του Foucault στην πολιτική

και κοινωνική θεωρία ενώ πολύ συχνά χρησιμοποιείται ως συνώνυμη του συνόλου της φουκωικής προσέγγισης του εξουσιαστικού φαινομένου. Πρόκειται πράγματι για μια σπουδαία περιγραφή της διαφοροποίησης των σχηματισμών εξουσίας την περίοδο που είναι γνωστή ως νεωτερικότητα με σημαντικές προεκτάσεις τόσο για την ανάδυση της ψυχολογίας ως επιστήμης όσο και για τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτό το σώμα στη νεοφιλελεύθερη κατάσταση. Η σχετική με τη βιοεξουσία επιχειρηματολογία ξεκινά τόσο στις παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1975-1976) με τον τίτλο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* όσο και στο τελευταίο κεφάλαιο του 1ου τόμου της Ιστορίας της σεξουαλικότητας με τον τίτλο *Δικαίωμα θανάτου και εξουσία επί της ζωής*. Ο τίτλος αυτός του κεφαλαίου προσφέρει ένα χρήσιμο αφηγηματικό σημείο για την ανασυγκρότηση της έννοιας της βιοεξουσίας. Ο Foucault θεωρεί πως για αιώνες η ανώτατη εξουσία χαρακτηριζόταν από το δικαίωμα ζωής και θανάτου, δηλαδή το δικαίωμα του ανώτατου άρχοντα να επιβάλλει τον θάνατο ή να επιτρέπει τη ζωή³⁴ (Foucault, 2011β) είτε όταν παρακινούσε τους υπηκόους του να τον υπερασπιστούν έναντι ενός εξωτερικού εχθρού (άρα εξέθετε εμμέσως τη ζωή τους σε κίνδυνο) είτε όταν κάποιος από τους υπηκόους του ξεσηκωθεί εναντίον του (άρα τον τιμωρούσε). Στην εποχή που ο Foucault ονόμαζε "κλασική", η εξουσία αποκτά διαφορετική στάση απέναντι στην ζωή. Σκοπός δεν είναι πλέον να την αφαιρέσει ή να της επιτρέπει να συνεχιστεί (είναι κι αυτό) αλλά να προτρέψει τους φορείς της ζωής, να τους ενισχύσει, να τους ελέγξει, να τους επιτηρήσει και να επαυξήσει τις λειτουργίες τους να τις οργανώσει και κυρίως να τις διαχειριστεί (Foucault, 2011β). Έτσι, το δικαίωμα του να *"επιβάλλεις τον θάνατο ή να επιτρέπεις τη ζωή αντικαταστάθηκε από μια εξουσία του να δίνεις ζωή ή να πετάς στον θάνατο"*³⁵ (Foucault, 2011β, σ. 161).

Ο σκοπός της διαχείρισης των σωμάτων δημιουργεί αναμφίβολα νέες εξουσιαστικές τεχνικές, τεχνικές μιας εξουσίας που δεν είναι πειθαρχική. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι η βιοεξουσία αντικαθιστά ή αποκλείει την πειθαρχία αντίθετα "την ενσωματώνει, την αφομοιώνει, την τροποποιεί μερικώς και πρόκειται, κυρίως να τη χρησιμοποιήσει αφού εμφυτευτεί κατά κάποιον τρόπο μέσα της και αποκτήσει στην πραγματικότητα ρίζες χάρη στην προγενέστερη πειθαρχική αυτή τεχνολογία" (Foucault, 2002, σ. 297). Η νέα τεχνική είναι όμως διαφορετικής κλίμακας, έχει διαφορετικό υπόβαθρο

³⁴ Η όπως το θέτει στο *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας* "το αποτέλεσμα της κυρίαρχης εξουσίας επί της ζωής ασκείται μόνο από τη στιγμή που ο ηγεμόνας μπορεί να θανατώσει" (Foucault, 2002, σ. 295).

³⁵ Τα italics στο πρωτότυπο.

και ασκείται με άλλα εργαλεία (Foucault, 2002). Η κύρια διαφορά βρίσκεται στο επίπεδο εφαρμογής αυτής της εξουσίας. Η πειθαρχική εξουσία δρούσε στο επίπεδο του ατόμου και βασικός στόχος ήταν το ντρεσάρισμα του σώματος διαμέσου πειθαρχικών τεχνικών. Το σώμα γίνεται αντιληπτό ως μηχανή: εκγυμνάζεται, αυξάνονται οι ικανότητές του, αναπτύσσεται η χρησιμότητά του και φυσικά εντάσσεται σε συγκεκριμένα συστήματα ελέγχου. Όλες αυτές οι τεχνικές συνιστούν μια *ανατομοπολιτική του ανθρώπινου σώματος*³⁶ (Foucault, 2011β, σ. 162)

Αντίθετα, η νέα μορφή εξουσίας βλέπει τον άνθρωπο-σώμα ως είδος, μαζικοποιεί με βάση βιολογικές διαδικασίες. Αναπτύσσει έτσι παρεμβάσεις που αφορούν ολόκληρο τον πληθυσμό, τις γεννήσεις, τη θνητότητα, το επίπεδο υγείας, τη μακροζωία, τον ρυθμό αναπαραγωγής, κ.ά.. Οι ρυθμίσεις, οι έλεγχοι και οι παρεμβάσεις αυτές σε συνδυασμό με οικονομικά και πολιτικά προβλήματα συγκροτούν μια *βιοπολιτική του πληθυσμού*³⁷ (Foucault, 2002· 2011β). Κάποιος θα μπορούσε να αντιτείνει ότι και στις δύο διαστάσεις έχουμε να κάνουμε με βιολογικές λειτουργίες άρα δεν υπάρχει κάποια διαφορά ανάμεσα τους. Επιπλέον, λέει ο Foucault, οι πειθαρχικοί μηχανισμοί, που δρουν επί του σώματος και οι μηχανισμοί ρύθμισης των πληθυσμών, στις περισσότερες περιπτώσεις διαρθρώνονται από κοινού (Foucault, 2002, σ. 308). Ωστόσο, η ανατομοπολιτική αντιμετωπίζει το σώμα σε επίπεδο ατόμου, ως οργανισμού με συγκεκριμένες ικανότητες ενώ η βιοπολιτική εντάσσει όλα τα σώματα σε συνολικές βιολογικές διαδικασίες που θεωρούν τον άνθρωπο ως μέλος ενός βιολογικού είδους. (Foucault, 2002, σ. 306). Υπό αυτήν την άποψη έχουμε κατά τον Foucault 2 ακολουθίες: α) "σώμα-οργανισμός-πειθαρχία-θεσμοί, και β) πληθυσμός-βιολογικές διεργασίες-ρυθμιστικοί μηχανισμοί-κράτος"(Foucault, 2002, σ. 307).

Αυτές οι εξελίξεις είχαν πολλές συνέπειες. Αρχικά, τέλη του 18ου αιώνα θεσπίζεται μια διαφορετική ιατρική πρακτική, η οποία αποκτά τη λειτουργία που έγινε γνωστή ως "δημόσια υγιεινή". Η ιατρική γνώση τυποποιείται, οργανώνεται και δεν διαδίδεται μόνο στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των ιατρών αλλά αναλαμβάνονται πρωτοβουλίες για την εκμάθηση της υγιεινής από το σύνολο του πληθυσμού (Foucault, 2002). Επίσης, αναπτύσσονται οι πρώτοι προβληματισμοί για την παροχή ευρείας ιατρικής περίθαλψης καθώς και περί των τρόπων συντονισμού της. Εξυπακούεται, ότι η εμφάνιση αυτού του νέου τύπου ιατρικής πράξης δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο σε αυτόν τον τρόπο αντίληψης των πραγμάτων που συνιστά τη βιοπολιτική. Η δραματική αύξηση του πληθυσμού, το ξέσπασμα θανατηφόρων επιδημιών και άλλες κοινωνικο-ιστορικές διαδικασίες οδήγησαν σε αυτό που ο Foucault

³⁶ Τα italics στο πρωτότυπο.

³⁷ Τα italics στο πρωτότυπο.

ονόμαζε "κρατική ιατρική" (state medicine) (για περισσότερες πληροφορίες βλ. Foucault, 2003γ, σσ. 319–337).

Αν και, φυσικά, δεν είναι δυνατό να θεωρήσουμε την ανάπτυξη του καπιταλισμού ως συνέπεια της διαμόρφωσης βιοεξουσίας (ο Foucault δεν πίστευε κάτι τέτοιο), εντούτοις, οι τεχνικές που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της, ήταν απαραίτητο στοιχείο για την εδραίωσή του. Κατά τον Foucault (2011β) ο καπιταλισμός δεν μπορούσε να διασφαλιστεί χωρίς την ένταξη των σωμάτων στην παραγωγική διαδικασία και την προσαρμογή των πληθυσμιακών φαινομένων στις οικονομικές διαδικασίες. Ωστόσο, αυτά τα σώματα έπρεπε να αυξυθούν, να ενισχυθούν αλλά και να καθυποταχθούν για αυτό και τεχνικές εξουσίες που συνιστούσαν την ανατομοπολιτική και τη βιοπολιτική υπήρχαν στο σύνολο των κοινωνικών θεσμών (οικογένεια, στρατός, σχολείο, αστυνομία, ατομική ή γενική ιατρική). Και βέβαια έδρασαν επί της οικονομικής σφαίρας λειτουργώντας "ως παράγοντες διακρίσεων και κοινωνικής ιεράρχησης, επιδρώντας στις αμοιβαίες δυνάμεις των μεν και των δε, διασφαλίζοντας σχέσεις κυριαρχίας και φαινόμενα ηγεμονίας" (Foucault, 2011β, σ. 164). Άλλωστε, κατά τον Dean (1999) η βιοπολιτική ασχολείται παράλληλα και με τις κοινωνικές, πολιτισμικές, περιβαλλοντικές, οικονομικές και γεωγραφικές συνθήκες υπό τις οποίες ζουν, αρρωσταίνουν και πεθαίνουν οι άνθρωποι. Ως εκ τούτου, στοιχεία της κοινωνικής πραγματικότητας όπως η οικογένεια, οι συνθήκες ζωής και εργασίας, η δημόσια υγεία, το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και ζωής εμπίπτουν άμεσα στην επιρροή των βιοπολιτικών τεχνολογιών. "Η βιοπολιτική ασχολείται με τη βιο-σφαίρα εντός της οποίας ζουν (dwell) οι άνθρωποι" (Dean, 1999, σ. 99).

Μία ακόμα συνέπεια της εμφάνισης της βιοεξουσίας, και ίσως η σημαντικότερη αναφορικά με το θέμα της παρούσας εργασίας είναι η μετατόπιση του βάρους από τον νόμο στον κανόνα (norme). Φυσικά, ο νόμος και το νομικό σύστημα είναι και θα είναι μέρος των μηχανισμών εξουσίας, ωστόσο, η βιοεξουσία δεν επιτάσσει μόνο να τιμωρείται ο παραβάτης του νόμου αλλά να χαρακτηρίζεται, να αξιολογείται, να ιεραρχείται σε σχέση με άλλους (Foucault, 2011β). Ο νόμος μοιάζει πλέον να ασκείται περισσότερο ως Κανόνας καθώς όλο και πιο πολλές ρυθμιστικές λειτουργίες και μηχανισμοί (στατιστικά, ιατρικές και ψυχιατρικές γνωματεύσεις, η εγκληματολογία) ενσωματώνονται στους δικαστικούς θεσμούς. Το ίδιο το έγκλημα παύει να είναι το επίκεντρο του νομικού θεσμού και τη θέση του παίρνει ο εγκληματίας ως άνθρωπος, προσφέροντας έτσι το αντικείμενο που η ψυχιατρική, η ψυχολογία, και οι άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες θα αναλάβουν να διερευνήσουν. Η ζωή ακόμα και όταν προβάλλεται με όρους δικαίου ("δικαίωμα στη ζωή") γίνεται το διακύβευμα της πολιτικής (Foucault, 2011β).

Η έννοια της βιοεξουσίας αποτελεί ισχυρό αναλυτικό εργαλείο, ειδικά σήμερα που σημειώνονται με εκθετική πρόοδο επιτεύγματα στον τομέα της βιοϊατρικής τα οποία θέτουν νέα προβλήματα περί της σχέσης των ανθρώπων με το σώμα τους καθώς και της μετάβασης από μια ιατρική που θεραπεύει τις ασθένειες σε μια ιατρική που διερευνά το ρίσκο για αυτές (Rose, 2007). Εντούτοις, το πρόβλημα της ψυχικής σφαίρας παραμένει. Γιατί η δημιουργία, η λειτουργία και η μεταβολή όλων αυτών των μηχανισμών δεν έγινε από βιολογικά αυτόματα. Αλλά από νοήμονες ανθρώπους που έπρεπε να λύσουν συγκεκριμένα προβλήματα και να πετύχουν δεδομένους σκοπούς. Η εφαρμογή τους επίσης δεν μπορεί να έγινε επί των σωμάτων ακόμα κι αν αυτά ήταν ο τελικός τους στόχος. Ο μαθητής, ο εργάτης, ο φυλακισμένος και οποιοσδήποτε υφίσταται άμεσα ή έμμεσα τη βιοπολιτική εξουσία διαμορφώνει ορισμένα υποκειμενικά χαρακτηριστικά τα οποία αξίζουν διερεύνησης διότι μόνο τότε θα μπορούμε να εξηγήσουμε τον μηχανισμό με τον οποίο τόσο διαιωνίζεται η εξουσία όσο και παράγεται το υποκείμενο. Κάποια από αυτά τα ζητήματα τίθενται στην ύστερη φάση του φουκωικού έργου όπου η εξουσία εν μέρει αντικαθίσταται από την διακυβέρνηση και την αυτό-διακυβέρνηση.

Όμως, πώς κατέληξε ο Foucault σε αυτή τη διαφοροποίηση; Κάποιες ενδείξεις μπορούμε να έχουμε από μία παράδοση με τον τίτλο *Κυβερνητικότητα* στο πλαίσιο των παραδόσεων του στο Κολλέγιο της Γαλλίας το 1977-78 που τιτλοφορήθηκαν *Ασφάλεια, επικράτεια, πληθυσμός*. Ο Foucault (2001α) εκκινεί επισημαίνοντας ότι τόσο στην κλασική αρχαιότητα όσο και στον Μεσαίωνα ο προβληματισμός για την ορθή άσκηση εξουσίας εκτίθετο από στοχαστές υπό μορφή "συμβουλής προς τον ηγεμόνα". Ωστόσο, από τα μέσα του 16ου αιώνα οι σχετικές πραγματείες κάνουν λόγο περί της "τέχνης της διακυβέρνησης" (art of government) (Foucault, 2001α), όπου η έννοιας της διακυβέρνησης δεν εξαντλείται μόνο στην άσκηση εξουσίας στα πλαίσια ενός εδάφους με σκοπό την διατήρηση της ίδιας της εξουσίας (με κλασικό παράδειγμα τον Ηγεμόνα του Macchiavelli) αλλά διευρύνεται για να συμπεριλάβει την διακυβέρνηση του εαυτού, των μελών της οικογένειας από τον σύζυγο, του μαθητή από τον δάσκαλο κ.ά. για την επίτευξη στόχων πέραν της διαιώνισης της εξουσίας (Foucault, 2001α). Έτσι, αναπτύσσεται ένας ολόκληρος στοχασμός για τη διαμόρφωση μιας τυπολογίας της τέχνης της διακυβέρνησης.

Η πρώτη ολοκληρωμένη μορφή της τέχνης της διακυβέρνησης αναπτύσσεται τα τέλη του 16ου αιώνα και τις αρχές του 17ου αιώνα, με βάση τον ορθό λόγο του κράτους (reason of state) (Foucault, 2001α). Αυτό δεν σημαίνει ότι το κράτος περιστέλλει τις αρχές του νόμου και της ισότητας προκειμένου να ικανοποιήσει τα συμφέροντά του αλλά ότι διακυβερνάται

με βάση τις αρχές του ορθού λόγου που είναι εγγενείς σε αυτό και δεν έχουν φυσική ή θεϊκή προέλευση ούτε βασίζονται σε κάποια μορφή σοφίας (Foucault, 2001α). Το κράτος έχει τη δική του λογική θεμελιωμένη στην πραγματικότητά του. Ωστόσο, συγκεκριμένες ιστορικές αλλαγές οδήγησαν σε αδιέξοδο αυτήν την τέχνη της διακυβέρνησης. Όμως η δημογραφική έκρηξη του 18ου αιώνα που έφερε στο προσκήνιο, όπως είδαμε πριν, την έννοια του πληθυσμού αναζωογόνησε τον στοχασμό για την τέχνη της διακυβέρνησης. Και αυτό συνέβη γιατί απαγκίστρωσε την έννοια της οικονομίας (economy) από την διαχείριση της οικογένειας με την οποία ήταν συνδεδεμένη (οίκος) και τη συνδέσε με τις οικονομικές διαδικασίες του πληθυσμού. Βέβαια, η οικογένεια παραμένει βασικό στοιχείο και για τη συγκρότηση του πληθυσμού και για τη συγκέντρωση πληροφοριών σχετικά με αυτόν (σεξουαλική συμπεριφορά, δημογραφικά στοιχεία, κατανάλωση) αλλά η οικογένεια πλέον είναι "ένα όργανο, όχι ένα μοντέλο" διακυβέρνησης (Foucault, 2001α, σ. 216). Από την άλλη, τι σημασία έχει αυτή η αλλαγή; Μεγάλη, διότι ο στόχος της διακυβέρνησης δεν είναι ο στόχος της κυριαρχίας δηλαδή η διαιώνισή της, αλλά η ευημερία του πληθυσμού, η υγεία του, η μακροζωία του και ο πλουτισμός του (Foucault, 2001α). Αυτό εντούτοις, δεν συνεπάγεται ότι η κυριαρχία και η πειθαρχία παύουν να υπάρχουν· αντίθετα μαζί με τη διακυβέρνηση συνιστούν ένα τρίγωνο διασυνδεδεμένων συστημάτων κυβερνητικότητας που στοχεύει στην ασφάλεια του πληθυσμού, έχει πρωταρχική μορφή γνώσης την πολιτική οικονομία και βασικά τεχνικά μέσα, μηχανισμούς ασφαλείας (2001α).

Παρόλα αυτά δεν έχουμε δει ακόμα τι ακριβώς σημαίνει διακυβέρνηση για τον Foucault. Σύμφωνα με τον γνωστό μελετητή του, Colin Gordon (1991), η διακυβέρνηση στον Γάλλο στοχαστή είχε πρώτον, τη σημασία της "διαγωγής της διαγωγής" (conduct of conduct), δηλαδή μιας δραστηριότητας σχεδιασμένη να διαμορφώσει την προσωπική, διαπροσωπική και θεσμική διαγωγή-συμπεριφορά καθώς και τη διαγωγή της πολιτικής κυριαρχίας. Δεύτερον, ο Foucault έβλεπε τη διακυβέρνηση σε σχέση με συγκριμένες ορθολογικότητες (rationalities) που συντονίζουν τους δρώντες (agents), τις στρατηγικές και τα υποκείμενα της διακυβέρνησης (Gordon, 1991). Πριν προχωρήσουμε στο ποιες είναι αυτές οι ορθολογικότητες καλό θα ήταν να προβούμε σε κάποιες διευκρινήσεις. Η φράση "conduct of conduct" είναι δύσκολο να αποδοθεί στα νέα ελληνικά δεδομένου ότι ο όρος conduct στα αγγλικά και conduite στα γαλλικά σημαίνει ταυτόχρονα και διεξαγωγή, δηλαδή πραγματοποίηση μιας ενέργειας όσο και συμπεριφορά. Επομένως, ο Foucault εννοεί την πραγματοποίηση (αλλά και καθοδήγηση) της συμπεριφοράς. Όπως το έθεσε σε σχετική συζήτηση: "Η "διαγωγή" είναι η πράξη του να "άγεις", να οδηγείς τους άλλους (σύμφωνα με

μηχανισμούς καταναγκασμού λίγο πολύ αυστηρούς) και συγχρόνως ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρεσαι μέσα σ' ένα λίγο πολύ ανοικτό πεδίο δυνατοτήτων. Η άσκηση της εξουσίας συνίσταται στην "καθοδήγηση των διαγωγών" και στη διευθέτηση της πιθανότητας. Κατά βάθος η εξουσία είναι λιγότερο της τάξης της κατά μέτωπο αντιπαράθεσης δύο αντιπάλων, ή της δέσμευσης του ενός έναντι του άλλου, απ' ό, τι της τάξης της "διακυβέρνησης" (Foucault, 1991, σ. 92). Έτσι, η διακυβέρνηση μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την περιγραφή όλων των προσπαθειών που κινούνται στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης, της καθοδήγησης και διεύθυνσης της συμπεριφοράς των άλλων, είτε πρόκειται για το πλήρωμα ενός πλοίου, τα μέλη μιας οικογένειας, ή τους κατοίκους μιας περιοχής (Rose, 1999). Ωστόσο, διακυβέρνηση δεν είναι οτιδήποτε συμβαίνει εντός του πλαισίου μιας εξουσιαστικής σχέσης. Αντίθετα, έχουμε να κάνουμε με διακυβέρνηση όταν προσεγγίζουμε με μια συγκεκριμένη, υπολογισμένη και ορθολογική δραστηριότητα που ασκείται μέσα από μια πολλαπλότητα από αρχές και φορείς και οι οποίοι εφαρμόζουν διάφορες τεχνικές και μορφές γνώσης (Dean, 1999). Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η δραστηριότητα προσπαθήσει να διαμορφώσει τη διαγωγή επενεργώντας στις επιθυμίες, στις φιλοδοξίες, στα ενδιαφέροντα και τις πεποιθήσεις μας για ορισμένους αλλά διαφοροποιήσιμους στόχους και με ένα ετερογενές σύνολο σχετικά απρόβλεπτων συνεπειών, επιδράσεων και αποτελεσμάτων (Dean, 1999). Η τελευταία επισήμανση του Dean είναι πολύ σπουδαία για κάθε χειραφετητικό εγχείρημα. Η αντίσταση, η διαφυγή και το κόστος της αντιμετώπισής τους μπορεί να προκαλέσουν επαναπροσδιορισμό ή τροποποίηση των τεχνικών της εξουσίας- και αυτές οι μεταβολές θα δημιουργήσουν συνθήκες διαμόρφωσης νέων μορφών αντίστασης και ανατροπής. Πρόκειται για ένα αέναο στρατηγικό παίγνιο που ο εξουσιαστής και ο εξουσιαζόμενος είναι υπό τη συνεχή επιρροή του ενός στον άλλον.

Συνελόντι ειπείν, ο όρος διακυβέρνηση μπορεί να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να αναφερθούμε σε κάθε στρατηγική, τακτική, διαδικασία, ή πρόγραμμα για τον έλεγχο, τη ρύθμιση, τη διαμόρφωση, την διεύθυνση άλλων είτε αυτοί ανήκουν σε ένα έθνος, σε έναν οργανισμό, ή σε μια περιοχή (Rose, 1999). Προηγουμένως, μιλήσαμε για την κατάσταση της κυριαρχίας (domination) ως τη συνθήκη όπου η δυνατότητα για δράση του κυριαρχούμενου αγνοείται ή συνθλίβεται. Προκειμένου να κατανοήσουμε την έννοια της διακυβέρνησης μπορούμε να την συγκρίνουμε με αυτή την κατάσταση. Στη διακυβέρνηση η ικανότητα για δράση δεν συνθλίβεται ούτε αγνοείται, αντίθετα αναγνωρίζεται και προσαρμόζεται (Rose, 1999).

Η προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου από την οπτική της κυβερνητικότητας (governmentality) συνεπάγεται τρία σημεία ανάλυσης. Πρώτον, τις συγκεκριμένες πρακτικές και τεχνικές διακυβέρνησης ως εμπειρικού φαινομένου και όχι τόσο τα υπάρχοντα θεσμικά κέντρα. Δεύτερον, εξακρίβωση και ανάλυση της ορθολογικότητας (rationality), δηλαδή της εσωτερικής λογικής που διέπει τη σκέψη και τη γνώση που καθιστούν δυνατή την κάθε φορά συγκεκριμένη διακυβέρνηση. Τρίτον, η κυβερνητικότητα ως μορφή εξουσίας δεν αντικαθιστά την κυριαρχία ή την πειθαρχία αλλά τις ενσωματώνει (Neumann, & Sending, 2010). Επιπλέον, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, τα ποιοτικά και ποσοτικά μέσα του υπολογισμού, ο τύπος της κυβερνητικής αρχής ή φορέα, ποιος/α διακυβερνάται και πώς αυτός/η γίνεται αντιληπτός/η και οι αναζητούμενοι στόχοι, τα αποτελέσματα και οι συνέπειες (Dean, 1999).

Οι ερευνητές που εντάσσονται στην παράδοση της κυβερνητικότητας, προσδιορίζουν τις σχέσεις αγοράς, κράτους και πληθυσμού όπως αυτές διαμορφώθηκαν στην νεωτερικότητα σε τρεις τέχνες διακυβέρνησης. Αυτές είναι: α) laissez-faire ή κλασικός φιλελευθερισμός· β) φιλελευθερισμός κράτους πρόνοιας· γ) νεοφιλελευθερισμός (Holmer-Nadesan, 2008). Πέρα από τη διερεύνηση της πολιτικής διακυβέρνησης που συνεπάγεται κάθε μία από τις παραπάνω, οι κοινωνικές επιστήμες θα πρέπει να ασχοληθούν και με τις τεχνολογίες εξουσίας που διαμορφώνουν την καθημερινή διαπροσωπική και θεσμική ζωή-προκειμένου να "γεφυρωθούν μικρο- και μακρο- επίπεδα της ανάλυσης (Gordon, 1991).

Εν κατακλείδι, ο τίτλος της παρούσας ενότητας δεν πρέπει να μας παραπλανά. Αυτή η μετάβαση από την πειθαρχία, στην βιοεξουσία και μετά στην κυβερνητικότητα δεν αφορά τόσο η ανάλυση του Foucault για τους μετασχηματισμούς της εξουσίας, αλλά την μετάβαση που ο ίδιος έκανε σε εννοιολογικό επίπεδο. Η κυβερνητικότητα προϋποθέτει τη βιοεξουσία και η βιοεξουσία με τη σειρά της την πειθαρχία, ωστόσο, για αυτόν "οι σχέσεις εξουσίας έχουν προοδευτικά κυβερνητικοποιηθεί, δηλαδή έχουν υποβληθεί σε επεξεργασία, έχουν εξορθολογιστεί και συγκεντρωθεί μέσα στη μορφή των κρατικών θεσμών ή με την εγγύησή τους" (Foucault, 1991, σ. 97). Επομένως, μπορεί οι τρεις αυτές μορφές εξουσίας να μην έχουν σχέση αντικατάστασης, όμως, σημειώνεται μια προοδευτική εξέλιξη. Εφόσον, έχουμε προχωρήσει σε μια συνοπτική (και σε καμία περίπτωση εξαντλητική) ανασυγκρότηση της φουκωικής προσέγγισης του εξουσιαστικού φαινομένου αλλά και του βασικού προβλήματος που κατά τη γνώμη μας αντιμετωπίζει, μπορούμε τώρα να περάσουμε στην ανάλυση του νεοφιλελευθερισμού ως κυβερνητικότητας.

3. Νεοφιλελευθερισμός υπό το φως της κριτικής

*"Ως κυβερνητικότητα, ο νεοφιλελευθερισμός λειτουργεί επί των ενδιαφερόντων, των επιθυμιών και των φιλοδοξιών παρά μέσω δικαιωμάτων και υποχρεώσεων"*³⁸ (Read, 2009, σ. 29)

Ο σημαντικός μαρξιστής οικονομολόγος Jörg Huffschmidt στο περίφημο έργο του για την πολιτική οικονομία των χρηματιστηριακών αγορών (2006) προβαίνει σε μια ενδιαφέρουσα διάκριση τριών φάσεων ανάπτυξης του μεταπολεμικού³⁹ καπιταλισμού. Η πρώτη φάση, στοιχεία της οποίας δόθηκαν και στην εισαγωγή του παρόντος, εννοιολογείται ως "μεταρρυθμιστικός καπιταλισμός". Η ενδυνάμωση της Σοβιετικής Ένωσης, των αριστερών κομμάτων -λόγω του καίριου ρόλου που είχαν στην αντίσταση ενάντια των ναζιστικών δυνάμεων κατοχής-, του συνδικαλιστικού κινήματος και των αντι-αποικιοκρατικών κινήματων προώθησαν διάφορους συμβιβασμούς διαμορφώνοντας κοινωνικά επωφελείς στόχους όπως: η πλήρης απασχόληση, η κοινωνική ασφάλιση και η διεθνής συνεργασία για την αντιμετώπιση προβλημάτων. Ο χρηματοοικονομικός τομέας ήταν σχετικά περιορισμένος και δεν είχε διαμορφωθεί ένα πλήρως παγκόσμιο κεφάλαιο (Huffschmidt, 2006). Μια σειρά κοινωνικών μεταρρυθμίσεων βελτιώνουν την κοινωνική συνοχή της δυτικής Ευρώπης και των ΗΠΑ. Η δεύτερη φάση είναι αυτή της νεοφιλελεύθερης αντιμεταρρύθμισης. Η λογική της αγοράς επιβάλλεται στο δημόσιο συμφέρον. Μαζικές ιδιωτικοποιήσεις προωθούνται σε συνδυασμό με μια ευρύτερη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και την ανάκληση των προηγούμενων μεταρρυθμίσεων. Το παγκόσμιο κεφάλαιο έχει πλέον αρχίσει να διαμορφώνεται. Στην τρίτη φάση σημειώνεται μια σειρά σημαντικών μεταβάσεων. Η αγορά κεφαλαίου και συναλλάγματος αναβαθμίζεται, ενώ πλέον το αναμφισβήτητο πρωτείο στον καθορισμό πολιτικής το αποκτούν οι χρηματιστηριακές αγορές. Η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης τις μετατρέπει σε εκτελεστική εξουσία. Παρά τη διαδεδομένη αντίληψη, οι αγορές δεν είναι απρόσωπες, αλλά λειτουργούν βάσει συμφερόντων, συσχετισμών ισχύος και γεωπολιτικών στρατηγικών.

Η παραπάνω διάκριση μας υποδεικνύει αμέσως κάτι πολύ σημαντικό. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι απλά μια ιδεολογία. Αν και όπως θα δούμε η παραδοσιακή

³⁸ Μετάφραση δική μου.

³⁹ Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

κριτική της ιδεολογίας, παρά τις ενστάσεις του Foucault, είναι απολύτως αναγκαία για την αμφισβήτηση του νεοφιλελεύθερου προγράμματος, ο νεοφιλελευθερισμός είναι μέρος της (όντως πολύ δυσάρεστης) πραγματικότητάς μας, και επομένως, η ανάδειξη της ιδεολογικής του συγκρότησης είναι αναγκαία αλλά όχι επαρκής συνθήκη για την διεμβολισμό των πολιτικών του εφαρμογών και κυρίως των αποτελεσμάτων που έχει στις κοινωνίες. Ωστόσο, τι θέση έχει μια συζήτηση του νεοφιλελευθερισμού σε μια πτυχιακή εργασία που εκπονείται σε ένα Τμήμα Ψυχολογίας; Κατά τη γνώμη μας μια ανάλυση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου όχι μόνο είναι εύλογη αλλά και αναγκαία. Υπάρχουν, και ιδίως εξαιτίας της οικονομικής κρίσης του 2008, πολλές και εξαιρετικές αναλύσεις του νεοφιλελευθερισμού. Κάποιοι συγγραφείς εστιάζουν στην ιστορία του σαν ρεύμα σκέψης (Mironowski, & Plehwe, 2009). Άλλοι στην ιστορία των τρόπων με τους οποίους εφαρμόστηκε και η αλήθεια είναι ότι δεν συνδέονταν πάντα με τις διακηρυγμένες αρχές του (Harvey, 2005). Εντούτοις, αυτό που κατά τη γνώμη μας χρειάζεται δεν είναι μόνο η γνώση των γεγονότων και των ιδεών (κάτι που είναι εξαιρετικά σημαντικό) αλλά και μια προσπάθεια να εξηγηθεί γιατί έγινε εφικτή η εδραίωσή τους σε ένα τόσο μεγάλο εύρος χωρίς μεγάλη αντίσταση από τους άμεσα θιγόμενους (εργατική και μεσαία τάξη). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η έρευνά μας, θα πρέπει να επιχειρήσουμε μια ανάγνωση της ψυχολογίας του νεοφιλελευθερισμού. Ο όρος ψυχολογία δεν χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια της ακαδημαϊκής επιστήμης της ψυχολογίας ή των ψυχοθεραπευτικών πρακτικών, αλλά με την ετυμολογική σημασία της λέξης. Είναι αναγκαίο να γίνει ένας λόγος περί της ψυχής που επέτρεψε στον νεοφιλελευθερισμό να επικρατήσει, να αναπαραχθεί και να καθορίσει τον τρόπο με τον οποίον βλέπουμε τον εαυτό μας. Φυσικά, ο όρος "ψυχή" δεν έχει εδώ κάποια μεταφυσική συνυποδήλωση. Αναφερόμαστε σε αυτό που αλλιώς θα μπορούσε να ειπωθεί ως ψυχική σφαίρα, η ψυχική διάσταση του εαυτού. Ο όρος "υποκειμενικότητα" βρίσκεται στην ίδια κατεύθυνση αλλά δεν είναι άμοιρος προβλημάτων. Έτσι, στο παρόν κεφάλαιο θα δούμε κάποια από τα χαρακτηριστικά του νεοφιλελευθερισμού που συνδέουν με τις υποκειμενικότητες που κατασκευάζει, τα άμεσα συνδεδεμένα με αυτές βιοπολιτικά του χαρακτηριστικά, την ιδιαίτερα χρήσιμη ανάλυση του Michel Foucault⁴⁰, το πώς συνδέεται με συντηρητικές ή και αυταρχικές παραδόσεις ενώ τέλος θα γίνει μια επισκόπηση των αντιφάσεων με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος.

⁴⁰ Προς κ. Δαφέρμο: Η ανάλυση του Foucault θα προστεθεί στην τελική εκδοχή του κειμένου για να είναι καλύτερα ενσωματωμένη σε αυτό και να μην μοιάζει με περίληψη των σχετικών παραδόσεων στο Κολλέγιο της Γαλλίας.

3.1. Τι είναι ο νεοφιλελευθερισμός;

Το πώς απαντάμε στην παραπάνω ερώτηση εξαρτάται εν μέρει από το σε ποιον απευθυνόμαστε. Αν έχουμε απέναντι μας έναν εκπρόσωπο του κινήματος ενάντια στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση τότε προσδιορίζουμε τον νεοφιλελευθερισμό σαν μια ταξικά προσδιορισμένη επίθεση στις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που συνέβησαν την Χρυσή Τριακονταετία. Αν συνομιλούμε με έναν κοινωνικό επιστήμονα (οικονομολόγο, πολιτικό επιστήμονα, κοινωνιολόγο) που εμπνέεται από μια φουκωϊκή προοπτική των κοινωνικών φαινομένων τότε προσδιορίζουμε το εν λόγω ρεύμα ως νεοφιλελεύθερη κυβερνητικότητα. Ως δηλαδή έναν λόγο ή έναν στοχασμό που προβληματοποίησε τη βέλτιστη διακυβέρνηση κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου και άρχισε να εφαρμόζεται με το τέλος της κυριαρχίας των κεϋνσιανών πολιτικών στη δεκαετία του 1970. Αν συζητάμε με έναν συντηρητικό ή πεπεισμένο νεοφιλελεύθερο, τότε αυτός θα περιμένει να ακούσει ότι το συγκεκριμένο μοντέλο είναι απλώς μια νέα εκδοχή του *laissez faire*, η οποία εναντιώνεται στο μεγάλο και σπάταλο κράτος, στο κράτος πρόνοιας που βοηθάει τους "τεμπέληδες" ενώ απομυζεί αυτούς που πραγματικά δουλεύουν, και καλεί τους πάντες να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Όλες οι υποθετικές απαντήσεις μας στην υποθετική ερώτηση για τη φύση του νεοφιλελευθερισμού έχουν μερίδιο αλήθειας. Γιατί ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι μόνο μια ιδεολογία για την προώθηση των συμφερόντων μιας μικρής ελίτ, δεν είναι μόνο ένα ετερογενές σύνολο πολιτικών που εμπνέονται από τα κείμενα των Hayek, Mises, και Friedman, δεν είναι μόνο μια τροπικότητα διακυβέρνησης, είναι πολύ περισσότερα. Ένας όρος που μπορούσε να συμπεριλάβει όλα τα παραπάνω είναι ο όρος "στρατηγική". Για αυτό και συμφωνούμε με τους Dardot & Laval (2014) ότι το πλέον ακριβές εννοιολογικό εργαλείο για την περιγραφή των πολλαπλών διαστάσεων του νεοφιλελευθερισμού είναι η έννοια "στρατηγική".

Η συγκεκριμένη επιλογή θέτει αμέσως ένα πρόβλημα. Εφόσον μιλούμε για στρατηγική υποδηλώνεται αφενός ότι αναφερόμαστε σε κάποιου είδους αντιπαράθεση ή πόλεμο, αφετέρου ότι η στρατηγική αν και δεν διαμορφώνεται απαραίτητα από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων, ωστόσο είναι αναμφισβήτητο ότι χρησιμοποιείται από κάποιους για την επίτευξη κάποιου αποτελέσματος πάνω σε κάποιους άλλους. Υπό αυτό το πρίσμα, η προσέγγιση του David Harvey (2005) ότι ο νεοφιλελευθερισμός στόχευε στην παλινόρθωση της ταξικής ισχύος των ανώτερων τάξεων τη δεκαετία του 1980, είναι ορθή. Πρόκειται για μια "επανάσταση από τα πάνω", μια αντιμεταρρυθμίση που επαναπροσδιόρισε τη σχέση κεφαλαίου -εργασίας με καθαρά ταξικούς όρους. Αυτό έγινε εφικτή με πολλούς τρόπους. Αρχικά, (και σε αυτό δεν υπάρχει καμία διαφωνία) ο χρηματοπιστωτικός τομέας κυριάρχησε

σε όλη την οικονομία. Επιπλέον, η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής αύξησε τη γεωγραφική κινητικότητα του κεφαλαίου, δημιουργώντας συνθήκες παγκόσμιας αγοράς. Σε πολιτικό επίπεδο, ισχυροποιήθηκε η επιρροή του συμπλέγματος Wall-Street-Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ)- Υπουργείο Οικονομικών των ΗΠΑ στη διαμόρφωση πολιτικής (που επί προεδρίας Clinton ήταν πλέον πασίδηλη) και ως εκ τούτου το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα επιβλήθηκε με ή χωρίς συναίνεση σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες (Harvey, 2005). Σε ιδεολογικό επίπεδο, με την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, η μονεταριστική και νεοφιλελεύθερη οικονομική ορθοδοξία, κατέληξε να θεωρείται όχι απλά ως η μόνη επιλογή⁴¹ αλλά και ως τήρηση της φυσικής τάξης πραγμάτων.

Βέβαια, ο νεοφιλελευθερισμός ως στρατηγική δεν έχει μόνο μία μορφή και δεν εφαρμόστηκε, όπου εφαρμόστηκε και εφαρμόζεται, με τον ίδιο τρόπο. Άλλες φορές χρειάστηκε μια δικτατορική κυβέρνηση να επιβάλλει τα "ευεργετικά" μέτρα που πρότεινε η Σχολή του Σικάγου (Χιλή υπό τον Pinochet), άλλοτε, εισήχθη μέσω του προγράμματος συντηρητικών κυβερνήσεων (της Thatcher στη Μ. Βρετανία και του Reagan στις ΗΠΑ), άλλες φορές μέσω του "δόγματος του σοκ" (Klein, 2010) όπως στην περίπτωση της Ρωσίας τη δεκαετία του 1990, και πιο σύγχρονα μέσω της μετατροπής χωρών σε "αποικίες χρέους" (π.χ. Ελλάδα μετά το 2010) (Κοτζιάς, 2013). Ωστόσο, παρόλες τις διαφοροποιήσεις, μπορούμε να ανιχνεύσουμε κάποια κοινά στοιχεία ειδικά ως προς τους στόχους. Ένα τυπικό νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα περιλαμβάνει ιδιωτικοποιήσεις του δημόσιου και φυσικού πλούτου μιας χώρας, απορρύθμιση της αγοράς εργασίας, μείωση των εμποδίων στις άμεσες ξένες επενδύσεις, και μείωση κρατικών δαπανών για την κοινωνική πρόνοια. Επιπλέον, συνήθως και όταν χρειάζεται συνοδεύεται από μια περιστολή των αστικών δημοκρατικών δικαιωμάτων και προβλέπει την βαθμιαία αντικατάσταση των εκλεγμένων αντιπροσώπων μιας χώρας με τεχνοκράτες που συνήθως τα βιογραφικά τους είναι πλούσια από υπηρεσίες στις μεγάλες επενδυτικές τράπεζες του πλανήτη. Σε οικονομικό επίπεδο, οι νέες τεχνολογίες της χρηματοοικονομικής, των τηλεπικοινωνιών και των μεταφορών έχουν δημιουργήσει και επεκτείνει αγορές που ουσιαστικά βρίσκονται εκτός νόμου (extralegal) αφού δεν ελέγχονται από κανέναν (Holmer- Nadesan, 2008). Έτσι, όχι μόνο η οικονομία αυτονομείται από την κοινωνία και επιβάλλει σε αυτήν τις πολιτικές που εξυπηρετούν τα συμφέροντα μιας μικρής ελίτ συγκροτούμενης από managers του χρηματοπιστωτικού τομέα, αλλά θέτει και σε κίνδυνο την ίδια την ισορροπία του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος όπως έχουν δείξει

⁴¹ Το γνωστό δόγμα TINA, δηλαδή There Is No Alternative (δεν υπάρχει εναλλακτική).

οι αλληπάλληλες κρίσεις από τη δεκαετία του 1970 ως σήμερα (ενδεικτικά, πετρελαϊκή κρίση 1973, κραχ του αμερικανικού χρηματιστηρίου το 1987, η τεράστια ύφεση της Ιαπωνίας στη δεκαετία του 1990, η κατάρρευση του 2000 με τη χρεωκοπία μεγαθηρίων όπως η WorldCom και η Enron και κυρίως η κρίση του 2008 που συνεχίζεται μέχρι σήμερα).

Τα παραπάνω δεν είναι παρά μια ελάχιστη εκτίμηση των κύριων χαρακτηριστικών και των συνεπειών που έχει ο νεοφιλελευθερισμός μέχρι σήμερα. Εντούτοις, ο προσδιορισμός της φύσης του νεοφιλελευθερισμού δεν είναι το βασικό ερευνητικό μας πρόβλημα. Αυτό που κατά τη γνώμη μας έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η διερεύνηση εκείνων των συνθηκών που επέτρεψαν σε ένα τόσο φαινομενικά αλλά και πραγματικά αντιδημοφιλές πολιτικό πρόγραμμα να εδραιωθεί και να κυριαρχήσει σε ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη, χωρίς ακόμα να έχει εμφανιστεί μια σοβαρή δυναμική αμφισβήτησής του. Θεωρούμε πως ένα τέτοιο εγχείρημα μάς αναγκάζει να ασχοληθούμε με το "μαύρο κουτί" των κοινωνικών φαινομένων, την ανθρώπινη ψυχολογία.

3.2. Νεοφιλελεύθερη υποκειμενικότητα

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε ότι ο Foucault δεν συγκρότησε μόνο μια αναλυτική της εξουσίας με σκοπό να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο αυτή ασκείται αλλά και για να δια φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο αυτή παράγει (και δεν καταστέλλει μόνο) το υποκείμενο. Μέσω της πειθαρχίας, της βιοεξουσίας αλλά και των τεχνικών εαυτού σε κάθε διαφορετική κοινωνικο-ιστορική συνθήκη, το υποκείμενο συγκροτείται και συγκροτεί τον εαυτό του ως υποκείμενο μιας εμπειρίας (της σεξουαλικότητας, της ψυχικής ασθένειας, του εγκληματία, κ.ά.). Όταν μιλάμε για νεοφιλελεύθερη υποκειμενικότητα είναι αρκετά εύλογο να τεθεί το εξής ερώτημα: "και γιατί νεοφιλελεύθερη και όχι αριστερή ή σοσιαλδημοκρατική υποκειμενικότητα;". Θεωρητικά, αυτή η επισήμανση δεν είναι άστοχη δεδομένου ότι δεν ασπάζονται όλοι τις νεοφιλελεύθερες ιδέες, δεν είναι όλοι υπέρμαχοι του ελάχιστου κράτους ούτε και θέλουν να μηδενιστούν οι κρατικές δαπάνες για την κοινωνική πρόνοια. Ωστόσο, και παρά τη διαφωνία που σίγουρα θα είχε ο Foucault με αυτή τη θέση, πιστεύουμε ότι η σύγχρονη νεοφιλελεύθερη μετανεωτερική συνθήκη είναι μία επιπλέον εμπειρική απόδειξη της παλαιάς αλλά πάντα επίκαιρης μαρξικής ιδέας ότι "οι κυρίαρχες ιδέες σε μια κοινωνία είναι οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης". Αμέσως ανακύπτουν τρία ζητήματα: 1) ποιες είναι οι κυρίαρχες ιδέες; 2) ποια είναι η κυρίαρχη τάξη; 3) Γιατί κυριαρχούν;. Ας κάνουμε μια προσπάθεια να απαντηθούν αυτά τα δύσκολα ερωτήματα.

Ο νεοφιλελευθερισμός παρόλο που σε όλες του τις εκφάνσεις υπάρχουν κάποια τυπικά χαρακτηριστικά δεν πρέπει να ταυτίζεται με ένα και μόνο πολιτικό πρόγραμμα. Μια συνήθης διάκριση είναι αυτή που πραγματοποίησε και ο Foucault, ανάμεσα δηλαδή στον ορντο-φιλελευθερισμό που αποτέλεσε και τη βάση της οικονομικής στρατηγικής της μεταπολεμικής Δυτικής Γερμανίας, και τον αμερικάνικο νεοφιλελευθερισμό με κύριο εκπρόσωπο τον Milton Friedman και τη Σχολή του Σικάγου που αποτελεί συνέχεια του λεγόμενου αυστριακού νεοφιλελευθερισμού, όρος που οφείλεται στην αυστριακή καταγωγή των δύο βασικών του θεωρητικών, των Ludwig von Mises και Friedrich Hayek. Ο ορντο-φιλελευθερισμός σε γενικές γραμμές άφηνε κάποια περιθώρια για κρατική παρέμβαση στην οικονομία σε αντίθεση με τον αμερικανικό νεοφιλελευθερισμό που έβλεπε το κράτος σαν τον βασικό παράγοντα παρεμπόδισης της οικονομικής ανάπτυξης. Όπως θα δούμε σε επόμενη ενότητα μια τέτοια οπτική είναι βαθιά αντιφατική. Παρόλα αυτά, αμφότερες οι εκδοχές έβλεπαν με παρόμοιο τρόπο το ανθρώπινο υποκείμενο και τη θέση του μέσα στον κόσμο. Επηρεασμένες από τον κλασικό φιλελευθερισμό θεωρούσαν το ανθρώπινο υποκείμενο ως πλήρως ελεύθερο, αυτόνομο, ενιαίο και με συγκεκριμένα δικαιώματα ιδιαίτερα αναφορικά με ζητήματα οικονομικής δραστηριότητας και ιδιοκτησίας. Η κοινωνία οφείλει να ψηφίζει εκείνους τους νόμους που θα αφήνουν ανεμπόδιστους τους μηχανισμούς της οικονομίας οι οποίοι θα αναδεικνύονται επωφελείς για όλους, πλούσιους και φτωχούς. Επιπρόσθετα, βασικό τμήμα της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας είναι η κριτική των πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας. Αυτό αφενός οφείλεται στην ιστορική συγκυρία στην οποία επεκτάθηκε ο νεοφιλελευθερισμός έξω από μια ομάδα ομονοούντων οικονομολόγων, την εποχή δηλαδή της κυριαρχίας των κεϋνσιανών πολιτικών της πλήρους απασχόλησης και του κράτους πρόνοιας. Αφετέρου, πολλοί νεοφιλελεύθεροι θεωρούσαν ότι τα επιδόματα ανεργίας, η στήριξη στις ανύπαντρες μητέρες, η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη δημιουργούν φαινόμενα παρασιτισμού σε μεγάλες ομάδες του ευάλωτου πληθυσμού οι οποίες δήθεν "επαναπαύονταν" και δεν δραστηριοποιούνταν. Είναι προφανές ότι η κριτική τους αφορούσε στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας των ατόμων που στηρίζονταν στο κράτος πρόνοιας. Σίγουρα, ο Herbert Spencer θα ήταν πολύ περήφανος, αν έβλεπε ότι 100 χρόνια μετά η ιδέα του ότι τα δεινά της φτώχειας είναι θεραπευτικά και η πρόληψη της φτώχειας είναι πρόληψη μιας θεραπείας (Spencer, 2003, όπως αναφέρεται στο Holmer-Nadesan, 2008), θα θεωρούνταν από τους νεοφιλελεύθερους επιγόνους του ως εύλογη και χρήσιμη.

Φυσικά, μία επισκόπηση των κυρίαρχων ιδεών του νεοφιλελευθερισμού δεν μπορεί να μην περιέχει την έννοια του ανταγωνισμού. Οι στρατηγικές, οι τακτικές και οι πολιτικές

που συνδέονται με τον νεοφιλελευθερισμό λειτουργούν κυρίως επιβάλλοντας τα στοιχεία του ανταγωνισμού (Read, 2009) που υπάρχουν στην οικονομική σφαίρα σε όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας, παράγοντας ένα υποκείμενο που βλέπει τον εαυτό του ως ανταγωνιστή όλων των άλλων. Η ιδέα αυτή είναι τόσο ισχυρή που ακόμα και αν προσωπικά ή άλλου είδους χαρακτηριστικά διαμορφώνουν μια διαφορετική, μη ανταγωνιστική στάση σε σχέση με τη συνύπαρξη με άλλους ανθρώπους, το υποκείμενο καλείται να ανταγωνιστεί τους άλλους (τους συμμαθητές του, τους συνεργάτες του, την οικογένειά του) καθώς η σκέψη του κινείται στον άξονα "αφού ούτως ή άλλως θα το κάνουν οι άλλοι, για να επιβιώσω θα πρέπει να γίνω και εγώ ανταγωνιστικός". Όπως το θέτουν γλαφυρά οι Dardot και Laval: "Αυτή η νόρμα [ύπαρξης] διατάσσει όλους να ζουν σε έναν κόσμο γενικευμένου ανταγωνισμού· καλεί τις τάξεις της μισθωτής εργασίας και τους πληθυσμούς να εμπλακούν σε μια οικονομική πάλη ο ένας εναντίον του άλλου· ευθυγραμμίζει τις κοινωνικές σχέσεις με το μοντέλο της αγοράς· προωθεί την νομιμοποίηση ακόμα μεγαλύτερων ανισοτήτων· μεταμορφώνει ακόμα το άτομο, που καλείται τώρα να συλλάβει και να διαγάγει τον εαυτό του ως μια επιχείρηση" (Dardot, & Laval, σ. 3). Ο νεοφιλελευθερισμός εμφορείται ξεκάθαρα από λόγους και πρακτικές που παραπέμπουν στον κοινωνικό δαρβινισμό. Γύρω από αυτούς τους λόγους και τις πρακτικές και υπό το βάρος της διάχυσης της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, άρχισε να εδραιώνεται μια σύλληψη του ατόμου, είτε πρόκειται για εκπρόσωπο της εργατικής τάξης είτε της μεσοαστικής, ως επιχειρηματία. Βασική συνέπεια αυτής της αντίληψης σε συνδυασμό με τη στόχευση για απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και του κοινωνικού κράτους, είναι η μετατόπιση του ρίσκου και της ευθύνης στα άτομα για την εργασιακή τους απασχόληση, την προσωπική τους υγεία και ευημερία.

Η ανάλυση του Foucault για τις τεχνολογίες εαυτού αποδεικνύεται στη συγκεκριμένη περίπτωση ιδιαίτερα γόνιμη. Ως τεχνολογίες εαυτού ορίζονται εκείνες οι πρακτικές "που επιτρέπουν στα άτομα να πραγματοποιήσουν με τα δικά τους μέσα ή με τη βοήθεια άλλων έναν ορισμένο αριθμό επιδράσεων στα σώματα και τις ψυχές τους" (Foucault, 1988β, σ. 18). Στα τέλη του 20ου αιώνα τέτοιες τεχνικές γίνονταν αποδεκτές περισσότερο ως αποτέλεσμα ελεύθερης επιλογής και προσπάθειας ατομικής βελτίωσης παρά ως τεχνικές ελέγχου και καταναγκασμού. Εξ ου και η ανάδυση ενός λόγου που εξυμνούσε την ατομική πρωτοβουλία, την ενδυνάμωση και την αυτοπραγμάτωση του υποκειμένου σε βάρος των εννοιών της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης. Ο ατομικισμός ήταν ανέκαθεν συνυφασμένος με τον καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό ωστόσο, με την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού σταμάτησε να είναι σημείο κριτικής και μετεξελίχθηκε σε εργαλείο άσκησης εξουσίας πάνω

στις επιθυμίες και τις ανάγκες της μεσοαστικής τάξης. Πολιτικοί, ακαδημαϊκοί και δημοσιογράφοι είχαν ως βασικό δόγμα το "Μην ρωτάς τι κάνεις το κράτος για εσένα, αλλά τι κάνεις εσύ για το κράτος". Όπως το έθεσε ο Dean (1999): "εκεί που τα πολιτικά και πολιτιστικά κινήματα είχαν ένα ουτοπικό όραμα του χειραφετημένου εαυτού, αντίθετα, η νεοφιλελεύθερη κριτική του κράτους πρόνοιας προσπάθησε να επαναπροσανατολίσει το "ελεύθερο υποκείμενο" σαν τεχνικό όργανο για την επίτευξη κυβερνητικών σκοπών και στοχεύσεων" (Dean, 1999, σ. 155). Η mainstream ψυχολογία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην προώθηση αυτής της ιδεολογίας.

Συν τοις άλλοις, το ρίσκο δεν αφορά μόνο την προσωπική ευημερία και υγεία, έχει μετακυλήσει και στον χώρο της εργασίας, κάτι που μάλλον είναι σημαντικότερο. Τα νεοφιλελεύθερα μέτρα για πιο "ευέλικτες" εργασιακές σχέσεις, η παγκοσμιοποίηση, το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό και ο αυξανόμενος αυτοματισμός της παραγωγής, έχουν δημιουργήσει δύο ομάδες εργαζομένων. Αυτούς που βρίσκονται σε έναν κεντρικό τομέα, που απολαμβάνουν υψηλότερη εργασιακή ασφάλεια και προνόμια, και αυτούς που βρίσκονται σε έναν περιφερειακό τομέα, ο οποίος έχει εργασιακή ανασφάλεια, υποαπασχόληση και μηδενικά προνόμια (Ong, 1991). Η δεύτερη ομάδα συνήθως περιλαμβάνει άτομα με ελάχιστα προσόντα, χαμηλούς μισθούς και λιγότερη αισιοδοξία για το μέλλον. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε τα εκατομμύρια των ανέργων που έχουν προκύψει από την εφαρμογή νεοφιλελεύθερων μέτρων σε διάφορες χώρες. Η υποκειμενικότητα που διαμορφώνεται υπό συνθήκες ακραίας ένδειας και απελπισίας για το μέλλον συνιστά μια διαρκή απειλή για τις δυτικές κοινωνίες, όσο αυτές φυσικά αδιαφορούν για το ζήτημα και θεωρούν ουτοπικές τις πολιτικές πλήρους απασχόλησης. Ωστόσο, η ψυχολογία του νεοφιλελευθερισμού δεν αφορά αποκλειστικά τα χαμηλά κοινωνικο-οικονομικά στρώματα αλλά τους πάντες. Οι Hardt και Negri (2002) στο θεμελιώδες έργο τους *Αυτοκρατορία* έκαναν λόγο για την ανάδυση ενός νέου τύπου εργασίας, αυτού της άυλης, συνεργατικής, επικοινωνιακής και συναισθηματικής εργασίας. Ο σύγχρονος καπιταλισμός μπορεί να βασίζεται ακόμα στην παραγωγή υπεραξίας από την χειρωνακτική εργασία (παρόλο που φαίνεται ότι η Κίνα, η Ινδία, η Ταϊβάν και η Αφρική είναι αρκετά μακριά για να το δουν αυτό όσοι διακηρύττουν το τέλος της εργατικής τάξης και της ταξικής πάλης) ωστόσο, απαιτεί από όλους έναν βαθμό συναισθηματικής εργασίας. Οι Hardt και Negri (2002) αναφέρουν το παράδειγμα του πώς οι υπηρεσίες υγείας δίνουν έμφαση στη συναισθηματική εργασία όπως και το γεγονός ότι η βιομηχανία της ψυχαγωγίας στοχεύει στον κατάλληλο χειρισμό του συναισθήματος. Τρεις τύποι άυλης εργασίας που κυριαρχούν πλέον στις δυτικές κοινωνίες είναι: "1) πληροφορικοποιημένη

υλική παραγωγή, 2) άυλη εργασία των αναλυτικών και συμβολικών καθηκόντων, 3) παραγωγή και χειρισμός του συναισθήματος που απαιτεί την (δυνητική ή πραγματική) ανθρώπινη επαφή, την εργασία σύμφωνα με τον ρυθμό του σώματος" (Hardt & Negri, 2002, σ. 394-5). Βλέπουμε, λοιπόν, πώς η διαχείριση της ψυχικής διάστασης αποδεικνύεται ως καθοριστικός παράγοντας για την λειτουργία του συστήματος και την κεφαλαιακή συσσώρευση. Δεν είναι απλώς το ζήτημα ότι ο νεοφιλελευθερισμός παράγει μια υποκειμενικότητα που του επιτρέπει να συνεχίσει να υπάρχει. Αυτό που είναι κρίσιμης σημασίας είναι ότι η ίδια η υποκειμενικότητα γίνεται εργαλείο παραγωγής υπεραξίας. Ολόκληρη η κοινωνία υπάγεται πραγματικά στο κεφάλαιο, όχι μόνο με την έννοια ότι υπάρχει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αλλά και ότι όλες οι διαστάσεις της υποκειμενικότητας, η ικανότητα της επικοινωνίας, της δημιουργίας, του συναισθήματος, γίνονται παραγωγικές δυνάμεις του κεφαλαίου (Read, 2009).

Αναφορικά με το ερώτημα με το ποια είναι η κυρίαρχη τάξη, η απάντηση μπορεί να φαντάζει απλή, ωστόσο, μάλλον είναι πιο δύσκολη. Ασφαλώς, στον καπιταλιστικό κοινωνικό μετασχηματισμό κυρίαρχη είναι η αστική τάξη. Από την άλλη, βλέπουμε πολύ συχνά ανταγωνισμούς ανάμεσα σε τμήματα της αστικής τάξης, φερ' ειπείν, οι επιχειρηματίες κατηγορούν τους επενδυτές για κερδοσκοπία, για μη-παραγωγική εργασία και τους τραπεζίτες για μη παροχή ρευστότητας. Κατά τη γνώμη μας, βέβαια, ένας πολύς απλός ορισμός της κυρίαρχης τάξης, μπορεί να προέλθει από την απάντηση στην ερώτηση *qui bono* (ποιος ωφελείται;) από την εφαρμογή των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Αυτοί δεν είναι άλλοι από τη χρηματοοικονομική ελίτ, τους εφοπλιστές, τους managers και τους εκπροσώπους όλων αυτών σε πολιτικό, οικονομικό, ιδεολογικό και νομικό επίπεδο.

Ένα σαφώς πιο δύσκολο ερώτημα είναι αυτό που σχετίζεται με το γιατί είναι κυρίαρχες οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης, αλλά και γιατί η τελευταία είναι ακόμα κυρίαρχη. Σε ένα πρώτο επίπεδο αξίζει να ειπωθεί, κόντρα στις εκτιμήσεις περί ιδεολογικής ηγεμονίας της Αριστεράς, ότι οι βασικές ιδέες του νεοφιλελευθερισμού βασίστηκαν στη στήριξη της επιχειρηματικής ελίτ και των χρηματοπιστωτικών συμφερόντων, οι οποίες επένδυσαν σε "think tanks", εκπαίδευσαν τεχνοκράτες και κατείχαν και κατέχουν ΜΜΕ (Harvey, 2005). Επίσης, όπως αναφέρθηκε, ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι απλά ένα σύνολο ιδεών που κυριαρχεί επειδή αντιμετωπίζει καλύτερα τα κοινωνικά προβλήματα (αντίθετα τα επιδεινώνει), ή επειδή οι περισσότεροι πολιτικοί επιστήμονες και οικονομολόγοι πιστεύουν ότι αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίον πρέπει να λειτουργεί η οικονομία και η κοινωνία. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια στρατηγική που δεν καταλύει μόνο δικαιώματα και

κατακτήσεις αλλά παράγει και συγκεκριμένες μορφές ύπαρξης (Dardot & Laval, 2014), δημιουργεί αντίστοιχες νόρμες που ντρεσάρουν το σώμα και την ψυχή των υποκειμένων. Για αυτό έχει δίκιο ο Read όταν τονίζει ότι "μια πολιτική απάντηση στον νεοφιλελευθερισμό πρέπει να τον αντιμετωπίσει στο γήπεδό του, αυτό της παραγωγής της υποκειμενικότητας, της ελευθερίας και της δυνατότητας" (Read, 2009, σ. 36).

3.3. Κριτική των αντιφάσεων του νεοφιλελευθερισμού

"Ο σύγχρονος κόσμος είναι περιπλεγμένος σε ένα μυθολογικό παράδοξο. Από τη μία πλευρά, ο κυρίαρχος (Δυτικός) λόγος ανακυκλώνει συνεχώς τις δικές του έννοιες περί ατομικής έκφρασης, ελεύθερης επιλογής, απεριόριστων δυνατοτήτων, κ.ο.κ. Από την άλλη, αυτός ο λόγος οργανώνεται γύρω από έναν φαναλιστικό πυρήνα: τον καπιταλιστικό φονταμενταλισμό. Όλα μπορούν να ανατραπούν και/ή να υπερβληθούν εκτός από τις βασικές αρχές του καπιταλισμού. Το να παρέμβουμε στις αυθόρμητες κινήσεις του κεφαλαίου είναι ζήτημα αυστηρά taboo, και όταν οι αγορές καταρρέουν, θα πρέπει να θυσιαστούμε μέσω μέτρων λιτότητας προκειμένου να εξευμενίσουμε τους θεούς του χρηματοπιστωτικού συστήματος". (Daly, 2014, σ. 2)

Όταν οι συνέπειες της κατάρρευσης του χρηματοπιστωτικού συστήματος το 2008 με την χρεωκοπία της Lehman Brothers (15 Οκτωβρίου 2008) άρχισαν να εκτιμώνται στην πραγματική τους διάσταση, διάφοροι προοδευτικοί οικονομολόγοι και θεωρητικοί, με προεξάρχοντα τον Joseph Stiglitz, διακήρυτταν το "τέλος του νεοφιλελευθερισμού" και την επιστροφή της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία (Dardot, & Laval, 2014). Εντούτοις, η κρίση και η συνακόλουθη ύφεση αντί να δρομολογήσουν διαδικασίες οπισθοχώρησης της νεοφιλελεύθερης "επανάστασης από τα πάνω" λειτούργησαν σαν πολιορκητικός κριός για την εφαρμογή μέτρων λιτότητας σε πολλές χώρες της Ευρώπης (Μ. Βρετανία, Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Ιρλανδία, και Ελλάδα) με ξεκάθαρα νεοφιλελεύθερο χαρακτήρα. Τι συνέβη και ο νεοφιλελευθερισμός παραμένει το βασικό οικονομικό δόγμα σε ολόκληρο τον κόσμο; Πώς είναι δυνατόν πολιτικές που έχουν όχι απλά υφεσιακές αλλά και καταστροφικές συνέπειες για το μεγαλύτερο κομμάτι των λαών της Ευρώπης αλλά και των ΗΠΑ (υψηλή ανεργία, αποπληθωρισμός, αύξηση ανισοτήτων, κ.ά.) να αμφισβητούνται μόνο σε επίπεδο ρητορικής;

Καταρχάς, η ανάδειξη των προβλημάτων και των δυσάρεστων συνεπειών που έχει ο νεοφιλελευθερισμός αν και χρήσιμη δεν έχει οδηγήσει επ' ουδενί στην ανατροπή των πολιτικών του. Οι εκπρόσωποι του δόγματος ΤΙΝΑ μπορεί να παραδέχονται ότι η πολιτική τους δεν είναι αλάνθαστη, ωστόσο, επισημαίνουν ότι η άλλη πλευρά δεν έχει ουσιαστική αντι-πρόταση ενώ η επιστροφή σε κενσκιανές πολιτικές σταδιακά θα μας επιστρέψει σε υψηλό πληθωρισμό και μεγάλα ελλείμματα, άρα είναι απορριπτέα. Αντί να συσσωρεύουμε αποδείξεις για τις καταστροφικές επιπτώσεις των νεοφιλελεύθερων πολιτικών θα ήταν προτιμότερο να προβούμε σε ένα εγχείρημα του οποίου την κατεύθυνση μας κληροδότησε ο Karl Marx. Θεωρούμε ότι για να αμφισβητηθεί ουσιαστικά ο νεοφιλελευθερισμός οφείλουμε σε πρώτο επίπεδο να αναδείξουμε τις εγγενείς αντιφάσεις του, οι οποίες θα μας επιτρέψουν να δούμε πώς λειτουργούν τα γρανάζια του συστήματος, ποιες είναι οι ρωγμές του και οι αδυναμίες του. Σε δεύτερο επίπεδο, και εδώ είναι κατά τη γνώμη μας η σημαντικότερη συνεισφορά του Michel Foucault, θα πρέπει να στραφούμε στη μελέτη της υποκειμενικότητας που κατασκευάζεται εντός του σύγχρονου ιστορικο-κοινωνικού πλαισίου και να προσεγγίσουμε το "πώς" αυτής της κατασκευής. Αφότου θα έχουμε αποκωδικοποιήσει αυτήν την τροπικότητα (κάτι που φυσικά δε μπορεί να γίνει στα πλαίσια μιας πτυχιακής εργασίας) θα είναι ίσως πιο εφικτό να φανταστούμε μια διαφορετική υποκειμενικότητα. Το παρόν κεφάλαιο, θα κλείσει με μια συζήτηση των αντιφάσεων του νεοφιλελεύθερου συστήματος ενώ στο επόμενο θα γίνει λόγος για τον ρόλο που έχει η επιστήμη της ψυχολογίας στη σύγχρονη διακυβέρνηση των υποκειμένων.

Μία θεμελιώδης αντίφαση της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής αφορά τον ρόλο του κράτους στην οικονομία. Από τη μία το κράτος σε μια νεοφιλελεύθερη οικονομία θα πρέπει να αποσυρθεί και να παίζει δευτερεύοντα ρόλο δημιουργώντας απλά το κατάλληλο θεσμικό πλαίσιο για τη λειτουργία των αγορών, από την άλλη θα πρέπει να παίζει ενεργό ρόλο στη δημιουργία καλού επιχειρηματικού κλίματος, να συμμετέχει σε συζητήσεις για πιθανές επενδύσεις και κυρίως να συμπεριφέρεται ως ανταγωνιστική οντότητα στην παγκόσμια πολιτική σκηνή (Harvey, 2005). Επιπλέον, ο Νίκος Κοτζιάς (2006) έχει εντοπίσει ένα εξίσου σημαντικό παράδοξο. Στην σύγχρονη εκδοχή του καπιταλισμού, όπου κυριαρχεί η λογική των χρηματοπιστωτικών αγορών, η οικονομία έχει το πρωτείο έναντι της πολιτικής και η νομισματική πολιτική έναντι της πραγματικής. Αυτές όμως απαιτούν μειωμένα κρατικά ελλείμματα, κάτι που αντιβαίνει στη λογική των αγορών αφού το δημόσιο έλλειμμα και η χρηματοδότησή του μέσω του δανεισμού είναι πηγή τεράστιου κέρδους για τους δανειστές που αποτελούν το χρηματοπιστωτικό σύστημα! Έτσι, το κράτος συλλέγει φόρους για να

πληρώνει τοκοχρεολύσια στους δανειστές του, λεηλατώντας στην ουσία τα κρατικά έσοδα για την αποπληρωμή των δανειστών (Κοτζιάς, 2006 στο Huffschmidt, 2006). "Όσο περισσότερο δανεισμένο είναι το κράτος, τόσο περισσότερο λειτουργεί ως μηχανισμός ανακατανομής υπέρ των δανειστών του. Παίρνει από τους φορολογούμενους και δίνει στις τράπεζες και σε άλλα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα" (Κοτζιάς, 2006 στο Huffschmidt, 2006, σ. 22).

Επίσης, σε επίπεδο βιοπολιτικής διαχείρισης σημειώνεται μια ακόμα αντίφαση. Η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση δρα εκ του μακρόθεν μέσω των εξατομικευμένων τεχνολογιών εαυτού και των διαφόρων αποφάσεων που λαμβάνουν οι ειδικοί επί των υποκειμένων. Το νεοφιλελεύθερο μοντέλο των αγορών αντικαθιστά την κατευθυνόμενη από το κράτος κοινωνική πρόνοια και εκπαίδευση με ιδιωτικοποιήσεις των υπηρεσιών και άλλες στρατηγικές της ελεύθερης αγοράς. Έτσι, η κρατική εξουσία χρησιμοποιείται για να επιβάλλει τη νεοφιλελεύθερη λογική πάνω σε διάφορα πεδία κοινωνικής πολιτικής επικαλούμενη "εξορθολογισμό των δαπανών", "δομική αναπροσαρμογή", "ανταγωνιστικότητα" και "εκσυγχρονισμό". Η αντίφαση βρίσκεται στο ότι αυτή η μετατόπιση της ευθύνης και η ανάληψη υψηλού ρίσκου στο επίπεδο της προσωπικής υγείας και ασφάλισης δημιουργούν τέτοιες συνθήκες που επιβάλλουν κεντρικές ή ακόμα και κρατικά ελεγχόμενες παρεμβάσεις (Holmer-Nadesan, 2008). Το γεγονός ότι οι παγκόσμιες αγορές είναι ιδιαίτερα εύθραυστες είτε λόγω γεωπολιτικών μεταβολών, είτε φαινομένων κερδοσκοπίας, συνήθως μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο στο πλαίσιο ενός ισχυρού κράτους. Και αυτό αποδεικνύεται από το ότι η κερδοσκοπική ευμεταβλησία, τα χρηματιστηριακά σκάνδαλα και η χρόνια αστάθεια, τα οποία προκάλεσαν η απορρύθμιση των αγορών και ο προκλητικός πλουτισμός της χρηματοπιστωτικής ελίτ αντιμετωπίστηκε πάντα με την χρηματοδότηση των χρεωκοπημένων τραπεζών από τα χρήματα των φορολογουμένων. Η λογική των ιεροφαντών του νεοφιλελευθερισμού είναι απλή: "τα κέρδη δικά μας, οι ζημιές όλων μας" ενώ η ίδια η θεωρία της ελεύθερης αγοράς τονίζει ότι οι απερίσκεπτες επενδύσεις θα πρέπει να τιμωρούνται με απώλειες για τον δανειστή. Επίσης, όπως επισημαίνει ο Harvey (2005) ενώ αυτό που προβάλλεται ως το ευεργετικό αποτέλεσμα του νεοφιλελευθερισμού είναι τα πλεονεκτήματα του ανταγωνισμού "η πραγματικότητα δείχνει την αυξανόμενη συγχώνευση της ολιγοπωλιακής, μονοπωλιακής και υπερεθνικής ισχύος σε ελάχιστες συγκεντρωποιημένες πολυεθνικές εταιρείες" (Harvey, 2005, σ. 117).

Σε περισσότερο ιδεολογικό επίπεδο, οι νεοφιλελεύθεροι θεωρητικοί διακόσμησαν την προσέγγισή τους με μια σειρά από όμορφες λέξεις όπως ελευθερία, αυτονομία, ελεύθερη

επιλογή και δικαιώματα προκειμένου να κρύψουν "τις θλιβερές πραγματικότητες της παλινόρθωσης ή ανασυγκρότησης της γυμνής ταξικής ισχύος των ελίτ, τοπικά και υπερεθνικά αλλά ιδίως στα βασικά χρηματοπιστωτικά κέντρα του παγκόσμιου καπιταλισμού (Harvey, 2005, σ. 161). Αυτό θα μπορούσε σε έναν βαθμό να δικαιολογηθεί δεδομένου ότι ο νεοφιλελευθερισμός ήταν μια στρατηγική που έπρεπε να επιβληθεί σε παγκόσμιο επίπεδο για να ικανοποιηθούν οι γεωπολιτικές στοχεύσεις των ΗΠΑ. Εντούτοις, η αλήθεια είναι ότι ο νεοφιλελευθερισμός λειτουργεί καλύτερα σε ένα αυταρχικό πλαίσιο παρά σε ένα πλαίσιο τήρησης των ατομικών ελευθεριών. Είναι πραγματικά δύσκολο να βρεθεί ιστορική εμπειρία που να μην συνδέει την επιβολή του νεοφιλελεύθερου προγράμματος με κατάφωρες παραβιάσεις των εργασιακών και βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Από τη στυγνή δικτατορία του Pinochet στη Χιλή, στον νεοσυντηρητισμό και милитарισμό των ρεπουμπλικανικών κυβερνήσεων των ΗΠΑ μέχρι τον τρόπο με τον οποίο επιβλήθηκαν τα νεοφιλελεύθερα μέτρα στην μετά το 2010 Ελλάδα, είναι προφανές ότι η ελεύθερη αγορά δεν συνεπάγεται πάντα και δημοκρατικά καθεστάτα. Αντίθετα, βασικοί εκπρόσωποι του νεοφιλελευθερισμού όπως ο Friedrich Hayek και ο Milton Friedman δεν έβλεπαν προβληματική τη συνύπαρξη ανελεύθερων καθεστώτων με την εφαρμογή των θεωριών τους. Άμεσα συνδεδεμένη με αυτό το πνεύμα είναι η επανεμφάνιση της έννοιας της ασφάλειας ως πολιτικού διακυβεύματος. Έτσι, η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση συνδέεται με την χρήση επιστημονικών τεχνολογιών για τον υπολογισμό και την εκμετάλλευση του ρίσκου και τη διατήρηση της τάξης σε χώρους εγκλεισμού (κατασκηνώσεις προσφύγων, φυλακές) αλλά και στον εργασιακό χώρο, στα σχολεία και την κυκλοφορία. Γενικά, όπως έχει αποδείξει ο Dean στο άρθρο του *Liberal Government and Authoritarianism (2002)* οι αυταρχικές πολιτικές είναι συμβατές, ακόμα και εγγενείς στη φιλελεύθερη διακυβέρνηση. Η ίδια η φιλελεύθερη νόρμα του αυτόνομου υποκειμένου κατασκευάζεται σε αντιπαράθεση με μορφές ζωής που θεωρούνται εξαιρέσεις όπως η ζωή όσων εξαρτώνται από την κοινωνική πρόνοια. Η διακυβέρνηση αυτών των εξαιρέσεων βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε αυταρχικά μέτρα που εκτελούνται από βιοπολιτικές αρχές όπως οι διάφορες επιστήμες του ανθρώπου, οι ασφαλιστικές εταιρείες καθώς και από τα ΜΜΕ όπου χρησιμοποιούνται υποτιμητικά, συκοφαντικά και μερικές φορές απάνθρωπα σχόλια για όσους δικαιούνται διάφορα επιδόματα. Με αυτόν τον τρόπο, μορφές κρατικές πολιτικές κυριαρχίας και πειθάρχησης που σε άλλες εποχές θα θεωρούνταν ως κατάφωρες παραβιάσεις της ελεύθερης αυτό-διακυβέρνησης και της ιδιωτικότητας, θεωρούνται πλέον εξαιρέσεις για εκείνους που δεν έχουν τη δυνατότητα να αυτοδιακυβερνηθούν αλλά και συνιστούν βιοπολιτικό κίνδυνο (μετανάστες, φορείς του AIDS, ανύπαντρες μητέρες) για το κράτος και την κοινωνία.

Μάλιστα σύμφωνα με την Holmer-Nadesan (2008) η από-εδαφικοποίηση αυτών των ατόμων-το ότι δηλαδή μετακινούνται πιο εύκολα σε σχέση με παλαιότερα, μέσω των τεράστιων μεταναστευτικών ροών, συνεπάγεται αυξημένα αισθήματα φόβου που καταλήγουν σε αιτήματα για απεριόριστη και αντιδημοκρατική γενικευμένη παρακολούθηση. Με τη σειρά της αυτή η παρακολούθηση ανατροφοδοτεί τον φόβο, επιτρέποντας την ευκολότερη παραβίαση θεμελιωδών ατομικών ελευθεριών (Holmer-Nadesan, 2008). Σε επιστημολογικό επίπεδο οι θεωρήσεις που νομιμοποιούν ιδεολογικά τις παραπάνω επιλογές αγνοούν την επίδραση των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων στον τρόπο με τον οποίον κανείς βλέπει και διακυβερνά τον εαυτό του και τους άλλους.

Ενώ τα παραπάνω συμβαίνουν στον τομέα της εσωτερικής πολιτικής, η νεοφιλελεύθερη προσταγή για επέκταση των διαθέσιμων αγορών οδηγεί σε μιλιταριστικές πολιτικές επιλογές που θυμίζουν αποικιοκρατικά καθεστώτα και την εποχή της πρωταρχικής συσσώρευσης. Αν και υποτίθεται ότι ο ρόλος του κράτους στη ρύθμιση των οικονομικών διαδικασιών πρέπει να εκμηδενιστεί, είναι το κράτος αυτό που πολλές φορές τις δημιουργεί μέσω ιμπεριαλιστικών πολέμων, αγορών εξοπλισμών, εμπορίου όπλων και μέσω της μίσθωσης ιδιωτικών στρατών. Επομένως, ενώ ο νεοφιλελευθερισμός εκφράζει παθολογικό φόβο για την κρατική παρέμβαση, χωρίς αυτήν όχι μόνο δε θα μπορούσε να εδραιωθεί αλλά ούτε και να υπάρξει.

Φυσικά, αυτές είναι μόνο μερικές από τις αντιφάσεις της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής. Επιπλέον, η επισήμανση των αντιφάσεων αν και σίγουρα θεμελιώδης, δεν πρέπει να οδηγήσει στο ιστορικά εσφαλμένο συμπέρασμα ότι η ύπαρξη αντιφάσεων ενός συστήματος οδηγεί νομοτελειακά στην κατάρρευση του. Ένας από τους λόγους που ο καπιταλισμός αποτελεί ακόμα μέρος της πραγματικότητάς μας είναι η δυναμική του να ξεπερνά τις αντιφάσεις του, και αν δεν τις ξεπερνά να μπορεί να συνεχίζει να υπάρχει χωρίς να αλλάζει τον βασικό του πυρήνα. Ένα βασικό λάθος που έκαναν, οι κατά τα άλλα αξιότιμοι θεωρητικοί με τις εκτιμήσεις των οποίων ξεκινήσαμε την παρούσα ενότητα είναι αυτό που ένας συνεπής και οξυδερκής μαρξιστής όπως ο David Harvey δε θα μπορούσε να κάνει. Στο *Αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού* (2011) αποδεικνύει ότι περιοδικά επεισόδια κατάρρευσης όπως η κρίση την οποία ακόμα βιώνουμε δεν είναι μόνο αναπόφευκτα (κάτι που ένας γνώστης της παγκόσμιας ιστορίας θα μπορούσε να αντιληφθεί) αλλά και ουσιώδη για την επιβίωσή του. Χρησιμεύουν στην αναδιάταξη, την αναδιαμόρφωση, στη δημιουργία νέων μοντέλων ανάπτυξης και νέων μορφών ταξικής

ισχύος. "Οι οικονομικές κρίσεις είναι χρήσιμες για την εκλογίκευση των παραλογισμών του καπιταλισμού" (Harvey, 2011, σ. 23).

Επομένως, "τι να κάνουμε"; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα, που απασχόλησε για πάνω από 150 χρόνια τον επαναστατικό στοχασμό και μόνο ο Λένιν κατάφερε να την δώσει, δεν είναι δυνατόν να προέλθει από μία πτυχιακή εργασία. Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, η συνάρθρωση της επηρεασμένης από τον Marx κριτικής της πολιτικής οικονομίας, -η οποία θα αναδείξει τις αντιφάσεις του συστήματος- και η χρησιμοποίηση -πάντα σε κριτικό πνεύμα- των εννοιολογικών εργαλείων που προέρχονται από στοχαστές όπως ο Foucault, ο Althusser, η Judith Butler κ.ά. για την ανάλυση των τροπικότητων δια των οποίων διαμορφώνεται το σύγχρονο υποκείμενο στον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό, θα μπορούσε να συνεισφέρει στην αμφισβήτηση της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Στο επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει μια προσπάθεια περιγραφής υπό φουκωικό πρίσμα της συμβολής της mainstream ψυχολογίας στη διαμόρφωση του σύγχρονου υποκειμένου και να αναδειχθεί η σημασία της ψυχοπολιτικής στην διατήρηση αλλά και στην πιθανή ανατροπή του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού.

4. Η επιστήμη της ψυχολογίας και η παραγωγή του υποκειμένου

"Θα ήταν λάθος να πούμε ότι η ψυχή είναι μια ψευδαίσθηση, ή ένα ιδεολογικό φαινόμενο. Αντίθετα, υπάρχει, έχει μια πραγματικότητα, παράγεται μόνιμα γύρω, πάνω και μέσα στο σώμα με τη λειτουργία της εξουσίας...σε αυτούς που κάποιος επιβλέπει, προπονεί, και διορθώνει, στους τρελούς, στα παιδιά, στο σπίτι και στο σχολείο, στους αποίκους, σε αυτούς που είναι κολλημένοι σε μια μηχανή και επιβλέπονται για όλη την υπόλοιπη ζωή τους." (Foucault, όπως αναφέρεται στο Rose, 1999a)

Ο αφορισμός του Nietzsche που φιγουράρει ως προμετωπίδα της παρούσας εργασίας θα μπορούσε να θεωρηθεί προκλητικός. Η επιστήμη της ψυχολογίας είναι αναμφίβολα η ανθρωπιστική και κοινωνική επιστήμη με τα σοβαρότερα και διαχρονικότερα επιστημολογικά προβλήματα. Επομένως, η απαίτηση να ανακηρυχθεί ως η βασίλισσα των επιστημών θα φάνταζε σε κάποιον που σχετίζεται με τον χώρο ως επιεικώς υπερβολική. Ακόμα πιο άτοπη μοιάζει η εκτίμηση ότι η ψυχολογία είναι ο δρόμος προς τα βασικά προβλήματα. Όσον αφορά εμάς, αγνοούμε αν οι ψυχολόγοι πρέπει να απαιτήσουν να αναγνωριστεί η ψυχολογία ως βασίλισσα των επιστημών και αν ο ρόλος των υπόλοιπων επιστημών είναι να την υπηρετούν. Επίσης, δεν γνωρίζουμε αν η ψυχολογία είναι ο δρόμος προς τα βασικά προβλήματα. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι η διερεύνηση της ψυχολογίας είναι η κατεύθυνση στην οποία πρέπει να στραφούμε για να προσεγγίσουμε (και σε καμία περίπτωση να απαντήσουμε) τα ζητήματα που μας απασχολούν στο παρόν κείμενο.

Εντούτοις, και πριν προχωρήσουμε στη θεμελίωση της παραπάνω θέσης, θα πρέπει να προβούμε σε μια εννοιολογική διασαφήνιση. Όπως θα έχει γίνει ήδη προφανές, δεν θεωρούμε ότι η mainstream ψυχολογία θα μπορούσε ποτέ να αποκτήσει χειραφετητικό προσανατολισμό καθώς ελάχιστα έχει ασχοληθεί με ζητήματα διαμόρφωσης της υποκειμενικότητας υπό την επιρροή των διαφόρων μορφών εξουσίας. Αντίθετα, όπως θα δειχτεί είναι κύριος μηχανισμός για την μορφοποίηση εκείνης της υποκειμενικής τροπικότητας, η οποία θα διέπεται από τις αναγκαίες για την διαίωση του υπάρχοντος κοινωνικού σχηματισμού αρχές και αξίες. Χρησιμοποιούμε τον όρο "ψυχολογία" περισσότερο με την έννοια που τον χρησιμοποιούσε ο Nietzsche και οι σύγχρονοί του, δηλαδή ως τον λόγο περί της ψυχής που επιθυμεί να

διαφωτίσει τον τρόπο λειτουργίας των ψυχικών διεργασιών και δεν προωθείται από τις νομοθετικές και εργαλειακές στοχεύσεις της ψυχολογίας του 20ου και 21ου αιώνα.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται μια συνοπτική ιστορική ανασυγκρότηση του ρόλου της mainstream ψυχολογίας στην άσκηση εξουσίας τον 20ο και 21ο αιώνα με ιδιαίτερη έμφαση στη νεοφιλελεύθερη συνθήκη. Σκοπός είναι η ανάδειξη της εγκυρότητας της θέσης ότι κάθε μορφή εξουσίας προκειμένου να πετύχει τις ρητές ή υπόρητες στοχεύσεις της οφείλει να ασκείται εκτός των άλλων δια μέσου μιας ψυχοπολιτικής. Σε δεύτερο επίπεδο επιχειρείται μια συζήτηση περί του τρόπου με τον οποίο γίνεται η ψυχοπολιτική διαχείριση με στόχο την τεκμηρίωση της άποψης ότι οι περιορισμοί των φουκωικών και μετα-φουκωικών προσεγγίσεων οφείλονται σε μια υποτίμηση της ψυχικής διάστασης του εξουσιαστικού φαινομένου και στην απουσία μιας θεωρίας του υποκειμένου.

4.1. Ψυχολογία ως βιοεξουσία

"Οι εαυτοί μας ορίζονται, κατασκευάζονται και διακυβερνώνονται με ψυχολογικούς όρους, υποκείμενοι συνεχώς σε τεχνικές ενδοσκόπησης και αυτό-εξέτασης που εμπνέονται από την ψυχολογία. Και τα προβλήματα του να οριστεί και να βιωθεί μια καλή ζωή έχουν φύγει από το πεδίο της ηθικής και έχουν μεταφερθεί στο πεδίο της ψυχολογίας" (Rose, 1997a, σ. xxxi).

Η επιστήμη της ψυχολογίας είναι μια σχετικά πρόσφατη επιστήμη. Αν και πολλές φορές οι εκπρόσωποι αυτού του κλάδου αρέσκονται να αναζητούν τις θεωρητικές πηγές της επιστήμης τους στην αρχαία ελληνική γραμματεία (Parker, 2007) η ανάπτυξη της ψυχολογίας ως επιστημονικού κλάδου (γιατί ο στοχασμός περί των ψυχικών λειτουργιών υπήρχε ήδη από τις πρώτες ανθρώπινες κοινωνίες, Δαφέρμος, (2010)) συμπίπτει με την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη δυτική Ευρώπη, στα μέσα του 19ου αιώνα. Προφανώς, ο καπιταλισμός υπήρχε και πριν τον 19ο αιώνα, ωστόσο, τότε είναι που διαμορφώνονται τα κοινωνικο-ιστορικά εκείνα χαρακτηριστικά που συντελούν στην κυριαρχία του κεφαλαίου σχεδόν σε όλον τον κόσμο⁴². Επιπλέον, μεταβολές όπως η είσοδος των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, η δημόσια εκπαίδευση, και η εκρηκτική αύξηση του πληθυσμού δημιούργησαν συνθήκες που κατέστησαν αναγκαία τη συγκρότηση μιας γνώσης για τον καλύτερο τρόπο διακυβέρνησης μιας οικογένειας, μιας επιχείρησης αλλά και ενός κράτους. Η ψυχολογία αποδείχτηκε εξαιρετικά χρήσιμη για τη συγκρότηση αυτής της γνώσης αλλά και για τη

⁴² Ο γνωστός ιστορικός Eric Hobsbawm τιτλοφόρησε (εύστοχα) το έργο του για αυτήν την περίοδο (1848-1875) ως *Η εποχή του κεφαλαίου*.

διαμόρφωση της κατάλληλης πρακτικής που θα καθιστά δυνατή την διακυβέρνηση των ατόμων. Επιπρόσθετα, η αναπόφευκτη φτώχεια, η εγκληματικότητα και άλλα κοινωνικά δεινά θεωρούνται πλέον ρίσκα για τις δυτικές κοινωνίες, για τα οποία έπρεπε να συνδράμει η κυβέρνηση για τη διασφάλιση της κοινωνίας και της οικονομίας. Όπως το έθεσε ο Foucault: "Από αυτές τις μορφές ανάλυσης προέκυψαν επιστημονικοί τομείς όπως η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ψυχοπαθολογία, η εγκληματολογία και η ψυχανάλυση. Εάν επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε την προέλευση αυτών των μορφών ανάλυσης, θα δούμε πώς προέκυψαν σε άμεση συνάρτηση με τον σχηματισμό ενός ορισμένου αριθμού πολιτικών και κοινωνικών πρακτικών ελέγχου και ταυτόχρονα με τον σχηματισμό της καπιταλιστικής κοινωνίας στα τέλη του 19ου αιώνα " (Foucault, 2003β, σ. 104)

Εξίσου σημαντικός ιστορικο-κοινωνικός παράγοντας ήταν η ανάπτυξη της δομής εκείνης που έγινε γνωστή ως "έθνος-κράτος". Όπως υπέδειξε ο Foucault (2011α) στο *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* η πειθαρχική-βιοεξουσιαστική κοινωνία του 19ου αιώνα όρισε εντός του πλαισίου του έθνους-κράτους πληθυσμούς που συνιστούσαν "απειλές". Μετανάστες, τρελοί, εγκληματίες και άλλες μορφές "εκφυλισμού" και "διαστροφής" θεωρούνταν απειλή για τη βιολογική ασφάλεια του έθνους, το οποίο τότε ταυτιζόταν με τη φυλή. Οι επικίνδυνοι και οι τρελοί έπρεπε να αποκλειστούν από το κοινωνικό σύνολο έτσι ώστε να μην το "μολύνουν". Για την επίτευξη αυτού του στόχου έγιναν πολλαπλές προσπάθειες (κυρίως στη Γαλλία όπου επικεντρώνεται ο Foucault), οι οποίες εστίαζαν στον διαχωρισμό και την ταξινόμηση αυτών των πληθυσμών (ενώ παλαιότερα στοιβάζονταν αδιάκριτα τρελοί, φτωχοί, διεστραμμένοι, ληστές). Πολλοί γιατροί μέσω αυτών των μέτρων μπόρεσαν να παρατηρήσουν συστηματικά τους έγκλειστους διαμορφώνοντας ένα ολόκληρο σώμα γνώσης που δεν κινούνταν πλέον στον άξονα του νόμιμου/παράνομου αλλά στη διάκριση κανονικού/παθολογικού. Όπως είδαμε και στο 2ο κεφάλαιο, ο κανόνας, η νόρμα γίνεται το κριτήριο και όχι ο νόμος. Ως εκ τούτου, ο σεξουαλικά διεστραμμένος δεν γινόταν αντιληπτός τόσο ως παραβάτης όσο ως ασθενής. Αυτή η κρίσιμη μετατόπιση συνεπαγόταν και διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης. Η τιμωρία εν μέρει αντικαταστάθηκε από τη θεραπεία, και η απόκλιση θεωρούνταν περισσότερο σαν ηθική αποτυχία (moral failure) παρά σαν απόδειξη εγγενούς κακίας. Έτσι, η δυτική Ευρώπη εισέρχεται σε μια διαδικασία ταξινόμησης και σύγκρισης των πάντων αναφορικά με έναν ορισμένο κανόνα. Αυτή η διαδικασία απαιτούσε συγκεκριμένους λειτουργούς και ήταν οι ψυχολόγοι που ανέλαβαν αυτόν τον ρόλο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Francis Galton.

Το κεντρικό ενδιαφέρον του Galton ήταν η κληρονομικότητα. Πίστευε ότι οι ατομικές διαφορές, ειδικά σε σχέση με τη νοημοσύνη, οφείλονταν σε διαφοροποιήσεις που είχαν να κάνουν με τη συγγένεια και την καταγωγή. Η συνεισφορά του ήταν ότι δημιούργησε ανέπτυξε ερωτηματολόγια και άλλα ερευνητικά εργαλεία που του επέτρεπαν τη συλλογή και επεξεργασία μεγάλου αριθμού δεδομένων, τα οποία συσχέτιζε στατιστικά προκειμένου να αποδείξει την πεποίθησή του ότι η διανοητική ικανότητα και άλλα ανθρώπινα χαρακτηριστικά ήταν κληρονομήσιμα. Ουσιαστικά, ο Galton δημιούργησε αυτό που σήμερα γνωρίζουμε ως ψυχομετρία, τον κλάδο της ψυχολογίας που ασχολείται με τη μέτρηση των νοητικών και -σήμερα πλέον- των συναισθηματικών λειτουργιών καθώς και των χαρακτηριστικών της προσωπικότητας. Οι επίγονοι του Galton στο τέλος του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου αιώνα, χρησιμοποιώντας ίσως περισσότερο εκλεπτυσμένες στατιστικές μεθόδους στοιχειοθετούσαν ότι άτομα με χαμηλά σκορ ήταν περισσότερο επιρρεπή σε ανεπιθύμητες συμπεριφορές όπως η εγκληματικότητα. Η ψυχομετρία υποτίθεται ότι παρείχε "επιστημονικές αποδείξεις" για τις θεωρίες περί εκφυλισμού που κυριαρχούσαν αρκετές δεκαετίες νωρίτερα (Holmer-Nadesan, 2008).

Καθώς το ενδιαφέρον για την ταξινόμηση και την κατανόηση των ψυχιατρικών διαταραχών αναπτυσσόταν συνεχώς, σχηματοποιήθηκαν νέοι τρόποι διάκρισης των διαταραχών ενώ νέες ασθένειες ξεφύτρωναν σαν μανιτάρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η επινόηση του όρου "δραπετομανία" προκειμένου να παθολογικοποιηθεί η διάθεση των μαύρων σκλάβων της Αμερικής να ξεφύγουν από το καθεστώς σκλαβιάς στο οποίο είχαν υποβληθεί για αιώνες. Ταυτόχρονα, μεταξύ των διαφόρων ειδικών υπήρχαν ανταγωνιστικές ερμηνείες για τα αίτια και τις συνιστώμενες θεραπείες των ψυχολογικών διαταραχών. Εντός του συγκεκριμένου πλαισίου άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους κεντρικά στοιχεία του ιατρικού λόγου όπως οι μελέτες περίπτωσης και άλλες διαγνωστικές αξιολογήσεις. Μέσω αυτών κατέστη εφικτό να ανιχνευθούν επικίνδυνα άτομα και ως εκ τούτου να τεθούν σε διαδικασίες παρακολούθησης και κανονικοποίησης. Όπως υποστήριξε ο Foucault στις διαλέξεις του στο Κολλέγιο της Γαλλίας για την Ψυχιατρική Εξουσία (1973-1974) οι βιοπολιτικές αρχές καθοδηγούνταν να μετατρέψουν τον τρελό "υπάκουο και υποτακτικό" (Foucault, 2006, σ. 22). Επίσης, κατά τη γνώμη του Γάλλου στοχαστή οι προσεγγίσεις της τρέλας του 19ου αιώνα εισήγαγαν σε θεσμικό και επαγγελματικό επίπεδο τους μηχανισμούς και τις αρχές της πειθαρχικής εξουσίας, αντικαθιστώντας τον κεντρικό έλεγχο της μοναρχικής εξουσίας με μια "τριχοειδή μορφή" εξουσίας που ήταν "ανώνυμη, πολλαπλή, ωχρή και άχρωμη" (2006, σ. 22).

Ορόσημο για τον τρόπο αντίληψης των ψυχικών διαταραχών στις αρχές του 20ου αιώνα αποτελεί η ανάδυση της ψυχαναλυτικής πρακτικής. Με ιδρυτή τον Sigmund Freud (1856-1939) η συγκεκριμένη θεωρία και πρακτική οδήγησε σε σημαντικές διαφοροποιήσεις αναφορικά με τη φύση των συμπτωμάτων, των αιτίων της ψυχοπαθολογίας, τη δυνατότητα θεραπείας, και την επιρροή του κοινωνικού περιβάλλοντος στην ψυχική ασθένεια. Ο Foucault (1991) ανάγει την ανάδυση της ψυχανάλυσης στη συνύφανση δύο τεχνολογιών εξουσίας του 19ου αιώνα. Από τη μία έχουμε την τεχνολογία της τρέλας, που από αρνητική και διμερής (λογικός/τρέλος) έγινε θετική και πολυσύνθετη διαμορφώνοντας μια ολόκληρη τεχνολογία της ψυχής (Foucault, 1991). Από την άλλη έχουμε την κατασκευή της έννοιας της σεξουαλικότητας η οποία προσαρτήθηκε στην προηγούμενη, με τη μετατροπή του σεξ σε πραγματικότητα κρυμμένη πίσω από τον ορθό λόγο. Έτσι, το σεξ έγινε το κρυφό νόημα της τρέλας (Foucault, 1991).

Μέσω της ψυχανάλυσης το ενδιαφέρον του ειδικού μετατοπίστηκε σε πιο "ελαφρά" συμπτώματα (σωματοποιήσεις, άγχος, ψυχαναγκασμοί) και η εξήγησή τους παρόλο που είχε έναν βιολογικό μανδύα διαφοροποιούνταν από τις θεωρίες φυσιολογικού εκφυλισμού που ήταν κυρίαρχες μέχρι τότε. Τώρα η αιτία των ψυχικών διαταραχών ήταν η δυσφορία για την καταπίεση απαράδεκτων επιθυμιών, οι οποίες ανάγονταν σε αρχέγονες ενορμήσεις που συνιστούσαν τον κεντρικό πυρήνα της ανθρώπινης ύπαρξης. Η θεραπεία πλέον δεν είναι ζήτημα συμμόρφωσης με ένα πρόγραμμα ενεργειών που αποφάσιζε ένας ειδικός αλλά αποτέλεσμα μιας εξαιρετικά δύσκολης προσπάθειας αυτογνωσίας. Βέβαια, η ψυχαναλυτική μέθοδος δεν πρέπει να συγχέεται με την ανθρωπιστική ψυχολογία που περίπου 30 χρόνια αργότερα έθετε ως κεντρικό στόχο την επίτευξη αυτογνωσίας. Αυτό που καλείται να κάνει ο ασθενής στην ψυχανάλυση είναι να γνωρίσει μέρος των ασυνείδητων εκείνων επιθυμιών που καταπιέζει και να συμφιλιωθεί μαζί τους. Η πραγματική καινοτομία της ψυχανάλυσης βρίσκεται αφενός μεν στο ότι η θεραπεία των ψυχολογικών δεινών καθίσταται εφικτή και δεν θεωρείται απίθανη, αφετέρου στο ότι η πιθανότητα θεραπείας επαφίεται στην ικανότητα ενδοσκόπησης του ασθενούς, κάνοντάς τον υπεύθυνο για την εξέλιξη της κατάστασής του. Με αυτή την μετατόπιση, οι επαγγελματίες των ψ-επιστημών σε έναν βαθμό μετατρέπονται από φορείς εφαρμογής βιοπολιτικών εξουσιαστικών τεχνολογιών σε διδάσκαλοι τεχνικών αυτό-διακυβέρνησης. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι αυτή η αλλαγή δεν ήταν ολοκληρωτική. Ακόμα και σήμερα, οι εκπρόσωποι των κλάδων της ψυχιατρικής, της ψυχολογίας, της ψυχοθεραπείας και της ψυχανάλυσης συμμετέχουν ενεργά σε προγράμματα βιορύθμισης ψυχικά ασθενών που θεωρούνται μη-αυτό-διακυβερνήσιμοι. Άλλη μία

επισήμανση που δεν πρέπει να παραλειφθεί είναι ότι παρόλο που η ψυχανάλυση έχει δεχτεί δικαίως σφοδρή κριτική ως κανονικοποιητική πρακτική, μαζί με την ανακάλυψη των αντιψυχωσικών και άλλων ψυχοφαρμάκων οδήγησε στην απο-ασυλοποίηση και γενικότερα σε περισσότερο κοινοτικές μορφές αντιμετώπισης των ανθρώπων με ψυχιατρική εμπειρία.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα (αρχές του 20ου αιώνα) και με την επανεμφάνιση ολοκληρωτικών πολέμων (Α' Παγκόσμιος Πόλεμος), οι οποίοι είχαν εκλείψει για περίπου 100 χρόνια στην Ευρώπη, ο λόγος περί υγείας ολόκληρου του πληθυσμού μιας χώρας (είτε στην Ευρώπη είτε στις ΗΠΑ) έγινε κυρίαρχος. Αυτή η κυριαρχία συνοδεύτηκε από την ευρεία διάδοση πρακτικών μαζικής ψυχικής υγιεινής (mental hygiene) και νορμών-προτύπων ατομικής ανάπτυξης και προσωπικότητας. Η διάδοση των εν λόγω πρακτικών από βιοπολιτικές αρχές οδήγησαν σε νέες τεχνολογίες εαυτού (Holmer- Nadesan, 2008). Στη βασική εκπαίδευση τα παιδιά διδάσκονταν τεχνικές και νόρμες συμπεριφοράς που θα τους επέτρεπαν να ελέγχουν την ευζωία των οικογενειών τους. Οι μητέρες έπρεπε πλέον να εκπαιδεύονται σε συγκεκριμένους τρόπους φροντίδας του νοικοκυριού κάτι που είχε μεγάλη σημασία για την βιοπολιτική διαχείριση, δεδομένου ότι το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε εν μέρει από το κράτος, το νοσοκομείο και την κλινική στον τρόπο που λειτουργούσαν τα άτομα στην καθημερινότητά τους. Ομοίως, βλέπουμε την εξατομίκευση των διακυβερνητικών πρακτικών αφού ο ρόλος της παρακολούθησης γίνεται ελάχιστων σε σχέση με τις τεχνολογίες εαυτού.

Σημαντική μορφή σε αυτή την εξέλιξη ήταν αναμφίβολα ο Αμερικανός ψυχολόγος Stanley Hall. Ουσιαστικά, παρά τις πολύ γόνιμες διερευνήσεις προηγούμενων ερευνητών, ο Hall θεμελίωσε την αναπτυξιακή ψυχολογία διερευνώντας τα χαρακτηριστικά της "φυσιολογικής" ανάπτυξης των παιδιών, της προσωπικότητας και της κοινωνικής προσαρμογής τους. Η διερεύνηση της φυσιολογικής προσωπικότητας περιελάμβανε νόρμες σχετικά με τη νοημοσύνη, τα συναισθήματα και την ηθική συγκρότηση, ενώ προσπαθούσε να ανιχνεύσει κοινωνικά χαρακτηριστικά που απειλούσαν την επίτευξή τους (Holmer-Nadesan, 2008).

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν καθοριστικός και για την εξέλιξη της mainstream ψυχολογίας. Σε αντίθεση με τον Α' ΠΠ όπου η χρησιμοποίηση ψυχομετρικών εργαλείων για την επιλογή στρατιωτών έγινε σχετικά σε μικρή κλίμακα (Rose, 1999α), σε αυτόν τον πόλεμο οι ψυχολόγοι ανέλαβαν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο. Αφενός μεν, έπρεπε να συμβάλουν στη διαμόρφωση εκείνων των ερωτηματολογίων που θα επέτρεπαν την καλύτερη επιλογή

στελεχών του στρατού, το οποίο θα χρειαζόταν να διέπονται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά προσωπικότητας, αφετέρου καλούνταν να προσφέρουν τις ψυχολογικές υπηρεσίες τους στο ήδη υπάρχον στράτευμα δεδομένων των δύσκολων ψυχολογικά συνθηκών του πολέμου. Μια άλλη πτυχή του πολέμου με φανερές συνέπειες για τη μεταπολεμική χρήση της ψυχολογίας, είναι η για πρώτη φορά αμιγώς πολιτική χρήση της. Οι ψυχολόγοι δεν ασχολούνταν πλέον με τους αποκλεισμένους, τους ψυχικά διαταραγμένους και τους επικίνδυνους. Η πολεμική συνθήκη επέβαλε ψυχολογικές επιχειρήσεις για την αναπτέρωση του ηθικού στο σύνολο του πληθυσμού. Αντίστοιχες προσπάθειες θα εξακολουθούσαν μέχρι σήμερα (βλ. τη μαζική παραγωγή φόβου για την τρομοκρατία στις ΗΠΑ προκειμένου να διασφαλιστεί συναίνεση στις ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις στο Αφγανιστάν και το Ιράκ).

Με το πέρας του πολέμου η κυριαρχία των ΗΠΑ στον δυτικό κόσμο συνδυάστηκε με τη διάδοση της εκεί κυρίαρχης ιδεολογίας σε όλες τις περιοχές του κόσμου που δεν βρίσκονταν στη σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας. Ο ατομικισμός, ο καταναλωτισμός και η εσωτερίκευση σε ψυχικό επίπεδο των καπιταλιστικών αξιών φαίνεται να δικαιώνουν την ανάδειξη της ανθρωπιστικής ψυχολογίας σε βασικό ρεύμα της mainstream ψυχολογίας. Με σαφείς επιρροές από την ψυχαναλυτική τεχνική, αλλά με σίγουρα πιο αισιόδοξο ακόμα και θρησκευτικό προσανατολισμό, ενσωματώνοντας τυπικές αμερικανικές αξίες (ελευθερία, αυτονομία, ατομικισμός) και με έναν χαρισματικό εκπρόσωπο (Carl Rogers), η ανθρωπιστική ψυχολογία προέκυψε σε μεγάλο βαθμό ως μορφή κριτικής του ψυχιατρικού/παθολογικοποιητικού λόγου. Η λογική της δεν κινούνταν πάνω στον άξονα παθολογικό /κανονικό αλλά πάνω στον άξονα της βελτιστοποίησης (optimization) και της αυτοπραγμάτωσης. Βασισμένη σε ατομικιστικές συλλήψεις του υποκειμένου και στοχεύοντας στην κοινωνική προσαρμογή καλούσε τα άτομα να κινητοποιηθούν προκειμένου να επιτύχουν την προσωπική τους ευτυχία και ευημερία. Αυτή η κινητοποίηση περιελάμβανε μεγάλη ενασχόληση με τον εαυτό και διαρκή αναστοχασμό των ψυχικών διεργασιών. Έτσι, η ανθρωπιστική ψυχολογία δημιούργησε το ψυχολογικό πλαίσιο για την ανάπτυξη των νεοφιλελεύθερων ορθολογικοτήτων της αυτό-διακυβέρνησης (Holmer-Nadesan, 2008).

Για τον Foucault (1997) η σύγχρονη επιταγή "γνώθι σαυτόν" ήταν και είναι καθοδηγούμενη από τις "νόρμες" που καθορίζουν οι κοινωνικές επιστήμες. Γνωρίζουμε τον εαυτό μας, τους συντρόφους μας, τους φίλους μας με σημείο αναφοράς τις συμπεριφορικές, γνωστικές και συναισθηματικές νόρμες που παράγουν οι κοινωνικές επιστήμες και κυρίως η ψυχολογία. Ακόμα περισσότερο σήμερα, στην εποχή της κρίσης, η κυρίαρχη ιδεολογία είτε

απευθείας μέσω των ψυχολόγων είτε μέσω ψυχολογιοποιητικών σχημάτων επιβάλλει προσωπική αλλαγή και αυτό-πραγμάτωση απορρίπτοντας με βιασύνη απόψεις που μπορεί να επισημαίνουν τη σημασία της συλλογικής δράσης για τη βελτίωση της καθημερινότητας και την ανατροπή νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Το εν λόγω δόγμα συνοψίζεται στο γνωστό ιδεολόγημα: "Μην ρωτάς τι κάνει το κράτος για σένα, αλλά τι κάνεις εσύ για το κράτος".

Γενικότερα, στη μεταπολεμική περίοδο η ψυχολογία απέκτησε αναμφίβολα μεγαλύτερο θεσμικό και κοινωνικό κύρος, μετατρέπόμενη σε πηγή αυθεντίας για την επίλυση κάθε κοινωνικού και προσωπικού προβλήματος. Επιπλέον, το λεξιλόγιο που χρησιμοποιούσαν οι ψυχολόγοι, έπαψε να αποτελεί επιστημονική διάλεκτο που κατανοούσαν μόνο οι μνημένοι. Αντίθετα, οι ψυχολογικοί όροι έγιναν μέρος της καθημερινότητας των ανθρώπων και αυτό που έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι μέσω αυτών διαμορφώνονταν οι ερμηνείες που έδιναν τόσο στη δική τους συμπεριφορά όσων και στη συμπεριφορά των άλλων. Η λαϊκή λογοτεχνία, οι διαφημίσεις, η εκπαίδευση, οι παιδίατροι, οι δημοσιογράφοι ακόμα και οι πολιτικοί μιλούσαν με όρους ψυχολογίας και επικαλούνταν τα συμπεράσματα των ερευνών της ψυχολογίας. Μάλιστα, η διάδοση αυτή της γνώσης κατέστησε δυσκολότερο το έργο των ψυχοθεραπευτών, αφού δεν είχαν και πολύ περισσότερα να πουν από αυτά που ήδη είχαν μάθει οι πελάτες τους.

Εν τω μεταξύ ο Ψυχρός Πόλεμος (1947-1989) κατέστησε την ψυχολογία περισσότερο απαραίτητη στην κρατική εξουσία των ΗΠΑ. Ο Moreno (2006) αναφέρει τους δύο λόγους για τους οποίους η κυβέρνηση χρηματοδότησε την ψυχολογική έρευνα (ιδιαίτερα για την πειθώ, τη συναίνεση και τις διαπροσωπικές σχέσεις) τόσο στα πανεπιστήμια όσο και σε άλλους ιδιωτικούς οργανισμούς: α) ο προβληματισμός για το πώς θα χρησιμοποιούνταν καλύτερα η κοινωνική μηχανική (social engineering) προκειμένου να διατηρηθεί η εσωτερική σταθερότητα και β) η χρήση της ψυχολογίας για προπαγανδιστικούς λόγους στα πλαίσια του ψυχροπολεμικού ανταγωνισμού των δύο υπερδυνάμεων. "Η ψυχή έγινε αποτελεσματικά αντικείμενο διακυβέρνησης για μια σειρά από αρχές, συμπεριλαμβανομένων των ιδιωτικών ερευνητών, των διαφημιστών, των συμβούλων στρατιωτικής ασφάλειας, και των καθημερινών ανθρώπων που αναζητούσαν συμβουλές από ψυχολογικούς φορείς προκειμένου να προσαρμοστούν σε πολύπλοκες κοινωνικές περιστάσεις" (Holmer-Nadesan, 2008, σ. 155).

Σε μια ιστορική επισκόπηση των βιοεξουσιαστικών χαρακτηριστικών της mainstream ψυχολογίας δε θα μπορούσε να απουσιάζει μια αναφορά στο Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο των Ψυχικών Διαταραχών της Αμερικάνικης Ψυχιατρικής Εταιρείας (Diagnostic

and Statistical Manual of mental disorders (DSM)- American Psychiatric Association (APA)). Η πρώτη έκδοση του εγχειριδίου έγινε το 1954 και σε αυτή είναι εμφανής η επίδραση των ψυχοδυναμικών προσεγγίσεων των ψυχικών διαταραχών. Μέχρι σήμερα έχουν γίνει αμέτρητες αναθεωρήσεις και από το 2013 χρησιμοποιείται η 5η έκδοση στην οποία παθολογικοποιούνται σχεδόν όλες οι πιθανές συμπεριφορές. Στις τελευταίες τρεις εκδόσεις είναι ξεκάθαρη η επιρροή της βιολογικής ψυχιατρικής. Το DSM μαζί με το ICD-10 (International Classification of Diseases) είναι καθοριστικής σημασίας για την άσκηση ψυχοπολιτικής το δεύτερο μισό του 20ου αιώνα και στις αρχές του 21ου αιώνα καθώς αποτελούν τους βασικούς άξονες επί των οποίων κινούνται οι επαγγελματίες ψυχικής υγείας ως προς τη διαγνωστική πτυχή των υπηρεσιών τους.

Ταυτόχρονα, τα ψυχομετρικά τεστ της προσωπικότητας και της νοημοσύνης επεκτάθηκαν στο σύνολο του πληθυσμού και δεν χρησιμοποιούνται αποκλειστικά σε όσους εμφανίζουν αποκλίσεις από τη θεωρούμενη ως φυσιολογική (normal) συμπεριφορά. Η χρήση των εργαλείων αυτών δεν περιορίστηκε στην ψυχολογική διαγνωστική αξιολόγηση αλλά απέκτησαν και άλλα πεδία εφαρμογών όπως ο επαγγελματικός προσανατολισμός, η πρόσληψη και αξιολόγηση προσωπικού, οι εξετάσεις εισαγωγής σε εκπαιδευτικά ιδρύματα η διαφήμιση, ακόμα και η διασκέδαση.

Η ανάπτυξη της ψυχοφαρμακολογίας, με ορόσημο την ανακάλυψη της χλωροπρομαζίνης το 1952, αναμφίβολα αποτελεί βασική διάσταση της βιοπολιτικής διαχείρισης ολόκληρων πληθυσμών. Φυσικά, η χρήση ψυχοτρόπων ουσιών αποτελούσε πρακτική που ασκούσαν οι άνθρωποι ήδη από την αρχαιότητα ωστόσο, μόνο στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα έγινε η φαρμακοθεραπεία ισότιμη αν όχι και ανώτερη μορφή θεραπείας των ψυχικών διαταραχών ή των καταστάσεων που μπορεί να μη θεωρούνται διαταραχές αυτές καθ' εαυτές αλλά αποτελούσαν πηγή ψυχικής δυσφορίας (άγχος, πένθος, χρόνια ασθένεια, έλλειψη libido κ.ά.). Εξίσου σημαντική με την ανακάλυψη της χλωροπρομαζίνης υπήρξε και η ανάπτυξη των φαρμακευτικών σκευασμάτων των βενζοδιαζεπινών (1957) τα οποία αντικατέστησαν σε μεγάλο βαθμό τα βαρβιτουρικά στην αντιμετώπιση του άγχους. Πέρα από τις θεμελιακές μεταβολές που επέφεραν στη θεραπεία των ψυχικών διαταραχών τα ψυχοφάρμακα έστρεψαν την έρευνα για την αιτιολογία των ψυχικών παθήσεων σε περισσότερο βιολογικές κατευθύνσεις. Ως εκ τούτου, ήταν οι ανακαλύψεις στη φαρμακολογία που κατέστησαν κυρίαρχο το βιολογικό μοντέλο θεραπείας ενώ επέφεραν και ένα καίριο χτύπημα στην ψυχαναλυτική πρακτική καθώς έτειναν να επιφέρουν πιο γρήγορα και πιο σίγουρα αποτελέσματα. Έτσι, ασθένειες που θεωρούνται παλαιότερα ως αμιγώς

ψυχολογικής φύσης άρχισαν να θεωρούνται ως προβλήματα χημικής ανισορροπίας και νευροβιολογίας.

Παρά την ευρεία διάδοση των φαρμακολογικών θεραπειών και την αναμφισβήτητη συμβολή τους στη μείωση του αριθμού των εγκλείστων σε ψυχιατρικά ιδρύματα, αυτές δεν έτυχαν πλήρους αποδοχής. Αντίθετα, έγιναν αντικείμενο μεγάλης κριτικής από το κίνημα της αντι-ψυχιατρικής των δεκαετιών του 1960 και 1970. Με κύριους εκπροσώπους τους David Cooper, Ronald Laing (αν και μετέπειτα διαχώρισε τη θέση του), τον Thomas Szasz και με θεωρητική αναφορά την φουκωική *Ιστορία της τρέλας* ασκούσαν ιδιαίτερα σκληρές πολεμικές τόσο στις πολιτικές διαστάσεις της ψυχιατρικής κλινικής (όπως η συχνά απάνθρωπη αντιμετώπιση των ψυχικά ασθενών) όσο και στις φαρμακευτικές τεχνολογίες που κατά τη γνώμη τους δρούσαν για την πειθάρχηση και τον κοινωνικό έλεγχο με το προσωπείο της θεραπείας. Παρόλο που συχνά εκπρόσωποι της mainstream ψυχολογίας αναφέρουν ότι τα μέλη του κινήματος της αντι-ψυχιατρικής απορρίπτουν την ύπαρξη της ψυχικής ασθένειας, οι περισσότεροι από αυτούς δεν αρνούνταν ότι υπήρχαν συμπεριφορικές διαφορές που ενδεχομένως οφείλονταν στη βιολογία (άλλωστε όλοι τους ήταν γιατροί) αλλά έδιναν έμφαση στον εξουσιαστικό ρόλο που διαδραμάτιζαν οι ψυχιατρικοί θεσμοί και οι επαγγελματίες που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους εντός αυτών.

Το ρεύμα που κυριαρχεί σήμερα στη mainstream ψυχολογία είναι αναμφίβολα ο γνωστικό-συμπεριφορισμός. Τα συνθετικά στοιχεία του ρεύματος αυτού ήταν ο συμπεριφορισμός όπως αναπτύχθηκε από τους John Watson, B.F. Skinner και Albert Bandura και η ανθρωπιστική ψυχολογία. Η κατανόηση της πρώτης επιρροής είναι αρκετά εύκολη δεδομένου ότι στον γνωστικο-συμπεριφορισμό η θεραπεία κινείται στον άξονα των βασισμένων σε προβλήματα λύσεων (problem-based solutions) και ως εκ τούτου αποφεύγεται η ατέρμονη ανάλυση του ασυνειδήτου. Η δεύτερη όμως μπορεί να ακούγεται λίγο παράξενη. Πώς είναι δυνατόν μια θεωρία που μιλούσε για προσωπική αυτονομία και αυτοπραγμάτωση (ανθρωπιστική ψυχολογία) να συνδυαστεί με ένα ρεύμα το οποίο ήταν εξαιρετικά κατευθυντικό στις θεραπευτικές του προσεγγίσεις; Το κρίσιμο στοιχείο βρίσκεται στην έννοια του ανθρώπινου δυναμικού που ανέπτυξε η ανθρωπιστική ψυχολογία καθώς αυτή η έννοια περιελάμβανε την εκπλήρωση και γνωστικών ικανοτήτων (Holmer- Nadesan, 2008). Έτσι και σε συνδυασμό με το πλαίσιο που είχε διαμορφώσει η λεγόμενη "γνωστική επανάσταση" (Baars, 1986), αναδύθηκε στη δεκαετία του 1970 και του 1980 ένας σχηματισμός γνώσης που έβλεπε τον νου σαν μέρος ενός ευρύτερου κοινωνικού πλαισίου που αγωνίζεται για την αυτό-πραγμάτωσή του και λειτουργεί ανταγωνιστικά.

Η κυριαρχία του γνωστικο-συμπεριφορισμού οδήγησε στην ανάδυση ενός λόγου που ενώ στοιχεία του υπήρχαν και τον 19ο και στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα (και σίγουρα πιο πριν) κατέληξε να αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο αντίληψης των ψυχικών διαταραχών. Πρόκειται φυσικά για τον λόγο των νευροεπιστημών (Rose, & Abi-Rached, 2013). Η γνωστική ψυχολογία σε συνδυασμό με την επινόηση νέων ιατρικών τεχνολογιών, την γενετική και της προσομοίωσης του νου με πρόγραμμα Η/Υ διαμόρφωσαν το έδαφος για ένα τεράστιο εγχείρημα με στόχο την βελτιστοποίηση (optimization) των διανοητικών λειτουργιών του αμερικάνικου πληθυσμού κάνοντάς τον περισσότερο ανταγωνιστικό (Holmer-Nadesan, 2008). Η συγκεκριμένη επισήμανση δεν πρέπει να είναι παραπλανητική. Δεν υποστηρίζουμε ότι κάποιος (η κυβέρνηση των ΗΠΑ, τα χρηματοπιστωτικά κέντρα ή κάποια μυστική λέσχη...) προσπάθησε να εφαρμόσει ένα τέτοιο πρόγραμμα στις ΗΠΑ ή σε ολόκληρο τον κόσμο. Αντίθετα, οι αλλαγές που έγιναν στο επίπεδο της εργασίας (άμεσα σχετιζόμενες με τη νεοφιλελεύθερη επανάσταση από τα πάνω), η μετάβαση από τον φορντισμό στον μετα-φορντισμό, η συμπίεση χώρου και χρόνου, και η εργασιακή ανασφάλεια (Harvey, 2009) οδήγησαν στην προβληματοποίηση του τρόπου με τον οποίο το ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή οι γνώσεις, οι επικοινωνιακές δεξιότητες και ο χειρισμός κρίσεων μπορούσε να αυξηθεί. Ο λόγος των νευροεπιστημών προσέφερε τέτοια εργαλεία δεδομένου ότι υποστήριζε ότι νευρολογικές και συναισθηματικές καταστάσεις μπορούσαν να γίνουν αντικείμενο ελέγχου και τροποποίησης.

Εν κατακλείδι, οι ψ-επιστήμες, αν και αναμφισβήτητα άσκησαν μορφές βιοπολιτικής εξουσίας και διαχείρισης δεν μπορούν να αναχθούν σε ένα συγκεκριμένο σχέδιο οργάνωσης με εξαρχής προσδιορισμένους στόχους. Από την άλλη, έστω και συνοπτικά είδαμε ότι μορφές ψυχοπολιτικής είναι άμεσα συνδεδεμένες με την άσκηση της βιοεξουσίας. Η τελευταία θα ήταν αναποτελεσματική αν δεν συμπεριλάμβανε έναν προβληματισμό για το πώς οι νοητικές λειτουργίες, τα συναισθήματα και οι στάσεις μπορούν να γίνουν αντικείμενο διαχείρισης και τροποποίησης. Ωστόσο, όπως και άλλες μορφές εξουσίας, έτσι και η ψυχοπολιτική συναντά αντιστάσεις, που την τροποποιούν την ανακατευθύνουν και την αναδιοργανώνουν. Στην επόμενη ενότητα θα παρουσιαστεί μια πρώτη προσπάθεια να προσεγγίσουμε τον μηχανισμό με τον οποίο θα μπορούσε να δρα η ψυχοπολιτική.

4.2. Η επιστροφή του υποκειμένου

"αυτό λοιπόν που συνιστά το γενικό θέμα των ερευνών μου δεν είναι η εξουσία αλλά το υποκείμενο" (Foucault, 1991, σ. 76)

"Το υποκείμενο δεν είναι μια ουσία· είναι μια μορφή" (Foucault, 2003γ, σ. 33)"

Η εντύπωση ότι η mainstream ψυχολογία καθιερώθηκε ως επιστήμη και αναπτύχθηκε μόνο ως εργαλείο άσκησης διάφορων μορφών εξουσίας θα ήταν μάλλον αποτέλεσμα μιας μονόπλευρης αντιμετώπισης της ιστορίας και του παρόντος της. Η επιστήμη της ψυχολογίας μπορεί να είναι ιστορικά αποδεδειγμένο ότι χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση πολιτικών στοχεύσεων και επιβολή κοινωνικού και βιοπολιτικού ελέγχου αλλά η "επιτυχία" της, το γεγονός ότι αποτελεί μέρος της πραγματικότητάς μας παρά τα τεράστια επιστημολογικά και μεθοδολογικά προβλήματα που αντιμετωπίζει, δεν θα πρέπει να αποδοθεί στην οικονομική ή άλλου είδους στήριξη που μπορεί να έλαβε ως κλάδος από την κυβέρνηση των ΗΠΑ ή το ίδρυμα Rockefeller. Αν ήταν έτσι, πιθανότατα η ψυχολογία θα ήταν μια ιστορική ανάμνηση - όπως είναι για μας σήμερα η φρενολογία και η αλχημεία- η οποία θα χρησίμευε για να απορούμε και να διασκεδάζουμε με τις ανοησίες που μπορεί να πίστευαν οι άνθρωποι πριν από 100 ή 150 χρόνια. Η ψυχολογία, όμως, επιβίωσε και διαμόρφωσε το παρόν μας. Ενώ τίποτα δεν δείχνει ότι αυτό θα αλλάξει σύντομα. Κατά τη γνώμη μας, ένας από τους λόγους για αυτό το "κατόρθωμα" είναι το ότι η ψυχολογία στις διάφορες εκδοχές της έγινε εργαλείο για την κατανόηση του εαυτού μας και του κόσμου. Αυτό που την εδραίωσε είναι ότι σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, σε σχέση με την ταχύτητα με την οποία αλλάζουν συνήθως οι αντιλήψεις των ανθρώπων, οι πολίτες των δυτικών κοινωνιών στις αρχές του 20ου αιώνα άρχισαν να μιλούν για τα ένστικτά τους, τις αναμνήσεις της παιδικής τους ηλικίας, τα κίνητρά τους, τη σεξουαλική τους ζωή, τα συναισθήματά τους. Ακόμα πιο σημαντικό είναι το ότι με αντίστοιχες έννοιες ερμήνευαν την συμπεριφορά των άλλων· των συγγενών τους, των εραστών τους, των φίλων τους, μέχρι και ολόκληρων λαών. Βέβαια, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς, ότι αντίστοιχες συνήθειες ανιχνεύονται συνεχώς από την αρχαιότητα και μετά. Μια επιφανειακή γνώση του Αυγουστίνου, του Montaigne, του Rousseau και άλλων, αναμφίβολα υποστηρίζει αυτή την επισήμανση. Ωστόσο, φαίνεται ότι από τις αρχές του 20ου αιώνα και μετά έχουμε δύο κρίσιμες διαφοροποιήσεις. Αφενός, μπορεί να διαπιστωθεί μια αυξανόμενη γενίκευση του φαινομένου. Ενώ παλαιότερα τέτοιες ενασχολήσεις ήταν ιδίον ατόμων συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων, με υψηλό μορφωτικό επίπεδο, με την καθιέρωση

της δημόσιας εκπαίδευσης και την εισαγωγή των συμπερασμάτων της επιστήμης της ψυχολογίας στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, όσοι τυγχάνουν αυτού του προνομίου ερμηνεύουν πλέον τη συμπεριφορά τους με ψυχολογικά σχήματα. Αφετέρου, ακόμα κι αν λένε περίπου τα ίδια πράγματα με αυτούς που έζησαν 200 ή 2000 χρόνια πριν, οι όροι που χρησιμοποιούν, οι παραδοχές που υποστυλώνουν τα επιχειρήματα τους και οι αυθεντίες που επικαλούνται προέρχονται από μια "επιστήμη". Τι μπορεί να σημαίνει αυτό; Ότι ο τρόπος με τον οποίον συγκροτούν τον εαυτό τους είναι βασισμένος στην επιστημονική αντικειμενική αλήθεια, στα αποτελέσματα πειραματικών μελετών (ακόμα κι αν δεν ξέρουν αν και πώς γίνονται τέτοιες μελέτες, το υποψιάζονται), στη γνώση που προέρχεται όχι τόσο από την ίδια την εμπειρία, αλλά από επιστήμονες που μιλούν στο ραδιόφωνο αρχικά και στην τηλεόραση μετέπειτα, που γράφουν στις εφημερίδες και στα περιοδικά και εν πάση περιπτώσει έχουν ένα αναμφισβήτητο θεσμικό κύρος. Σίγουρα, το γεγονός ότι τα περισσότερα πορίσματα της mainstream ψυχολογίας παραπέμπουν στην κοινή λογική (common sense) (Parker, 2007) ήταν καθοριστικό για τη διάχυση της ψυχολογικής γνώσης με τόσο μεγάλη ταχύτητα. Αν η επιστημονική τεκμηρίωση ήταν το μοναδικό εχέγγυο για τη μετατροπή της επιστημονικής θεωρίας σε καθημερινή γνώση τότε η θεωρία της σχετικότητας θα αποτελούσε το πιο σύνηθες σχήμα περιγραφής των σχέσεων χώρου και χρόνου. Και δεν είναι...

Η mainstream ψυχολογία παραμένει ακόμα και σήμερα δέσμια της έννοιας του "υποκειμένου", εκείνης δηλαδή της α-ιστορικής, ενιαίας, αμετάβλητης οντότητας με συγκεκριμένα βιολογικά, ψυχολογικά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά που αποτέλεσε το αντικείμενο των πρώτων μελετών της. Βέβαια, μπορούν να προβληθούν πολύ γρήγορα δύο ενστάσεις ως προς αυτό. Από τη μία, η πειραματική ψυχολογία έχει εγκαταλείψει τον όρο "υποκείμενο" όσον αφορά τους συμμετέχοντες στις έρευνές της, δεδομένου ότι θεωρείτο υποτιμητικός. Αυτή η πεποίθηση είναι ενδεικτική της γενικευμένης ημιμάθειας των mainstream ψυχολόγων, καθώς σε όλες τις κοινωνικές επιστήμες ο όρος "υποκείμενο" είναι ο πλέον κατάλληλος όρος για την εννοιολόγηση της ανθρώπινης οντότητας (Parker, 2007). Εντούτοις, ενώ οι ψυχολόγοι χειρίζονται τους συμμετέχοντές τους σαν αντικείμενα και όχι σαν υποκείμενα, θεωρούν ότι αν δεν χρησιμοποιήσουν τον όρο "υποκείμενο" αλλά τον όρο "συμμετέχων" το πρόβλημα έχει λυθεί. Από την άλλη, ακόμα και οι πιο "φονταμενταλιστές" ψυχολόγοι δέχονται ότι οι άνθρωποι αλλάζουν σε κάθε κοινωνία. Ωστόσο, ο τρόπος που μελετούν τους ανθρώπους, οι έννοιες που χρησιμοποιούν και τα ερευνητικά εργαλεία που εφαρμόζουν αγνοούν στην πλειονότητα των περιπτώσεων το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο. Ο δυτικός, λευκός, μεσοαστός κάτοικος των ΗΠΑ και της Ευρώπης παραμένει το κύριο

ανθρωπολογικό μοντέλο όλων των μειζόνων ψυχολογικών θεωριών. Δεν μπορεί να θεωρηθεί καθόλου τυχαίο, ότι το βασικό ερευνητικό υποκείμενο στις ψυχολογικές μελέτες είναι οι ίδιοι οι φοιτητές ψυχολογίας.

Ο Foucault έθεσε υπό αμφισβήτηση εξ αρχής τη φιλοσοφική κατηγορία του υποκειμένου (Foucault, 2008). Ίσως αυτό να είναι το βασικό κοινό σημείο με άλλους στοχαστές που ομαδοποιήθηκαν ως δομιστές, όπως ο Levi-Strauss, ο Althusser, και ο Lacan: η προσπάθεια να απελευθερωθεί η γαλλική φιλοσοφία από την έννοια του υποκειμένου που την θεμελιώνει ήδη από την εποχή του Καρτέσιου (Foucault, 2008). Μέσω της ψυχανάλυσης ο Lacan έδειξε ότι η θεωρία του ασυνειδήτου δεν είναι συμβατή με μια θεωρία του καρτεσιανού υποκειμένου. Ο Althusser πρότεινε ότι η κατηγορία του υποκειμένου είναι μια ιδεολογική κατασκευή ενώ ο Levi-Strauss διερεύνησε τους τρόπους με τους οποίους οι δομές καθορίζουν τα ψυχοκοινωνικά φαινόμενα. Ωστόσο, αν ξαναδούμε την πρώτη από τις δύο θέσεις που μας εισάγουν σε αυτήν την ενότητα θα την εκλάβουμε ως μία ακόμα από τις πολλές φουκωϊκές (φαινομενικά) παραδοξολογίες. Πώς είναι δυνατόν ο στοχαστής που σχεδόν σε όλη του τη συγγραφική περίοδο πραγματοποιούσε σφοδρές επιθέσεις στην έννοια του υποκειμένου, που ανακοίνωσε τον "Θάνατο του Ανθρώπου", που συγκρούστηκε με όλη την προηγούμενη γαλλική φιλοσοφική παράδοση (τόσο με τον εγελιανισμό όσο και την φαινομενολογία) εξαιτίας της οριοθέτησής της γύρω από το καρτεσιανό υποκείμενο, να δηλώνει ότι το γενικό θέμα των ερευνών του είναι το υποκείμενο;

Την ίδια απορία εξέφρασαν διάφοροι σχολιαστές⁴³. Ο Foucault μοιάζει στο τέλος της πορείας του να επιστρέφει σε μια έννοια την οποία πολέμησε όσο λίγοι. Τι συνέβη και υπήρξε αυτή η μετατόπιση; Πριν απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα θα ήταν καλύτερα να δούμε τον τρόπο με τον οποίο έγινε αυτή και αν όντως συνιστά μετατόπιση.

⁴³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι Hardt & Negri (2002): "Πώς είναι δυνατόν ο συγγραφέας που τόσο μόχθησε για να μας πείσει για τον θάνατο του Ανθρώπου, ο διανοητής που σε όλη τη σταδιοδρομία του δεν έπαψε να υψώνει το λάβαρο του αντι-ουμανισμού, να συνταχθεί στο τέλος με τα βασικά αξιώματα της ουμανιστικής παράδοσης;... Μάλλον στο κύκνειο άσμα του, ο Foucault θέτει ένα παράδοξο όσο και επείγον ερώτημα; Τι σημαίνει ο ουμανισμός μετά τον θάνατο του Ανθρώπου; Ή μάλλον, τι μπορεί να σημαίνει ένας αντιουμανιστικός (ή μετα-ανθρώπινος) ουμανισμός;" (Hardt & Negri, 2002, σ. 133).

Στο σεμινάριο που έδωσε το φθινόπωρο του 1982 στο πανεπιστήμιο του Vermont (1988β) ο Foucault υποστήριξε ότι σκοπός όλων των ερευνών του ήταν η διαμόρφωση μιας ιστορίας των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι αναπτύσσουν μορφές γνώσης για τους εαυτούς τους: την οικονομία, τη βιολογία, την ψυχιατρική, την ιατρική και την ποινολογία (Foucault, 1988α). Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της ανάλυσης των "παιχνιδιών αλήθειας" που σχετίζονται με τις συγκεκριμένες τεχνικές που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι για να κατανοήσουν τους εαυτούς τους. Ο Foucault διακρίνει τέσσερις τύπους αυτών των τεχνολογιών, εκ των οποίων κάθε ένας αποτελεί "μήτρα πρακτικού λόγου" (Foucault, 1988β, σ. 18): " 1) τεχνολογίες της παραγωγής, που μας επιτρέπουν να παραγάγουμε, να μετασχηματίζουμε, ή να χειριζόμαστε τα πράγματα· 2) τεχνολογίες των συστημάτων σημείων, που μας επιτρέπουν να χρησιμοποιούμε σημεία, νοήματα, σύμβολα ή σημασίες (signification)· 3) τεχνολογίες εξουσίας, που καθορίζουν τη διαγωγή των ατόμων και τους υποτάσσουν προς συγκεκριμένους στόχους ή η κυριαρχία (domination), που είναι μια αντικειμενοποίηση του υποκειμένου· 4) τεχνολογίες του εαυτού, που επιτρέπουν στα άτομα, είτε μόνα τους είτε με τη βοήθεια άλλων, να προβούν σε έναν αριθμό ενεργειών επί των σωμάτων τους και των ψυχών τους, των σκέψεων τους, της διαγωγής τους, και του τρόπου ύπαρξής τους, έτσι ώστε να μετασχηματίσουν τον εαυτό τους προκειμένου να επιτύχουν ένα συγκεκριμένο επίπεδο ευτυχίας, αγνότητας, σοφίας, τελειότητας ή ανηθικότητας" (Foucault, 1988β, σ. 18). Αυτοί οι τύποι τεχνολογιών λειτουργούν συνήθως από κοινού και κάθε ένας συνδέεται με ένα συγκεκριμένο τύπο κυριαρχίας (domination). Συνεπάγονται επίσης ορισμένες τροπικότητες εκπαίδευσης και τροποποίησης των ατόμων όχι μόνο στο επίπεδο των ικανοτήτων αλλά και των στάσεων (Foucault, 1988β). Ο Foucault δηλώνει, ότι από τους τέσσερις τύπους μεγαλύτερη έμφαση έδωσε στους δύο τελευταίους, στις τεχνολογίες εξουσίας και στις τεχνολογίες εαυτού. Μάλιστα, το έργο του *Η ιστορία της τρέλας* παρουσιάζεται ως μια μελέτη της γνώσης εκείνης που σχημάτισε την τρέλα, η οποία με τη σειρά της έκανε δυνατό ένα συγκεκριμένο τύπο διαχείρισης των ατόμων μέσω και έξω από τα άσυλα (Foucault, 1988β). Αυτή η σύνδεση ανάμεσα στις τεχνολογίες της κυριαρχίας (domination) των άλλων και τις τεχνολογίες του εαυτού ονομάζεται από τον Foucault ως κυβερνητικότητα (governmentality)⁴⁴.

Τέσσερις κρίσιμες παρατηρήσεις. Πρώτον, ο Foucault χρησιμοποιεί σε αυτό το σεμινάριο διαφορετικά τον όρο κυριαρχία (domination) σε σχέση με προηγούμενες χρήσεις

⁴⁴ Βλέπουμε επομένως εδώ έναν διαφοροποιημένο ορισμό της κυβερνητικότητας σε σχέση με όσα είχαμε δει στην ενότητα 2.3.

του, που ταυτίζονταν με μια αντίληψη της κυριαρχίας (domination) σαν την κατάσταση εντός της οποίας ο υποταγμένος δεν έχει καμία ελευθερία σε σχέση με αυτόν που κυριαρχεί, άρα δεν έχουμε να κάνουμε με σχέση εξουσίας. Εδώ μοιάζει σαν να ταυτίζει την κυριαρχία (domination) με την εξουσία. Δεύτερη και σημαντικότερη παρατήρηση: Ο Foucault έχει εισαγάγει και άλλες διαστάσεις του εαυτού σε σχέση με τις προηγούμενες εννοιολογήσεις της εξουσίας που αφορούσαν την άσκηση της μονάχα επί του σώματος. Κάνει λόγο για ψυχή, σκέψεις, διαγωγή, και τρόπο ζωής. Τρίτη παρατήρηση: ο Γάλλος στοχαστής συνδέει εξ αρχής όλους τους τύπους τεχνολογιών μεταξύ τους, ενώ δίνει έμφαση στη σύνδεση των τεχνολογιών εξουσίας με τις τεχνολογίες εαυτού. Τέταρτον, φαίνεται σαν ο Foucault να εντάσσει όλα τα προηγούμενα έργα του σε μια αντίστοιχη προβληματική (βλ. παράδειγμα *Ιστορίας της τρέλας παραπάνω*) αν και κάτι τέτοιο δε μπορεί να θεμελιωθεί πουθενά, αφού αυτή η αντίληψη του εαυτού και των τεχνικών εξουσίας απουσιάζει πλήρως από όλα τα προηγούμενα μείζονα έργα του.

Ένα άλλο σημαντικό κείμενο στο οποίο ο Foucault αναφέρεται στο κρίσιμο ζήτημα του υποκειμένου και της σχέσης του με την εξουσία είναι αυτό με τίτλο "Το υποκείμενο και η εξουσία", που εμφανίστηκε για πρώτη φορά ως παράρτημα σε ένα από τα πιο γνωστά έργα για τη φουκωϊκή σκέψη το *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (1982). Σε αυτό το κείμενο ο Foucault υποστηρίζει ότι το αντικείμενό του όλα αυτά τα χρόνια ήταν "να διαμορφώσει μια ιστορία των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους, στον πολιτισμό μας τα ανθρώπινα όντα καθίστανται υποκείμενα" (Foucault, 1982, σ. 208). Έπειτα αναλύει τρεις τρόπους αντικειμενοποίησης (objectification) που μετατρέπουν τα ανθρώπινα όντα σε υποκείμενα. Ο πρώτος τρόπος είναι οι τροπικότητες έρευνας που προσπαθούν να αποκτήσουν το status επιστημών· για παράδειγμα, η αντικειμενοποίηση του *ομιλούντος* υποκειμένου (γενική γραμματική, φιλολογία, γλωσσολογία), αντικειμενοποίηση του *παραγωγικού* υποκειμένου (οικονομία και ανάλυση του πλούτου), αντικειμενοποίηση που αφορά το ότι *βρισκόμαστε μέσα στη ζωή* (φυσική ιστορία ή βιολογία). Με αυτή τη διαδικασία τα υποκείμενα δεν είναι παρά μόνο "τρόποι ομιλίας" μέσα σε έναν συγκεκριμένο λόγο (Howarth, 2008). Ο δεύτερος τρόπος είναι οι "διαιρετικές πρακτικές" στις οποίες το υποκείμενο είτε διαιρείται εσωτερικά ή διαιρείται από άλλους (Foucault, 1982). Με αυτές τις διαδικασίες προκύπτουν οι διαχωρισμοί μεταξύ "εαυτού και άλλου"- όπως τρελός/λογικός, άρρωστος/υγιής, εγκληματίας/νομοταγής- οι οποίοι παράγονται ιστορικά. Όπως επισημαίνει και ο Howarth (2008) εδώ επισημαίνεται εκ νέου η μετατόπιση, δεδομένου ότι στο *Επιτήρηση και τιμωρία* εξηγούσε την παραγωγή "πειθήνιων σωμάτων" διαμέσου πειθαρχικών

τεχνολογιών "χωρίς τη διαμεσολάβηση των λόγων, των αναπαραστάσεων και της συνείδησης, στοιχείων που απορρίπτονται εξαιτίας των ανθρωπιστικών συνδηλώσεών τους" (Howarth, 2008, σ. 116). Ο ίδιος μελετητής θεωρεί ότι μια πρώτη τροποποίηση είχε συμβεί νωρίτερα με τον 1ο τόμο της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*, με την έμφαση που έδωσε ο Foucault στις εξομολογητικές τεχνολογίες που καθιστούν τα ανθρώπινα όντα υποκείμενα (Howarth, 2008). Ωστόσο, συμφωνούμε μαζί του ότι ο Foucault έδινε τότε ακόμα πρωταρχικό ρόλο στη βιοεξουσία. Ο τρίτος τρόπος αντικειμενοποίησης των ανθρώπινων όντων είναι οι διαδικασίες αναγνώρισης, κυριαρχίας πάνω στον εαυτό τους, και παράβασης (Foucault, 1982). Εδώ έχουμε να κάνουμε με τις πρακτικές εαυτού, τους διάφορους τρόπους μέσω των οποίων το υποκείμενο συγκροτεί τον εαυτό του ενεργητικά. Βέβαια, αυτές οι πρακτικές δεν επινοούνται από το ίδιο το άτομο, αλλά αποτελούν πολιτισμικά πρότυπα που προέρχονται από την κάθε φορά ιδιαίτερη κοινωνικο-ιστορική συνθήκη και προτείνονται, υπονοούνται και επιβάλλονται στο άτομο (Foucault, 1982).

Δηλώσαμε εξαρχής ότι στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι ο προσδιορισμός της μίας και μοναδικής φουκωικής αλήθειας ούτε μια συνοπτική παρουσίαση της φουκωικής προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η περιγραφή της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων και πιστεύουμε ότι ο Foucault μας προσφέρει κάποια πολύ χρήσιμα εννοιολογικά εργαλεία για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου. Από την άλλη, κατά τη διάρκεια της θεωρητικής έρευνας της οποίας τα αποτελέσματα εκτίθενται στο ανά χείρας κείμενο ένα βασικό πρόβλημα σε σχέση με τη θεώρηση του εξουσιαστικού φαινομένου από τον Foucault. Το πρόβλημα του μηχανισμού μέσω του οποίου ασκείται και εσωτερικεύεται η εξουσία. Στις δύο πρώτες φάσεις του έργου του ο Γάλλος στοχαστής μοιάζει να μην ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο ζήτημα αφού (τουλάχιστον έτσι δείχνουν τα γραπτά του) η εξουσία ασκείται επί των σωμάτων και διά των σωμάτων. Στην τρίτη φάση που ο Foucault κάνει λόγο για τη συγκρότηση του υποκειμένου, το πρόβλημα τίθεται ξεκάθαρα και γίνεται μια προσπάθεια να προσεγγισθεί. Ως προς το ερώτημα που τέθηκε προηγουμένως σχετικά με τα αίτια αυτής της στροφής μια υπόθεση θα μπορούσε να γίνει σχετικά με τις μελέτες του Foucault μετά το 1976 οπότε και εκδόθηκε ο 1ος τόμος της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*. Μετά από αυτό το έργο, υπάρχουν 8 χρόνια χωρίς κύριο έργο. Μόνο το 1984, λίγες μέρες πριν τον θάνατο του Foucault, θα εκδοθούν οι δύο επόμενοι τόμοι της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας*. Ο Foucault μάλλον αντιλήφθηκε ότι το ενδιαφέρον δεν βρισκόταν πλέον στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε η ίδια η έννοια της σεξουαλικότητας αλλά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτήθηκε ο άνθρωπος ως επιθυμητικό

υποκείμενο. Ως εκ τούτου έπρεπε να διερευνήσει διαδικασίες υποκειμενοποίησης και το εννοιολογικό εργαλείο που επινόησε για αυτό ήταν οι πρακτικές εαυτού όπως αναπτύχθηκαν στους πρώτους αιώνες μ.Χ.. Πρέπει να σημειωθεί, ότι αν και υπάρχει σίγουρα στροφή στη φουκωϊκή σκέψη (όσοι το αρνούνται θα πρέπει να αναφέρουν σε ποιο έργο της 1ης και της 2ης περιόδου ο Foucault κάνει λόγο για τεχνολογίες εαυτού και αυτό-διακυβέρνηση), ο Foucault δεν ασπάστηκε ποτέ την έννοια του υποκειμένου όπως αυτή διαμορφώθηκε στην εγγελιανή φιλοσοφία ή στη φαινομενολογία. Όπως το έθεσε ο ίδιος: "η άρνηση να προστρέξουμε φιλοσοφικά σε ένα συνεκτικό υποκείμενο δεν σημαίνει ότι λειτουργούμε σαν να μην υπάρχει υποκείμενο, κάνοντας μια αφαίρεση για χάρη μιας καθαρής αντικειμενικότητας" (Foucault, 2003γ, σ. 3).

Σίγουρα, η έννοια των τεχνολογιών εαυτού είναι ιδιαίτερα γόνιμη και προσφέρει εξαιρετικές αναλυτικές δυνατότητες της νεοφιλελεύθερης κατάστασης. Επίσης, αναμφίβολα οι πρακτικές εαυτού ασκούν επίδραση στη διαμόρφωση του υποκειμένου και την αυτό-διακυβέρνησή του. Η mainstream ψυχολογία κινείται ακριβώς σε αυτήν την κατεύθυνση. Μέσω ατομικιστικών γνωστικο-συμπεριφοριστικών μοντέλων καλεί το άτομο να εργαστεί επί του εαυτού του προκειμένου να μπορεί να συμμετάσχει με καλύτερους όρους στο ανταγωνιστικό παιχνίδι της νεοφιλελεύθερης κατάστασης. Αυτό προϋποθέτει μια συγκεκριμένη ψυχολογία, στην οποία πράγματα όπως ο θυμός, η οργή και το ενδιαφέρον για τον άλλον θεωρούνται μειονεκτήματα τα οποία στο μέλλον θα κοστίσουν στην αποτελεσματικότητα του homo oeconomicus που φυσικά δρα μόνο με βάση το συμφέρον. Το νεοφιλελεύθερο υποκείμενο είναι ελεύθερο να κάνει ό,τι θέλει (κατά βάση να καταναλώσει) αρκεί να μην αμφισβητήσει την τάξη πραγμάτων. Αυτό το ανταγωνιστικό πλαίσιο δημιουργεί με τη σειρά του νέες τεχνολογίες εαυτού. Ως εκ τούτου, όταν ένα πρόβλημα γίνεται μη-διαχειρίσιμο τότε θα πρέπει να αναλάβει κάποια από τις ψ-επιστήμες και με την κατάλληλη ψυχομηχανική να επαναφέρει το υποκείμενο στη "φυσιολογική" του κατάσταση. Με τη γενίκευση αυτών των πρακτικών οι άνθρωποι πλέον μιλούν με ψυχολογικούς όρους, αποδίδουν την αναποτελεσματικότητά τους στο άγχος, τη δυσφορία για τη δουλειά τους στο burn-out και τον συντηρητισμό τους στη "ρεαλιστική" ανάγνωση της πραγματικότητας. Εξυπακούεται πως δεν πιστεύουμε ότι το άγχος, η κατάθλιψη, η σχιζοφρένεια δεν υπάρχουν και απλά είναι ιδεολογικές κατασκευές. Ωστόσο, ποτέ δεν πρέπει να λησμονούμε ότι όλα αυτά συγκροτούνται κοινωνικο-ιστορικά και επομένως επιδέχονται αλλαγής.

Εντούτοις, το ζήτημα του μηχανισμού άσκησης της εξουσίας παραμένει ανοιχτό διότι το πρόβλημα της εξουσίας δεν μπορεί να αναχθεί μόνο σε μια διαδικασία επιμέλειας εαυτού,

καθώς τα υποκείμενα δεν ζουν σε κενό. Αντίθετα, διαμορφώνονται και τροποποιούνται αδιάλειπτα μέσα σε συγκεκριμένους κοινωνικο-οικονομικούς σχηματισμούς των οποίων οι σχέσεις εξουσίας δεν υπάρχουν μόνο για τον εαυτό τους. Σαφώς, υπάρχουν ακόμα μορφές εξουσίας που μοναδικός τους στόχος είναι η διαίωσιση αυτής της ίδιας της εξουσίας. Από την άλλη, υπάρχουν μορφές εξουσίας που ασκούνται για την επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών (με αυτό συμφωνούσε και ο Foucault) όπως η εξουσία του δασκάλου προς τον μαθητή που έχει στόχο την εκπαίδευση (αλλά και την κανονικοποίηση) του δεύτερου, του εργοδότη προς τον εργαζόμενο που έχει στόχο την κεφαλαιακή συσσώρευση ή η εξουσία του ιατρού προς τον ασθενή που έχει στόχο τη θεραπεία του δεύτερου αλλά και την εξασφάλιση των αναγκών του πρώτου. Εν ολίγοις, αν δεν κατανοήσουμε τους σκοπούς για τους οποίους ασκείται η εξουσία, δεν πρόκειται να κατανοήσουμε ποτέ το "πώς" ασκείται δεδομένου ότι είναι η επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών που το καθορίζει, ή καλύτερα, το συνδιαμορφώνει. Ένα σύνηθες σημείο κριτικής στον Foucault είναι η εγκατάλειψη της έννοιας της ιδεολογίας και συνακόλουθα της κριτικής της ιδεολογίας. Αυτή η επιλογή μπορεί να διευκόλυνε τον Foucault να ασκήσει κριτική στον επιστημονισμό των μαρξιστών της εποχής του, από την άλλη έθεσε τις αναλύσεις του σε ένα μικρο-επίπεδο από το οποίο απουσιάζει η λειτουργία του κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Δεν είναι δυνατόν να είναι όλα τοπικά, πρόσκαιρα και βραχύχρονα προβλήματα διακυβέρνησης και να μην συνδέονται με τη λειτουργία του κοινωνικού όλου. Μια ανάλυση της εξουσίας του μηχανισμού εσωτερίκευσης της εξουσίας και διαμόρφωσης των υποκειμένων οφείλει να λαμβάνει υπόψη της το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο όχι μόνο ως πλαίσιο αλλά και ως μία από τις κινητήριες δυνάμεις συντονισμού, μετατροπής και αναδιοργάνωσης των μορφών εξουσίας. Προκειμένου να γίνει αυτό είναι απαραίτητη η κριτική της ιδεολογίας (ακόμα κι αν δεν πιστεύουμε ότι το προλεταριάτο είναι η επαναστατική τάξη της ιστορίας) καθώς η αναπαραγωγή συγκεκριμένων ιδεών δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται τυχαιοκρατικά, αλλά ως ενταγμένων σε μια δυναμική που κάποιους ωφελεί και κάποιους βλάπτει. Έχουμε βέβαια τονίσει ήδη πολλές φορές ότι δεν είναι γόνιμο να αντιμετωπίζουμε την εξουσία σαν τον μηχανισμό που διαιώνίζει την κυριαρχία της αστικής τάξης σήμερα ή κάποιας άλλης τάξης στο παρελθόν. Τα πράγματα είναι περισσότερο πολύπλοκα αφού πολλές φορές η αστική τάξη εισάγει στοιχεία που αμφισβητούν την ίδια την εξουσία της. Ανάμεσα στο οργανωμένο σχέδιο και στην τυχαία εκδίπλωση συμβάντων υπάρχει μια τεράστια απόσταση.

Έναν τρόπον να προσεγγίσουμε το ζήτημα του μηχανισμού εσωτερίκευσης της εξουσίας μάς προσφέρει η Judith Butler στο έργο της *Η ψυχική ζωή της εξουσίας: Θεωρίες*

καθυπόταξης (1997/2009). Η Butler εκκινεί από τη βασική φουκωική θέση ότι η εξουσία δεν είναι μόνο αρνητική αλλά παράγει, δίνει ζωή και διαμορφώνει το ίδιο το υποκείμενο το οποίο καθυποτάσσει. Επομένως η καθυπόταξη/υποκειμενοποίηση (assujettissement) αφορά τόσο τη διαδικασία δια της οποίας υποτάσσεται κάποιος στην εξουσία όσο και αυτή μέσω της οποίας γίνεται υποκείμενο (Butler, 2009). Επιπλέον, συμφωνεί ότι στη φουκωική προσέγγιση η ψυχική διάσταση του υποκειμένου υποτιμάται καθώς "δεν περνάει απλώς, σε μεγάλο βαθμό, απαρατήρητη, αλλά παραμένει αχαρτογράφητη" (Butler, 2009 σ. 11). Πώς προσπαθεί να λύσει η Butler αυτό το πρόβλημα; Προβαίνει σε μια πρωτότυπη και πολύπλοκη θεωρητική σύνθεση των Foucault, Hegel, Nietzsche, Althusser και Freud που καταλήγει σε μια ψυχαναλυτική θεωρία υποκειμενοποίησης. Η σχέση με τους γονείς αποτελεί την πρώτη σχέση εξουσίας που καθυποτάσσει και ταυτόχρονα παράγει το υποκείμενο, καθώς αυτό αναδύεται μέσω της προσκόλλησης σε αυτούς από τους οποίους εξαρτάται η ύπαρξή του (Butler, 2009). Αυτή η πρωτογενής εξάρτηση για την Butler "καθορίζει τους όρους της πολιτικής διαμόρφωσης και ρύθμισης των υποκειμένων και γίνεται το μέσο καθυπόταξής τους" (σ. 17). Με άλλα λόγια η σχέση γονέα/παιδιού αποτελεί το πρότυπο βάσει του οποίου διαμορφώνονται όλες οι υπόλοιπες σχέσεις εξουσίας, και οι πολιτικές μεταξύ αυτών. Έτσι λοιπόν ενώ η εξουσία ασκείται επί του υποκειμένου, το υποκείμενο την *αναδέχεται* ως προϋπόθεση της ύπαρξής του: "καθώς το υποκείμενο υποχρεώνεται να επιζητεί την αναγνώριση της ύπαρξής του ανατρέχοντας σε κατηγορίες, όρους και ονόματα που δεν έχει αυτό το ίδιο επινοήσει, αναζητεί την ένδειξη της ύπαρξής του έξω από τον εαυτό του, σε έναν λόγο που είναι συγχρόνως κυρίαρχος και αδιάφορος" (Butler, 2009, σ. 33). Όμως, η αναδοχή της εξουσίας δεν είναι μια προκαθορισμένη διαδικασία και πάντα υπάρχει ο κίνδυνος να πάρει μια άλλη κατεύθυνση καθώς οι προϋποθέσεις της εξουσίας δεν παράγουν τα υποκείμενα με μονόπλευρο τρόπο. Έτσι τίθεται ξανά το ζήτημα του τρόπου με τον οποίον γίνεται η αναδοχή, άρα το ζήτημα της ψυχικής καθυπόταξης. Για την Butler αυτό γίνεται μέσω της συνείδησης, καθώς η τελευταία είναι που μετατρέπει το υποκείμενο σε αντικείμενο στοχασμού και άρα σε αναστοχαστικό υποκείμενο (Butler, 2009). Ο Nietzsche θεωρούσε την αναστοχαστικότητα συνέπεια της συνείδησης και την αυτογνωσία καταγόμενη από την αυτοτιμωρία. Ως εκ τούτου, προκειμένου να τιθασεύσει κανείς την επιθυμία του, μετατρέπει τον εαυτό του σε αντικείμενο στοχασμού. Εμπλεκόμενο σε αυτή τη διαδικασία, το υποκείμενο αναδιπλώνει την επιθυμία του, κάτι που ωστόσο παράγει μια νέα επιθυμία, την επιθυμία για αναστοχαστικότητα, άρα και για την καθυπόταξη (Butler, 2009). Έπειτα η Butler, συνδέει την τιθάσευση της επιθυμίας με την φροϋδική έννοια της διάκλεισης. Στον Freud η επιθυμία που τελεί υπό διάκλειση, είναι διαγραμμένη και μέσω αυτής της διαγραφής,

αυτής της προληπτικής απώλειας αυτού που ούτως ή άλλως δε μπορεί να γίνει δικό μου, συγκροτεί την υποκειμενικότητά μου. Η διάκλειση διαχωρίζεται από την απώθηση με την έννοια ότι η δεύτερη απωθεί μια επιθυμία που μπορεί κάποτε να βιώθηκε ενώ η διάκλειση της επιθυμίας συμβαίνει ακριβώς επειδή δεν βιώνεται. Μέσω της διάκλεισης εδραιώνεται η μελαγχολία του υποκειμένου την οποία η Butler επεξεργάζεται προκειμένου να πραγματευτεί μορφές έμφυλης ταυτότητας που μπορούν να περιγραφούν από αυτό το σχήμα.

Σαφώς η θεώρηση της Butler είναι περισσότερο πολύπλοκη από ό, τι παρουσιάζεται εδώ, ενώ εντάσσεται σε ένα ρεύμα σκέψης (φεμινισμός) το οποίο απαιτεί εξοικείωση με συγκεκριμένες φιλοσοφικές παραδόσεις. Ωστόσο, η σημασία της για εμάς εδώ δεν βρίσκεται τόσο στην ακρίβεια με την οποία προτείνει και περιγράφει έναν μηχανισμό αλλά στην πρόθεσή της να συνδυάσει διαφορετικά φιλοσοφικά ρεύματα και κοινωνικές επιστήμες προκειμένου να διαμορφώσει μια θεωρία της ψυχικής εξουσίας. Επιπρόσθετα, είναι (τουλάχιστον από όσα ξέρουμε) η μοναδική μείζων θεωρητικός που έθεσε το ζήτημα της ψυχικής διάστασης της εξουσίας και επιχείρησε να το λύσει. Τέλος, συμφωνούμε μαζί της ότι μια τέτοια θεωρία θα πρέπει ασφαλώς να συμπεριλαμβάνει τη εγελιανή διαλεκτική κυρίου-δούλου, τη φουκωική προοπτική της παραγωγικότητας της εξουσίας και την ψυχανάλυση, φροϋδική και λακανική. Η μόνη προσθήκη, την οποία θα κάναμε σε αυτή τη σύνθεση είναι η μαρξική ανάλυση της μισθωτής εργασίας, όπως αυτή αναπτύσσεται στον 2ο τόμο του *Κεφαλαίου*. Αυτό βέβαια είναι μόνο μια πρόταση και κανείς δεν μπορεί να είναι σίγουρος για το πού μπορεί να οδηγήσουν τέτοια εγχειρήματα.

Εν κατακλείδι, η φουκωική θεώρηση του εξουσιαστικού φαινομένου-θεώρηση η οποία μεταβαλλόταν διαρκώς στο πέρασμα του χρόνου- είναι εξαιρετικά πολύτιμη για μια ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων που συγκροτούν τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση. Ωστόσο, εάν επιθυμούμε να διερευνήσουμε τον μηχανισμό δια μέσου του οποίου ασκείται η εξουσία, χρειαζόμαστε μια θεωρία του υποκειμένου. Αυτό δεν σημαίνει ότι η έννοια του υποκειμένου θα πρέπει να ταυτίζεται με το α-ιστορικό, αμετάβλητο και ενιαίο υποκείμενο της παραδοσιακής φιλοσοφίας. Η φουκωική υπόμνηση περί του ιστορικο-κοινωνικού σχηματισμού της υποκειμενικότητας αποτελεί μια ασφαλιστική δικλείδα για την αποφυγή αυτού του θεωρητικού και αναλυτικού σφάλματος.

5. Συμπεράσματα

"There is no royal road to science, and only those who do not dread the fatiguing climb of its steep paths have a chance of gaining its luminous summits" (Marx, 1872/1976, σ. 104)

Συνήθως, στα επιστημονικά άρθρα στην ενότητα των "συμπερασμάτων" εκτίθενται τόσο τα βασικά συμπεράσματα της εν λόγω μελέτης όσο και οι περιορισμοί της. Αυτή την τακτική θα ακολουθήσουμε και στα δικά μας συμπεράσματα. Θα εκτεθούν συνοπτικά τα βασικά συμπεράσματα της εργασίας και μετά θα συζητηθούν οι περιορισμοί τους οποίους εντοπίσαμε και οφείλουμε να αναφέρουμε. Ξεκινάμε με αυτή τη φράση του Marx, από τον πρόλογο της Γαλλικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, διότι λειτουργώντας αναστοχαστικά το σημαντικότερο κέρδος από την παρούσα εργασία δεν ήταν τόσο η επαφή με σημαντικές θεωρίες των κοινωνικών επιστημών και η προσπάθεια για εφαρμογή τους στην σύγχρονη κοινωνική συνθήκη αλλά κυρίως η γνώση ότι κάθε επιστημονικό εγχείρημα συναντά σε όλο το μήκος της πορείας του εμπόδια που κανείς δεν είχε προβλέψει, αντιφάσεις ακόμα και στις πλέον βασικές έννοιες και, το σημαντικότερο, δεδομένα που αλλάζουν καίρια τις αρχικές του στοχεύσεις.

Σταθερή υποδομή της θεωρητικής αρχιτεκτονικής της εργασίας ήταν αναμφίβολα η φουκωική προσέγγιση του εξουσιαστικού φαινομένου. Αρχικός στόχος ήταν μια συνηθισμένη πραγμάτευση της θεωρίας της βιοεξουσίας. Ωστόσο, πολύ γρήγορα καταλάβαμε ότι τα κείμενα του Foucault έχουν μια εσωτερική δύναμη που, αν και είναι πιθανόν να διερευνούν λόγους και πρακτικές που υπήρχαν 200 χρόνια πριν, καλούν τον αναγνώστη να τα χρησιμοποιήσει για την περιγραφή της σύγχρονης του πραγματικότητας. Ως εκ τούτου, το αρχικό σχέδιο εγκαταλείφθηκε πολύ γρήγορα και περάσαμε στις τρεις βασικές θεματικές που συγκροτούν το παρόν κείμενο: α) την ανασυγκρότηση της φουκωικής θεώρησης της εξουσίας, β) την κριτική του νεοφιλελευθερισμού υπό φουκωικό πρίσμα και γ) κριτική της ψυχολογίας ως βιοπολιτικής μεθόδου. Εγχείρημα εξαιρετικά φιλόδοξο (αν όχι ματαιόδοξο). Κάθε μία από τις τρεις θεματικές θα μπορούσε με κάποια επιμέλεια να αποτελέσει το θέμα μιας διδακτορικής εργασίας και ίσως αυτή να μην ήταν και πλήρης. Ωστόσο, από τη στιγμή που διαμορφώθηκαν οι θεματικές, φαινόταν ιδιαίτερα δύσκολο να διαχωριστεί η μία από την άλλη καθώς μια κριτική του νεοφιλελευθερισμού ως στρατηγικής, προϋπέθετε την πραγμάτευση της φουκωικής θεωρίας της εξουσίας, ενώ το ίδιο συνέβαινε και με στόχο μια κριτική της ψυχολογίας. Φυσικά, θα μπορούσε να παραληφθεί είτε η κριτική του νεοφιλελευθερισμού είτε της ψυχολογίας, ωστόσο, είναι βασική μας θέση ότι ο

νεοφιλελευθερισμός δεν είναι ανεξάρτητος από την ψυχολογία και αντίστροφα. Η γνώση που παρήγαγε η mainstream ψυχολογία ήταν απαραίτητη για την επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, ενώ ο νεοφιλελευθερισμός εισήγαγε βασικά του δόγματα στην ψυχολογική θεωρία και πράξη. Έτσι, διαμορφώθηκαν τα τρία βασικά κεφάλαια της παρούσας εργασίας (2ο, 3ο, και 4ο). Το 1ο που ενέχει θέση εισαγωγής, εκτός από το ότι εξυπηρετεί αυτόν ακριβώς το σκοπό, λειτούργησε και σαν έκθεση των βασικών λόγων που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη θεωρία ως πλαίσιο ανάλυσης. Η πρωτοποριακή θεώρηση της εξουσίας, η σύνδεση γνώσης-εξουσίας (ιδιαίτερα σημαντική για τις κοινωνικές επιστήμες) και οι ιδιαιτερότητες της φουκωικής μεθοδολογίας που την καθιστούσαν περισσότερο εμπειρική και λιγότερο αφηρημένη ήταν κάποιιοι από τους λόγους αυτούς. Σίγουρα, η προηγούμενη τριβή του υποφαινόμενου με τον συγκεκριμένο στοχαστή έπαιξε τον ρόλο της.

Η μελέτη των φουκωικών κειμένων μάς οδήγησε σε κάποια πρώτα συμπεράσματα. Αρχικά, είναι δύσκολο να αρνηθεί κανείς τη σημασία που έχουν οι κριτικο-ιστορικές αναλύσεις του Foucault. Η πρωτοτυπία των θεμάτων, η ριζική αμφισβήτηση παραδεδομένων αξιών και αόρατη σύνδεση καταστάσεων του παρελθόντος με τη σύγχρονη πραγματικότητα είναι δύσκολο να αφήσουν κάποιον ασυγκίνητο. Όσο κι αν διαφωνεί κανείς με το τάδε ή δείνα συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουν οι ιστορικές του ανακατασκευές, δε μπορεί να αρνηθεί ότι συνιστούν απαραίτητο συμπλήρωμα σε κάθε έρευνα της θεματικής με την οποία ασχολούνται. Ωστόσο, αναφορικά με την εξουσία, τέθηκε το πρόβλημα του μηχανισμού. Πιο συγκεκριμένα, ενώ οι περιγραφές είναι ιδιαίτερα ζωντανές και αρκετά εύλογες, στον Foucault δεν υπήρχε μια εξήγηση του τρόπου με τον οποίο η εξουσία καθυποτάσσει και ασκεί την παραγωγική της δύναμη σε αυτούς στους οποίους ασκείται. Βέβαια, αυτή η απουσία δεν είναι ίδιας βαρύτητας σε όλες τις μορφές εξουσίας που περιέγραψε ο Foucault καθώς στην πειθαρχική εξουσία και στη βιοεξουσία, οι σχέσεις εξουσίας λειτουργούν στο επίπεδο των σωμάτων ενώ στην κυβερνητικότητα προστίθενται και μη σωματικές διαστάσεις της υποκειμενικότητας που υφίστανται εξουσιαστικές επιδράσεις. Παρόλα αυτά, ακόμα και στην τρίτη μορφή εξουσίας που ανέλυσε ο Foucault ο μηχανισμός απουσιάζει. Ως εκ τούτου, το ζήτημα δε θα μπορούσε απλά να αποδοθεί στην υποτίμηση της ψυχικής σφαίρας, κάτι που ούτως ή άλλως ήταν κοινή παρατήρηση για το φουκωικό έργο.

Καθώς εξετάζαμε άλλες προσεγγίσεις που ασχολούνταν με παρόμοια προβλήματα-και τις οποίες δεν βρέθηκε χρόνος να αναπτύξουμε εδώ- αντιληφθήκαμε ότι η πηγή αυτής της έλλειψης πιθανόν να βασίζεται σε μία ακόμα σημαντικότερη έλλειψη. Ο Foucault ήταν αντίθετος σε οποιαδήποτε θεωρία του υποκειμένου καθώς για αυτόν ταυτιζόταν με την πίστη

σε ένα ανθρώπινο υποκείμενο α-ιστορικό, ενιαίο, αμετάβλητο, εκδήλωση μιας και μοναδικής αληθινής ανθρώπινης φύσης. Αυτό για τον Γάλλο στοχαστή δε μπορούσε να συμβαδίσει με την πεποίθησή του ότι η έννοια του ανθρώπου είναι ένα κατασκεύασμα του 18ου αιώνα και όχι μια οικουμενική αλήθεια. Η στάση αυτή είχε αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα. Απάλλασσε τον Foucault από μια δέσμευση σε έναν ανθρωπισμό που δε θα του επέτρεπε να θέσει υπό αίρεση βασικές ιδέες της νεωτερικότητας. Επιπλέον, ενίσχυε τον ηθικό σχετικισμό του, κάτι που τον έκανε απρόσβλητο σε κριτικές που βασίζονταν σε ηθικές αρχές. Τέλος, συνδεόταν με τη διάθεσή του να δώσει φωνή και λόγο σε λιγότερες ηρωικές και λαμπρές μορφές ανθρώπινης ύπαρξης, όπως οι τρελοί, οι εγκληματίες, οι ερμαφρόδιτοι, οι μη-κανονικοί και οι ελάσσονες στοχαστές. Αυτά τα θεμελιώδη για την αποδοχή των ιδεών του Foucault πλεονεκτήματα είχαν όμως και το τίμημά τους. Χωρίς θεωρία περί του υποκειμένου οι συσχετίσεις μεταξύ συγκεκριμένων λόγων και πρακτικών είναι απλές υποθέσεις εφόσον δε μπορεί να εξηγηθεί ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο εσωτερικεύει εξουσιαστικές λογικές και στοχοθεσίες. Από την άλλη, θα μπορούσε κάποιος να θέσει το ερώτημα περί της σημασίας της εξήγησης ενός τέτοιου μηχανισμού. Εδώ η απάντηση είναι μάλλον απλή: για την ανατροπή του. Αν γίνει δυνατό να αποκωδικοποιηθεί η διαδικασία που καθυποτάσσει και παράγει υποκείμενα, θα γίνει πιο εφικτή (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα είναι εύκολη) η παρέμβαση εκείνη που θα αμφισβητεί τις σχέσεις εξουσίας και θα λειτουργεί προς μια περισσότερο ελεύθερη υποκειμενικότητα. Φυσικά, δεν πρέπει να έχουμε αυταπάτες. Όπως δείχθηκε και στο 4ο κεφάλαιο, η ίδια η κοινωνική ύπαρξη προϋποθέτει την υπαγωγή του ατόμου σε όρους, συνθήκες και επιλογές που το ίδιο δεν καθόρισε, όμως, εφόσον ακριβώς η εξουσία είναι μέρος αυτού του κόσμου, δεν πρέπει να θεωρείται μαύρο κουτί το οποίο κανείς δεν μπορεί να αποκωδικοποιήσει.

Η πραγμάτευση της ψυχολογίας ως βιοπολιτικής μεθόδου, σε συνδυασμό με το παραπάνω επιχείρημα- ακόμα κι αν δεν ξέρουμε με ποιον τρόπο μπορεί να εξηγηθεί ο συγκεκριμένος μηχανισμός- οδήγησε στο συμπέρασμα ότι κάθε μορφή εξουσίας προϋποθέτει μια επίδραση επί των ψυχικών λειτουργιών, επί της ψυχικής σφαίρας. Αυτή η επισήμανση δεν πρέπει να οδηγήσει σε θεωρήσεις περί mind control και προπαγάνδας, καθώς ακόμα κι αν έχουν βάση τέτοιες προσεγγίσεις δεν emπίπτουν στο πεδίο του ενδιαφέροντός μας ούτε μπορούμε να εγγυηθούμε για τη βασιμότητά τους. Αν ο αναγνώστης έχει πειστεί ότι ο λόγος περί της ψυχής πρέπει να αποτελέσει ένα ισχυρό μεθοδολογικό εργαλείο για την ανάλυση του εξουσιαστικού φαινομένου τότε η εργασία έχει πετύχει τον σκοπό της. Μια εκ του σύνεγγυς ανασκόπηση του ιστορικού ρόλου της ψυχολογίας καθώς και κάποιων

στοιχείων της νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας καθιστούν αναγκαία τη μελέτη αυτού που εδώ προσδιορίζεται ως "ψυχοπολιτική", της πτυχής δηλαδή της εξουσίας που διαμορφώνει τις αναγκαίες ψυχικές διαρρυθμίσεις οι οποίες επιτρέπουν τη σταθερότητα του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού. Αναμφίβολα, μια τέτοια προβληματική θα πρέπει να αναλυθεί εκτενέστερα σε σχέση με την παρούσα εργασία.

Αναφορικά με τους περιορισμούς, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ότι η άσκηση κριτικής σε έναν διανοητή του διαμετρήματος του Michel Foucault προϋποθέτει βαθειά γνώση και τριβή με το σύνολο του έργου. Ο περιορισμένος χρόνος αλλά και ο τυπικός ρόλος αυτής του κειμένου, ως πτυχιακής εργασίας δεν επέτρεψαν μια συνολική αποτίμηση όλων των γραπτών του σπουδαίου στοχαστή. Είναι, ωστόσο, ξεκάθαρο για εμάς ότι ο Foucault δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως ένας θεωρητικός που θα καθορίζει τι είναι ορθό και τι είναι λάθος αλλά ως μια "εργαλειοθήκη" που θα επιτρέπει την ανάλυση των κοινωνικών φαινομένων και ίσως και την τροποποίησή τους. Επιπλέον, είναι προφανές ότι η πραγμάτευση της νεοφιλελεύθερης υποκειμενικότητας προϋποθέτει και την επεξεργασία εμπειρικών δεδομένων που θα προέρχονται από όλες τις κοινωνικές επιστήμες και όχι μόνο θεωρητικές επισημάνσεις στοχαστών για τις διαφορές μεταξύ αυτής και προηγούμενων μορφών υποκειμενικότητας. Εξίσου σημαντικό, είναι να εισαχθεί στο συγκεκριμένο πλαίσιο μια σύγχρονη μαρξιστική ανάγνωση των νεοφιλελεύθερων σχέσεων εξουσίας, όχι μόνο λόγω της περισσότερο επιτυχημένης περιγραφής των εν λόγω φαινομένων, αλλά και επειδή μια τέτοια ανάγνωση θα περιέχει την κρίσιμη διάσταση της κριτικής της ιδεολογίας. Τέλος, όλη αυτή η προσπάθεια θα ήταν περισσότερο αποτελεσματική αν διεξαγόταν από μια ευρεία διεπιστημονική ομάδα ερευνητών που θα έχει τη δυνατότητα να συνδυάζει μεγάλο όγκο εμπειρικών δεδομένων με την κατάλληλη θεωρητική απαρτίωση. Ας ελπίσουμε, ότι το παρόν κείμενο μπορεί να λειτουργήσει ως ένα πρώτο κάλεσμα για την έναρξη ενός τέτοιου εγχειρήματος.

Βιβλιογραφία

- Baars, B. J. (1986). *The cognitive revolution in psychology*. New York: Guilford Press.
- Bayart, J.F. (2007). *Global subjects: A political critique of globalization*. Cambridge: Polity.
- Butler, J. (2009). *Η ψυχική ζωή της εξουσίας: Θεωρίες καθυπόταξης*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Δαφέρμος, Μ. (2010). *Το ιστορικό γίνεσθαι της ψυχολογίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg.
- Daly, G. (2014). No Century for Old Philosophy?. *International Journal of Zizek Studies*, 8, 1-6.
- Dardot, P. & Laval, C. (2013). *The new way of the world: On neoliberal society*. London: Verso.
- Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Dean, M. (2002). Liberal government and authoritarianism. *Economy and Society*, 31, 37–61.
- Deleuze, G. (2002). *Ο Nietzsche και η φιλοσοφία*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Deleuze, G. (2005/1986). *Φουκώ*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Dreyfus, H. L., & Rabinow, P. (1982). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dumenil, G., & Levy, D. (2011). *The crisis of neoliberalism*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Foucault, M. (ed. Colin Gordon). (1980). *Power/Knowledge*. Brighton: Harvester.
- Foucault, M. (1982). Afterword. In H. L. Dreyfus, & P. Rabinow, (1982). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (pp 208-228). Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1987). *Η αρχαιολογία της γνώσης*. Αθήνα: Εξάντας.

- Foucault, M. (1988α). *Politics, philosophy, culture: Interviews and other writings, 1977-1984*. L. D. Kritzman (Ed.). Psychology Press.
- Foucault, M. (1988β). Technologies of the self. In L. H. Martin, H. Gutman, & P. H. Hutton (Eds.), *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault* (pp.16–49). Amherst: University of Massachusetts.
- Foucault, M. (1991). *Η μικροφυσική της εξουσίας*. Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. (1997). Technologies of the self. In P. Rabinow (Ed.), *Ethics: Subjectivity and truth* (pp. 235–252). New York: The New Press.
- Foucault, M. (2001α). Governmentality. In J.D. Faubion (Ed) *The Essential Works of Michel Foucault: Power* (pp.201-222). Allen Lane.
- Foucault, M. (2001β). Truth and power. In J.D. Faubion (Ed) *The Essential Works of Michel Foucault: Power* (pp. 111-133). Allen Lane.
- Foucault, M. (2002). *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Foucault, M. (2003α). Ο Νίτσε, η γενεαλογία, η ιστορία. Στο M. Foucault, *Τρία Κείμενα για τον Νίτσε*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2003β). Η αλήθεια και οι μορφές του δικαίου. Στο M. Foucault, *Τρία Κείμενα για τον Νίτσε*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2003γ). The essential Foucault: Selections from essential works of Foucault, 1954-1984. P. Rabinow & N.S. Rose (Eds). London: New Press.
- Foucault, M. (2006). *Psychiatric power. Lectures at the College de France (1973- 1974)*. New York: Palgrave Macmillan.

- Foucault, M. (2008). *Το μάτι της εξουσίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Βάνιας.
- Foucault, M. (2011α). *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2011β). *Η ιστορία της σεξουαλικότητας: Η βούληση για γνώση* (1ος τόμος).
Αθήνα: Πλέθρον.
- Foucault, M. (2012). *Η γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Goethe, J. W. (2007). *Επιλογή από τα Maximen und Reflexionen* (μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Κ. Μπέτσεν). Αθήνα: Στιγμή.
- Gordon, C. (1991). Governmentality rationality: An introduction. In G. Burchell, C. Gordon, & P. Miller (Eds.), *The Foucault effect: Studies in governmentality* (σσ. 1–52). Chicago: University of Chicago.
- Gros, F. (2007). *Michel Foucault*. Αθήνα. Εκδόσεις Νήσος.
- Hardt, M. & Negri, A. (2002). *Αυτοκρατορία*. Αθήνα: SCRIPTA.
- Harvey, D. (2005). *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και παρόν*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Harvey, D. (2009). *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Harvey, D. (2011). *Αίνιγμα του κεφαλαίου και οι κρίσεις του καπιταλισμού*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Howarth, D. (2008). *Η έννοια του λόγου*. Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.
- Huffschmidt, J. (2006). *Πολιτική οικονομία των χρηματιστηριακών αγορών (Και εναλλακτικές στρατηγικές)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Hindess, B. (1996). *Discourses of power: From Hobbes to Foucault*. Oxford, Cambridge: Blackwell.

- Hobsbawm, E. (1995). *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας, 1914-1991*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hobsbawm, E. (). *Η εποχή του κεφαλαίου, 1948-1975*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Holmer-Nadesan, M. (2008). *Governmentality, biopower and everyday life*. New York: Routledge.
- Kritzman, L. D. (1988). Introduction. Foucault and the politics of experience. In L. D. Kritzman (Ed.). *Politics, philosophy, culture: Interviews and other writings, 1977-1984* (pp.ix-xxv). Psychology Press.
- Klein, N. (2010). *Το δόγμα του σοκ. Η ανάδυση του καπιταλισμού της καταστροφής*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Κοτζιάς, Ν. (2006). Πρόλογος στο Huffschmidt, J. (2006). *Πολιτική οικονομία των χρηματιστηριακών αγορών (Και εναλλακτικές στρατηγικές)*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κοτζιάς, Ν. (2013). *Ελλάδα: αποικία χρέους. Ευρωπαϊκή αυτοκρατορία και γερμανική πρωτοκαθεδρία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου. Δοκίμιο για τη νεοφιλελεύθερη κατάσταση*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- McKinlay, A., & McVittie, C. (2008). *Social psychology and discourse*. West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Macherey, P. (2010). *Από τον Κανγκιλέμ στον Φουκώ: Η δύναμη των κανόνων*. Αθήνα: Πλέθρον.

- Marx, K. (1872/1976). Preface to the French edition. In K. Marx, *Capital: A critique of political economy*. London: Penguin Books.
- Marx, K. (1859/2010). *Η κριτική της πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Merquior, J.G. (2002). *Foucault*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Μετάφας, Π. (2010). *Η πολιτική του Michel Foucault*. (Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή). Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών: Αθήνα.
- Mirowski, P., & Plehwe, D. (2009). *The road from Mont Pèlerin. The making of the neoliberal thought collective*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Moreno, J. D. (2006). *Mind wars: Brain research and national defense*. New York: Dana Press.
- Neumann, I. B., & Sending, O. J.(2010). *Governing the global polity: Practice, mentality, rationality*. Michigan: University of Michigan Press.
- Ong, A. (1991). The gender and labour politics of postmodernity. *Annual Review of Anthropology*, 20, 279–280.
- Parker, I. (2007). *Revolution in psychology. Alienation to emancipation*. London: Pluto Press.
- Pasquino, P. (1992). Political theory of war and peace: Foucault and the history of modern political theory. *Economy & Society*, 21(1), 77-89.
- Piketty, T. (2014). *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: ΠΟΛΙΣ.
- Poster, M. (1984). *Foucault, marxism and history: Mode of production versus mode of information*. Cambridge: Polity Press.

- Rabinow, P. & Rose, N. (2003). Introduction. In P. Rabinow & N.S. Rose (Eds), *The essential Foucault: Selections from essential works of Foucault, 1954-1984*. London: New Press.
- Read, J. (2009). A genealogy of Homo-Economicus: Neoliberalism and the production of subjectivity. *Foucault Studies*, 6, 25-36.
- Reiter, A. (1999). Discourse formations and ideological reproduction: The concept of dominant discourse. *Rethinking MARXISM*, 11 (1), 87-98.
- Rose, N. (1985). *The psychological complex*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rose, N. (1999α). *Governing the soul: The shaping of the private self (2nd Ed)*. London/New York: Free Association Books.
- Rose, N. (1999β). *Powers of freedom: Reframing political thought*. Cambridge University Press.
- Rose, N. (2007). *The politics of life itself. Biomedicine, power and subjectivity in the twenty-first century*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rose, N. S., & Abi-Rached, J. M. (2013). *Neuro: The new brain sciences and the management of the mind*. New Jersey: Princeton University Press.
- Sartre, J. P. (1963). *Search for a method*. New York: Knopf.
- Sassen, S. (2011). *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Sedgwick, P. (1982). *Psychopolitics*. London: Pluto Press.
- Smart, B. (1983). *Foucault, marxism & critique*. London; Boston : Routledge & Kegan Paul.
- Schrift, A. (1995). *Nietzsche's French legacy*. New York: Routledge.
- Spencer, H. (2003). *Social statics and The man versus the state (rev. & abridged)*. Honolulu: University Press of the Pacific.

Vighi, F., & Feldner, H (2007). *Zizek-Beyond Foucault*. New York: PALGRAVE
MACMILLAN.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretative sociology*. Berkeley:
University of California Press.

Weidner, J. R. (2009). Governmentality, capitalism and subjectivity. *Global Society*,
23(4), 387-411.